

УДК 336.22 : 631.16

*Ю.О. ЛУПЕНКО, доктор економічних наук,
професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України, директор
Л.Д. ТУЛУШ, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, завідувач відділу
податково-бюджетної політики
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів

Постановка проблеми. Становлення ринкового сільського господарства України відбувалося за активного надання державної підтримки, в тому числі й за рахунок застосування особливих податкових умов для господарюючих у галузі суб'єктів. Світова практика засвідчує, що сільське господарство, зважаючи на його специфічні особливості, потребує державної підтримки навіть у ринкових умовах. Серед заходів такої підтримки особливе місце займають специфічні податкові преференції для сільськогосподарських підприємств шляхом застосування спеціальних режимів оподаткування.

Нинішня модель оподаткування сільськогосподарських підприємств в Україні розроблялась як тимчасова для підтримки реформованих сільськогосподарських структур в умовах системної кризи в галузі в другій половині 90-х років. Нині сільське господарство суттєво відрізняється від того, що функціонувало наприкінці ХХ ст., тому чинна практика оподаткування сільгосппідприємств потребує певного вдосконалення, зокрема щодо її поступового наближення до загальноприйнятих стандартів. Це обумовлює актуальність розробки наукових засад розвитку податкової системи щодо аграрно-

го сектору економіки, яка б повною мірою забезпечила виконання функцій податків та сприяла збалансованому розвитку агропромислового виробництва в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання оподаткування суб'єктів господарювання, в тому числі й функціонуючих у сфері агропромислового виробництва, є предметом наукових пошуків великої когорти вчених, серед яких варто виділити В. Березовського [1], Р. Бірда [18], М. Белджи [19], П. Боровика [2], В. Братцева [3], Х. Вейна [25], Г. Гончаренко [4], Р. Дарста [20], Т. Єфименко [5], Н. Малініну [8], І. Мінакову [9], Є. Опрю, А. Папцова [10], О. Прокопчук [11], І. Раджараман [23], М. Рудую [12], А. Ріманова [13], Н. Сеперевич [14], О. Серову, К. Хеді [21] та інших.

Однак, незважаючи на значну кількість наукових праць з даної проблематики, варто відзначити відсутність комплексних досліджень з питань формування системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників в умовах завершення дії спеціального податкового інструментарію, що застосовується у галузі з кінця ХХ ст. і вже не повною мірою забезпечує ефективну реалізацію аграрної політики держави.

Крім того, розділом XI «Реформа сільського господарства» Коаліційної Угоди депу-

© Ю.О. Лупенко, Л.Д. Тулуш, 2016

татських фракцій «Європейська Україна» Верховної Ради України VIII скликання передбачено розроблення до 2017 року нової системи оподаткування, яка б стимулювала розвиток вітчизняного сільськогосподарського виробництва в Україні.

Мета статті – обґрунтування напрямів реформування системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників в умовах завершення дії спеціальних податкових режимів у галузі та поетапного її наближення до загальноприйнятої податкової практики.

Виклад основних результатів дослідження. Ефективна податкова політика повинна забезпечувати компроміс інтересів усіх учасників економічних відносин: уряду, бізнесу, місцевих громад, громадян тощо. Оподаткування є важливою складовою системи фінансового регулювання розвитку агропромислового виробництва, вагомим важелем впливу на вирішення проблем, пов'язаних із суспільною значущістю сільського господарства – забезпечення продовольчої безпеки країни, пом'якшення дії природних та економічних ризиків, стимулювання господарської активності в сільській місцевості, збереження навколишнього середовища, забезпечення гармонійного розвитку сільських територій та підвищення рівня сільської зайнятості.

Ключовими передумовами, що мають враховуватися при формуванні податкового механізму в сільському господарстві, є залежність галузі від природних чинників, сезонний характер виробництва, нерівномірність надходження доходів, низький рівень техніко-технологічного розвитку, значне розшарування господарюючих суб'єктів за розмірами, обсягами та соціально-економічними показниками діяльності тощо. Також слід враховувати, що сільськогосподарське виробництво безпосередньо формує продовольчу безпеку держави, визначає рівень соціальної стабільності в суспільстві.

Сучасний інструментарій системи фіскального регулювання розвитку сільського господарства сформувався наприкінці минулого століття як невід'ємна складова системи державної підтримки суб'єктів агропромислового виробництва в умовах реформаційних перетворень у галузі.

Так, Законом України «Про фіксований сільськогосподарський податок» (ФСП) від 17 грудня 1998 р. № 320, після нетривалого експерименту із запровадженням єдиного (фіксованого) податку для сільськогосподарських товаровиробників трьох пілотних районів різних природно-кліматичних зон, для сільгосппідприємств України було замінено дванадцять обов'язкових платежів із різними базами оподаткування одним податком на основі нормативної грошової оцінки угідь [17].

Указом Президента України «Про підтримку сільськогосподарських товаровиробників» від 2 грудня 1998 р. № 1328 з 1999 року було запроваджено акумулювання сум податку на додану вартість (ПДВ) у розпорядженні сільгосппідприємств. Законом України «Про внесення змін до Закону України "Про податок на додану вартість" від 23 грудня 1997 р. № 770 започатковано виплату дотацій за рахунок ПДВ-зобов'язань переробних підприємств.

Запровадження спеціальних податкових режимів відіграло позитивну роль у розвитку вітчизняного виробництва. Перш за все відновилася позитивна динаміка обсягів сільськогосподарського виробництва. В останні п'ять років обсяг валової продукції сільського господарства зріс майже в 1,3 раза, продуктивність праці у сільгосппідприємствах – в 1,7 раза, рентабельність сільськогосподарського виробництва досягла достатньо високих значень. Переважна більшість сільгосппідприємств (близько 85 % у 2014 р.) є рентабельними, а наша країна стала вагомим експортером сільськогосподарської продукції на світовому ринку.

Серед основних переваг застосування спецрежимів оподаткування для сільського господарства слід виділити не лише низький, малообтяжливий для них рівень оподаткування, а й простоту адміністрування податків, мінімізацію суб'єктивних факторів при організації податкового процесу.

При запровадженні спеціальних податкових режимів у сільському господарстві передбачалося, що їх дія буде обмежена п'ятирічним періодом – до 1 січня 2004 р. Проте розроблений податковий інструментарій виявився наскільки привабливим, що

функціонував у практично незмінному вигляді сімнадцять років замість передбачених п'яти. За цей час зі складу ФСП було вилучено лише соціальні внески (із відповідним зниженням ставок), з 2012 року був уточнений порядок виплати дотацій переробними підприємствами, який з 1 січня 2015 року припинив свою дію.

Водночас податковий інструментарій повинен відповідати існуючій економічній ситуації, стану розвитку економіки в цілому чи певної галузі, рівню розвиненості механізмів податкового адміністрування. Спецрежими оподаткування запроваджувалися для підтримки багатoproфільних сільгосп підприємств – правонаступників колективних господарств. Проте, за час функціонування спеціального податкового інструментарію найбільше зменшилася кількість саме

багатoproфільних підприємств та скоротилися обсяги виробленої ними продукції.

Проведені дослідження показують, що вітчизняний агробізнес стає дедалі більш вузькоспеціалізованим, із чітким виокремленням рослинництва, тваринництва, овочівництва, садівництва та ягідництва. Він також розшарувався і за розмірами, адже прослідковується чітка тенденція щодо консолідації земельного банку в користуванні все меншої кількості суб'єктів господарювання (агрохолдингів), які займаються переважно рослинництвом.

За роки функціонування спеціального податкового інструментарію суттєво змінилася структура посівних площ: значно зменшилися під кормовими культурами, а під експортно-орієнтованими сільгосп культурами – значно зросли, передусім під соняшником і кукурудзою (рис. 1).

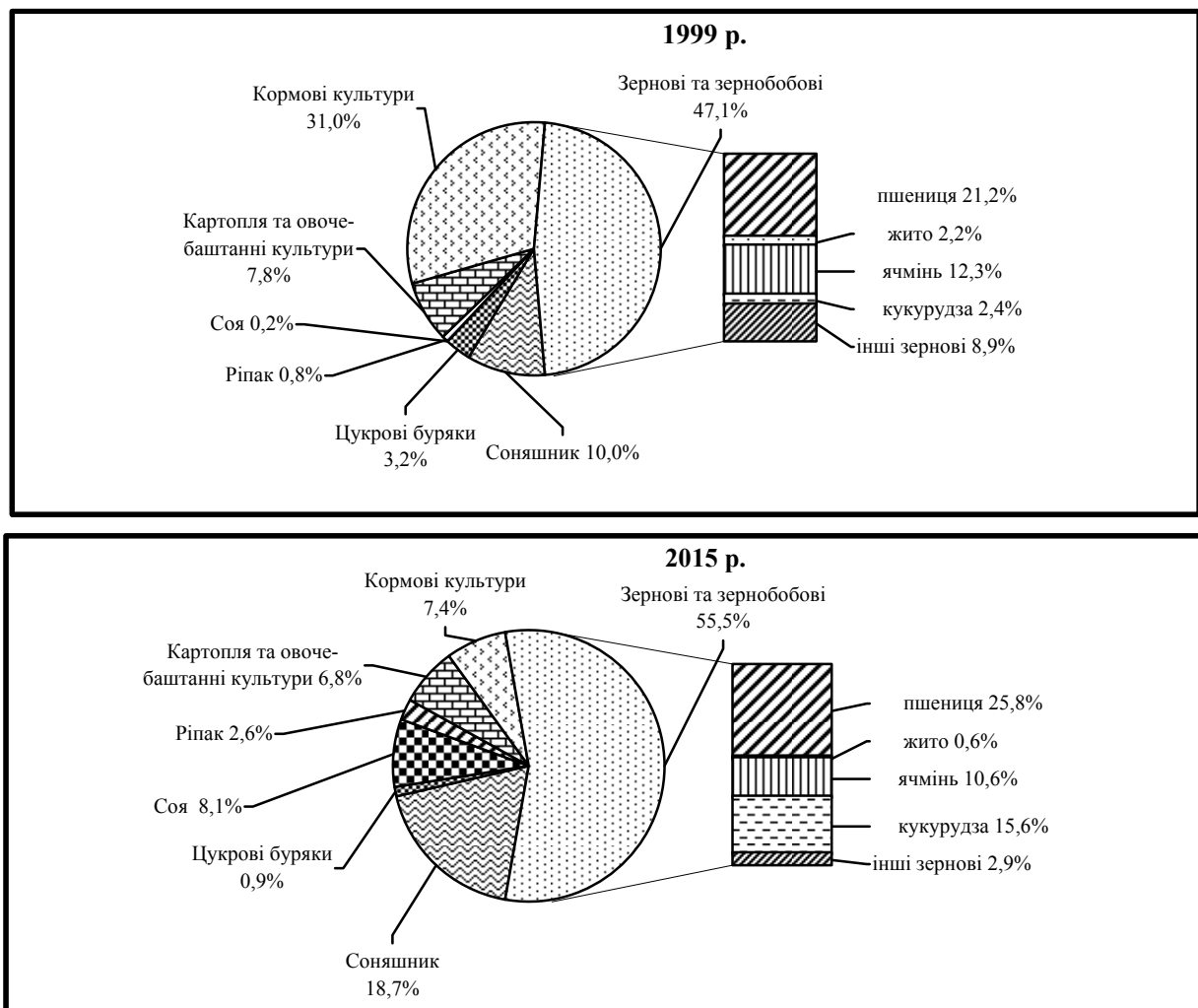

Рис. 1. Зміна структури посівних площ за час функціонування спеціальних режимів оподаткування сільгосп підприємств

Джерело: Складено за даними Держслужби статистики України.

Тваринництво стало висококонцентрованим – дедалі більша частка поголів'я тварин та обсягів виробництва продукції тваринництва концентрується в усе меншій кількості суб'єктів господарювання. Зокрема, 97 із 1,9 тис. підприємств виробляють 78 % продукції свинарства, 24 із 321 – 89% м'яса птиці, 14 із 180 – 66 % яєць.

Із середини 2000-х років в аграрному секторі економіки відбулися значні зміни – суттєво розвинулись інтегровані агроформування, великі сільськогосподарські підприємства, що характеризуються високим рівнем ефективності виробництва й достатньою конкурентоспроможністю на внутрішньому та світовому ринках.

Водночас малі та середні сільгосптоваровиробники, що є базовими для розвитку галузі, в умовах уніфікованої фіскальної політики виявилися не завжди спроможними конкурувати з великими агроформуваннями [6].

Проте інструментарій оподаткування залишається незмінним, хоча саме застосування спеціального податкового інструментарію, поряд з іншими факторами, фактично спровокувало формування нераціональної структури сільськогосподарського виробництва в Україні. На сьогодні ця структура характеризується суттєвим зниженням створюваної доданої вартості, фонду оплати праці, чисельності зайнятих, соціальної орієнтованості сільгосппідприємств. Наслідком

цих негативних процесів є підвищення частки в загальних обсягах сільгоспвиробництва асоційованих з іншими господарськими структурами сільгосппідприємств, високомаржинальних видів сільськогосподарської продукції, представників потужного аграрного бізнесу. У результаті стійкість аграрного сектору України значно знизилась, а його соціальна спрямованість суттєво знівельована.

Нинішнє пільгове оподаткування аграрного сектору обмежує й можливості розвитку сільських громад, не дозволяє ефективно використовувати регулюючу та фіскальну функції оподаткування, перешкоджає розвитку повноцінної конкуренції форм господарювання на селі тощо [16].

Вищенаведене свідчить про необхідність реформування системи оподаткування сільськогосподарської діяльності, в першу чергу з метою забезпечення її ефективної ролі в досягненні стратегічних цілей розвитку аграрного сектору економіки на найближчу перспективу.

При опрацюванні напрямів реформування системи оподаткування сільськогосподарської діяльності необхідно враховувати значення аграрної галузі для економіки України. Насамперед варто зважати на постійно зростаючу частку сільського господарства у загальній валовій доданій вартості (ВДВ) (рис. 2).

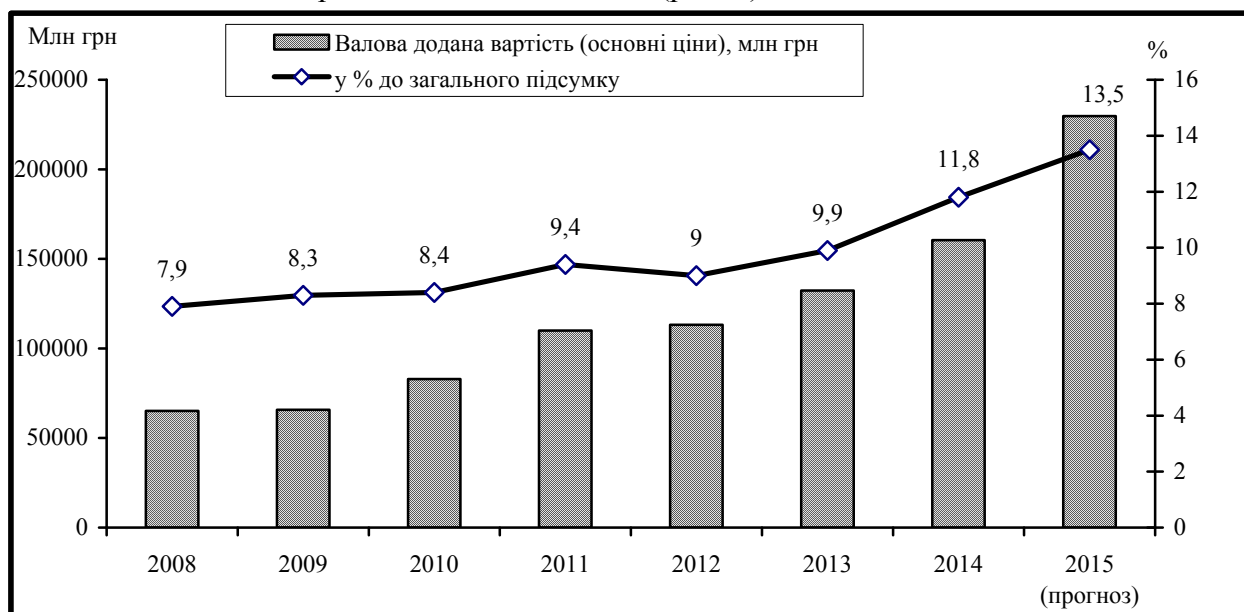

Рис. 2. Валова додана вартість сільського господарства (у фактичних цінах)

Джерело: Складено за даними Держслужби статистики України.

Як видно з даних рис. 2, частка валової доданої вартості сільського господарства у загальних її обсягах в останні роки суттєво зростає. Якщо у 2008–2012 роках вона коливалась у межах 7,9–9,4%, то у 2013 році збільшилася до майже 10, у 2014-му – 11,8 %, у 2015-му – очікується на рівні 13,5 %. Таких високих значень частки галузі в загальних обсягах ВДВ не спостерігалось із початку 2000-х років, коли економіка України лише виходила з кризи. Проте, в ті роки така висока частка галузі в загальних обсягах ВДВ була обумовлена значним фондом оплати праці. Натомість нині чисельність працівників сільгосппідприємств знизилась у п'ять разів, у тому числі в тваринництві – майже у десять разів. Висока частка галузі у загальному обсязі ВДВ в останні роки обумовлюється не суттєвим фондом оплати праці, а значними обсягами прибутку, в тому числі сформованими за рахунок податкових преференцій.

Нинішня практика оподаткування сільськогосподарських товаровиробників є значною мірою компромісом, що сформувався в

процесі поступової трансформації спецрежимів оподаткування, бюджетних можливостей та досягнутого рівня податкового адміністрування в галузі.

В Україні, зважаючи на обмежені бюджетні можливості та недосконалі механізми бюджетної підтримки розвитку галузі, державна фінансова підтримка сільського господарства здійснюється переважно за рахунок податкових преференцій господарюючим у галузі суб'єктам, а не за рахунок прямого бюджетного фінансування.

З 2012 року непряма підтримка за рахунок застосування спеціальних режимів оподаткування займає понад 95 % загальних обсягів державної фінансової підтримки сільського господарства, що обумовлено критично низьким рівнем прямого бюджетного фінансування. Податкова система в аграрній галузі фактично вже не виконує фіскальні завдання, трансформувавшись за рахунок застосування спеціальних податкових режимів у специфічне джерело фінансового забезпечення сільгосппідприємств (рис. 3).

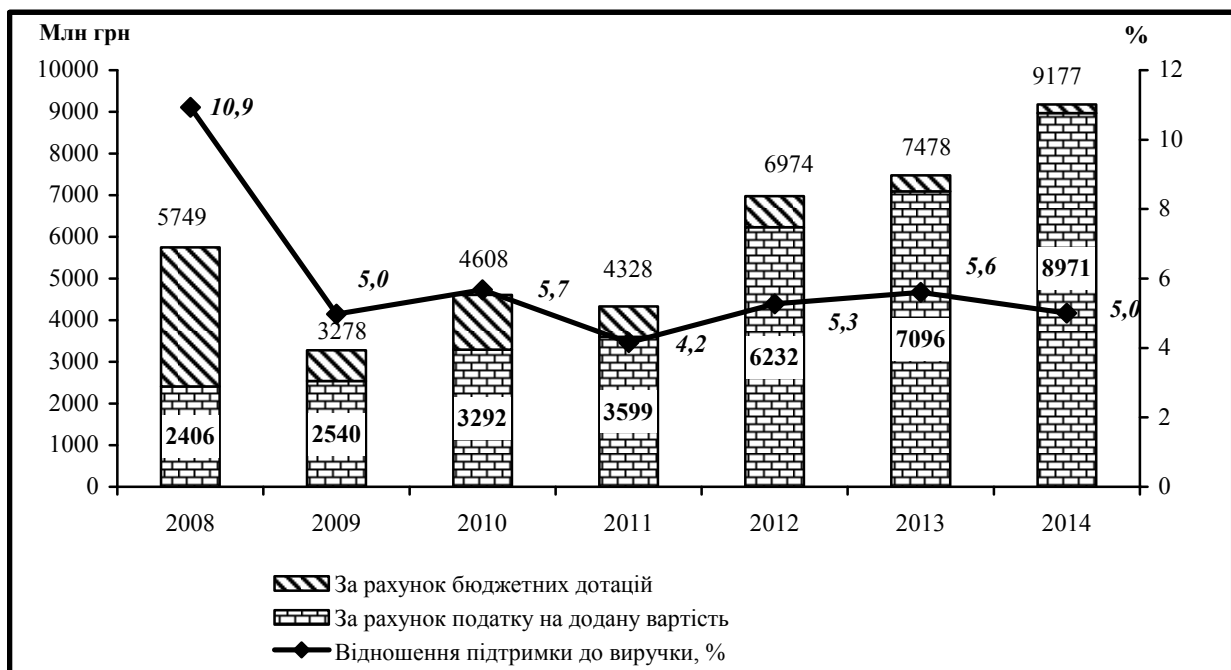

Рис. 3. Структура державної фінансової підтримки розвитку сільського господарства

Джерело: Складено за даними Держслужби статистики України.

Особливо відчутною підтримка за рахунок застосування спецрежимів оподаткування стала з 2013 року, з якого практично припинено державне фінансування розвитку АПВ у межах цільових бюджетних програм.

Про переважно пільговий характер оподаткування сільськогосподарських товаровиробників свідчить низька частка галузі в податкових надходженнях (рис. 4). Як видно з даних цього рисунка, зростання частки

ВДВ сільського господарства в загальних обсягах ВДВ по економіці не супроводжується відповідним зростанням частки галузі у загальних податкових надходженнях. У

2014 році частка ВДВ сільського господарства зросла до майже 12 %, при цьому частка галузі у загальних податкових надходженнях залишилася на рівні менше 2 %.

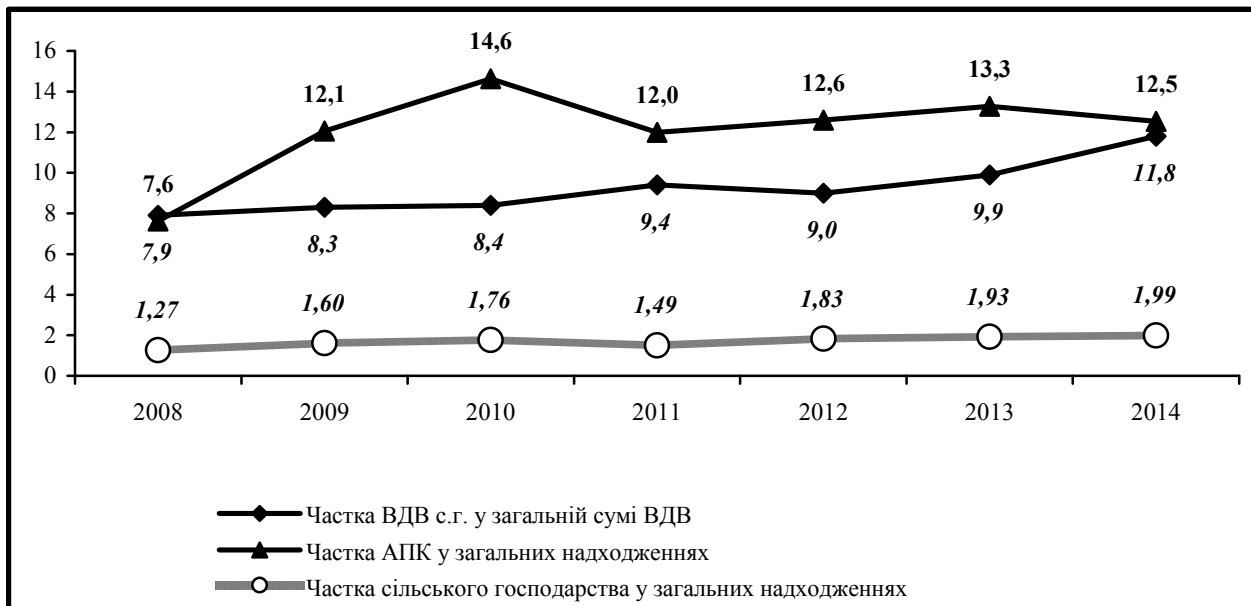

Рис. 4. Частка сільського господарства у загальних податкових надходженнях

Джерело: Складено за даними Держслужби статистики України.

При цьому частка галузі в загальних надходженнях від АПК, хоч і дещо зростає в динаміці – від 12,2% у 2010 році до 16,0 % у 2014 році, проте залишається досить низькою за рахунок пільг по податку на прибуток та ПДВ.

Непряма підтримка розвитку АПВ шляхом застосування спеціального податкового інструментарію здійснювалася за рахунок:

спецпорядку справляння внеску до Пенсійного фонду України, що передбачав компенсацію з державного бюджету частини внеску сільгосппідприємств, що сплачували його за спецставкою (діяв до 2010 р.);

спецрежиму оподаткування доходів від сільськогосподарської діяльності – до 2015 року ФСП, з 2015 року єдиного податку (ЄП) четвертої групи, що передбачає звільнення від сплати податку на прибуток, земельного податку, плати за воду й сплату фіксованої суми податку незалежно від результатів господарювання;

спецрежиму справляння ПДВ у сфері сільського господарства, що передбачає залишення ПДВ-зобов'язань, належних бюджету, в розпорядженні сільгосппідприємств, унаслідок чого зростає їх фінансова забезпеченість;

спецрежиму сплати ПДВ переробними підприємствами, що передбачає виплату останніми дотацій за рахунок сум ПДВ, належних бюджету, постачальникам м'ясної та молочної сировини (діяв до 2015 року);

спецпорядку оподаткування доходів від реалізації сільгосппродукції (включаючи продукцію первинної переробки) особистими селянськими господарствами, вирощеної на власних ділянках, розмір яких не перевищує визначені Земельним кодексом України розміри;

інших галузевих податкових пільг, зокрема звільнення від сплати земельного податку власників земельних часток (паїв) за умови передачі їх в оренду платникам єдиного податку четвертої групи; звільнення від оподаткування ПДВ операцій з постачання зернових культур (крім першого їх постачання сільгосппідприємствами – виробниками та підприємствами, які безпосередньо придбали такі зернові у сільгосппідприємств – виробників).

Узагальнену характеристику основних спеціальних режимів оподаткування для сільськогосподарських підприємств наведено в таблиці 1.

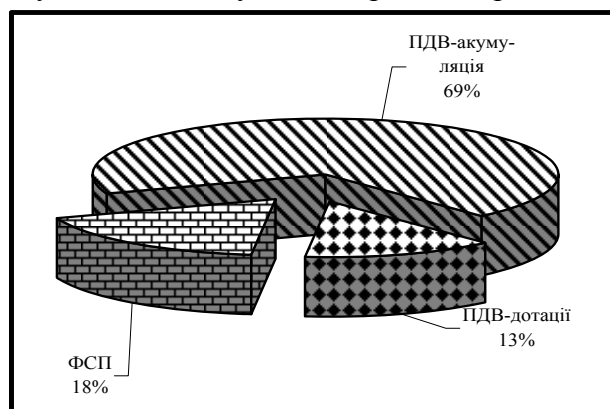
1. Характеристика спеціальних режимів оподаткування для сільгосп підприємств

Вид спецрежиму	Суть	Коло суб'єктів	Переваги	Проблеми застосування
Єдиний податок 4-ї групи (до 2015 р. – ФСП)	Оподаткування на основі НГО земельної ділянки, а не реальних результатів діяльності (очікуваний ефект у 2015 р. до 4,1 млрд грн)	С.-г. підприємства, що відповідають критерію 75 % (понад 41 тис. суб'єктів)	Простота адміністрування податків Зменшення податкового тиску (перевірок/ штрафів) Стимулюючий вплив унаслідок відсутності оподаткування реального прибутку (+ 18 % прибутку)	Підтвердження права оренди земельної ділянки Оптимізація податків за рахунок вертикальної інтеграції Формування переваг для агрохолдингов із більшими фінансовими можливостями Нерівномірність податкового середовища
Режим ПДВ-аккумуляції	ПДВ-зобов'язання, належні бюджету, залишаються у розпорядженні с.-г. підприємств (ефект у 2015 р. до 29 млрд грн)	Підприємства, що відповідають критерію 75 % (понад 16 тис. суб'єктів)	Підвищення рівня фінансового забезпечення с.-г. підприємств Зменшення кількості перевірок та штрафів Відсутність адмінвпливу при здійсненні держпідтримки	Проциклічність і нерівномірність ПДВ-підтримки Дискримінація дрібних товаровиробників Стимування кооперативного руху Нерівномірність податкового середовища
Режим ПДВ-дотацій (діяв до 2015 р., є законопроекти щодо відновлення дії)	ПДВ-зобов'язання переробних підприємств спрямовуються на виплату дотацій с.-г. постачальникам молока і м'яса (ефект – 2014 р. до 1 млрд грн)	Переробні підприємства, що мають переробні потужності (молокопродукти, м'ясопродукти)	Підвищення дохідності виробництва тваринницької продукції Дотування сільгосп-товаровиробників без участі держапарату (агентами виступають переробні підприємства)	Зловживання переробних підприємств Складний розрахунок суми дотацій та складність контролю, значна залежність розміру дотацій від діяльності переробника Нерівномірність підтримки по окремих переробниках

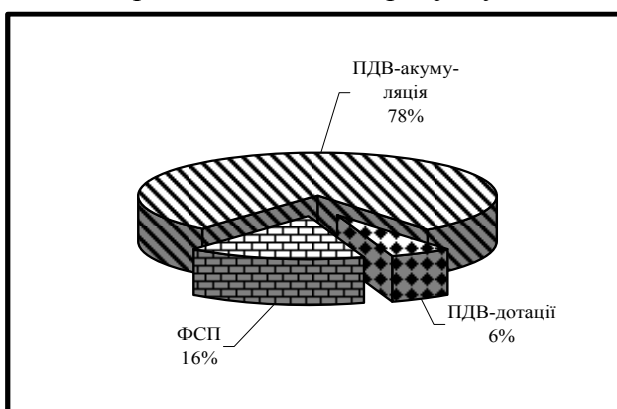
Джерело: Авторська розробка на основі положень Податкового кодексу України та даних Державної фіскальної служби України.

Частку зазначених режимів оподаткування у загальних сумах непрямої державної

фінансової підтримки розвитку сільського господарства наведено на рисунку 5.

2009

2014

Рис. 5. Структура непрямої підтримки сільгосптоваровиробників за рахунок застосування спеціальних податкових режимів

Джерело: Складено за даними Державної фіскальної служби України.

Як видно з даних рис. 5, частка підтримки за рахунок застосування спецрежиму ПДВ (ПДВ-аккумуляції) в динаміці суттєво зростає, тоді як частка інших спецрежимів зменшується. У 2015 році понад 80 % усіх ресурсів непрямої підтримки розвитку сільськогосподарського виробництва надавалося за рахунок спецрежиму справляння ПДВ (режиму ПДВ-аккумуляції).

Серед недоліків спецрежимів оподаткування можна виділити їх нерівномірний

вплив на сільгосптоваровиробників. Частина останніх, а саме особисті селянські господарства та дрібні фермерські господарства, взагалі позбавлені доступу до непрямої підтримки за рахунок застосування спеціальних режимів оподаткування, особливо режиму ПДВ-аккумуляції, оскільки не зареєстровані платниками ПДВ.

Крім того, внаслідок притаманної непрямої підтримки за рахунок застосування спецрежимів оподаткування проциклічності,

більше переваг від податкових преференцій одержують рентабельніші види агробізнесу й успішніші суб'єкти господарювання. І навпаки, менш рентабельні види агробізнесу, які потребують більших обсягів державної фінансової підтримки, отримують її значно менше порівняно із прибутковішими конкурентами [18].

Ще одним недоліком непрямой підтримки за рахунок застосування спеціальних податкових режимів є те, що найбільші її обсяги припадають на суб'єктів, які найменше її потребують, оскільки займаються веденням більш рентабельних видів сільгоспдіяльності. Спецрежими оподаткування, і в першу

чергу режим ПДВ-аккумуляції, сприяють формуванню викривленої структури сільськогосподарського виробництва, в основі якої лежить лише один фактор – рентабельність діяльності. Оскільки прибуток є складовою доданої вартості, суб'єкти намагаються максимально скористатися перевагами ПДВ-аккумуляції, тому, як наслідок, ПДВ-підтримка у високомаржинальних видів сільгоспдіяльності значно вища, ніж у менш рентабельних.

Зміну структури сільгоспвиробництва в умовах дії спецрежиму ПДВ показано на рис. 6.

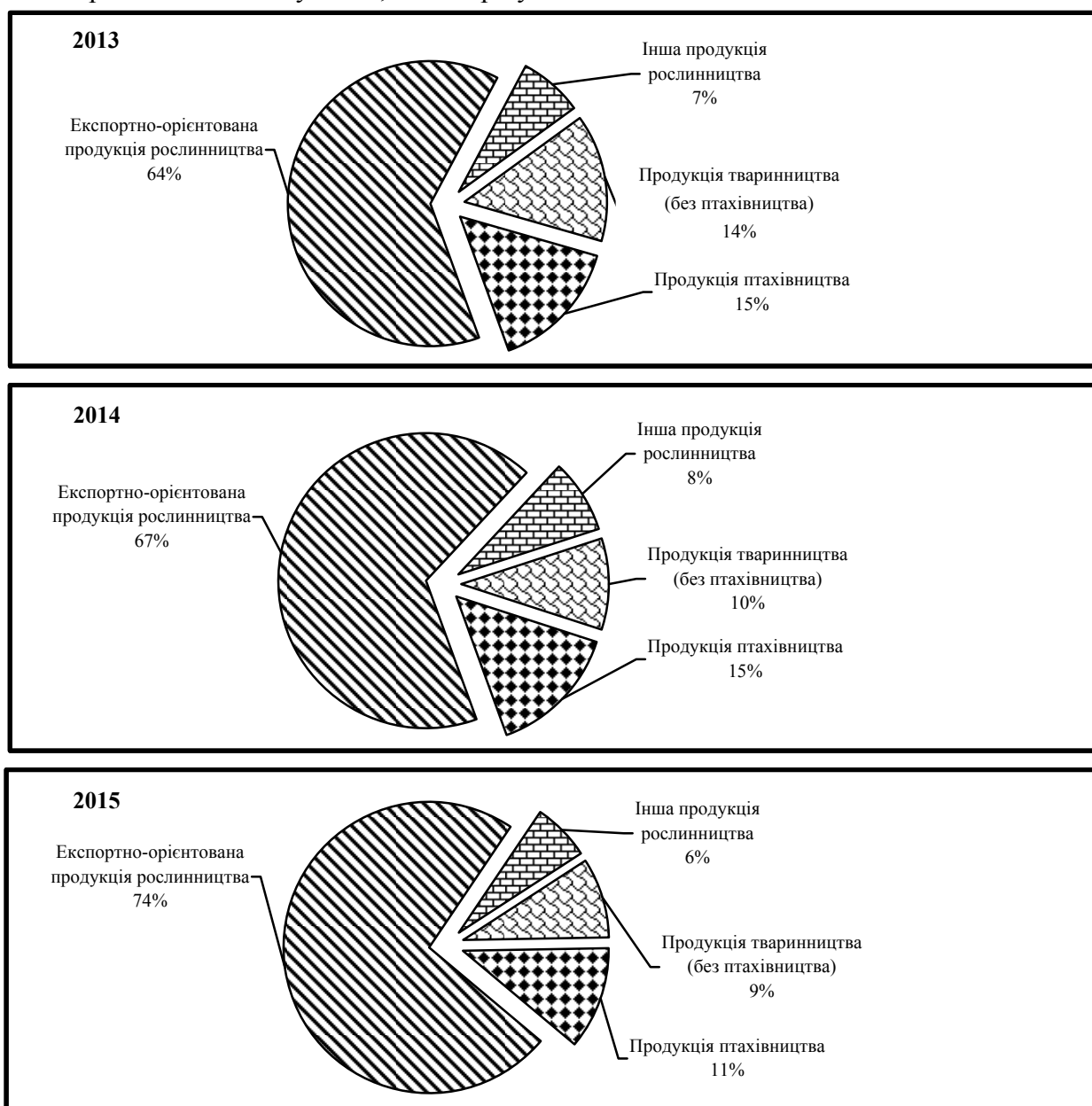

Рис. 6. Розподіл сум ПДВ-підтримки між окремими галузями сільського господарства

Джерело: Авторські розрахунки на основі даних Держслужби статистики України та Державної фіскальної служби України.

Як видно з даних рис. 6, частка тваринництва у сумах ПДВ-підтримки за рахунок застосування спецрежиму справляння ПДВ стрімко знижується: від майже 30% у 2013 році до 20% у 2015 році. Відповідно, майже 80 % сум ПДВ-підтримки у 2015 році припадає на більш рентабельне рослинництво, ніж на більш соціально орієнтоване тваринництво. Крім того, частка рентабельнішого птахівництва у сумах ПДВ-підтримки, що спрямовуються на тваринництво загалом, суттєво зростає – від 51% до майже 60%.

У нинішніх умовах господарювання середній та, особливо, малий аграрний бізнес не в змозі конкурувати з великими агроформуваннями, внаслідок чого витісняється з аграрного ринку, що негативно позначається

на рівні сільської зайнятості. Не останню роль у цьому процесі відіграє й податковий фактор, адже використання уніфікованих податкових інструментів для всіх категорій товаровиробників призводить до порушення конкурентних умов у галузі, негативно позначається на діяльності дрібних товаровиробників, перешкоджає їх об'єднанню.

Зважаючи на все перелічене, в останні роки дедалі частіше висувуються пропозиції та законодавчі ініціативи щодо скасування суцільної дії механізмів спеціальних режимів оподаткування і запровадження критеріїв щодо їх застосування. У табл. 2 узагальнено законодавчі ініціативи щодо обмеження дії спецрежимів оподаткування сільгосп-підприємств, що висувалися у 2015 році.

2. Законодавчі ініціативи щодо реформування спецрежимів оподаткування сільськогосподарських підприємств

Законодавча ініціатива	Спецрежим ПДВ	ЄП 4 групи
Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо удосконалення адміністрування податку на додану вартість» (реєстр. № 2173а від 30.06.2015 р. (урядовий))	Додаткові критерії: по максимальній площі – 3000 га; по максимальній виручці – 20 млн грн	Змін не передбачалося
Проект Закону України «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо податкової лібералізації» (реєстр. № 3357 від 26.10.2015 р.) (депутатський)	Обмеження дії спецрежиму ПДВ лише поставками тваринницької продукції	Додаткові критерії: річний обсяг доходу до 80 000 МЗП; площа угідь до 3000 га
Компромісний варіант проекту Закону «Про створення конкурентних умов в оподаткуванні та стимулювання економічної діяльності в Україні» (реєстр. № 3630 від 11.12.2015 р.) (урядовий)	Повна відміна спецрежиму ПДВ, відшкодування ПДВ при експорті незалежно від статусу експортера, часткове збереження ПДВ-аккумуляції – 25 % у 2016 році	Додатковий критерій: річний обсяг доходу до 2 млн грн
Проект Закону «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо забезпечення збалансованості бюджетних надходжень у 2016 році» (реєстр. № 3688 від 22.12.2015 р.) (урядовий)	Часткове збереження дії спец-режиму за диференційованим підходом: - продукція скотарства - 80 %; - зернові культури, ріпак та соняшник – 15 %; - інша с.-г. продукція – 50 %. Відшкодування ПДВ при експорті за двома реєстрами (автоматичним і звичайним)	Без додаткових критеріїв. Підвищення ставок у 1,8 раза

Джерело: Авторська розробка на основі моніторингу законодавчих ініціатив, розміщених на офіційному сайті Верховної Ради України (розділ «Законопроекти») [<http://rada.gov.ua/news/zp>].

Як бачимо, пропонувалися різні варіанти реформування спецрежимів оподаткування (у першу чергу справляння ПДВ), проте переважив диференційований підхід, відповідно до якого частка ПДВ-аккумуляції залежатиме від рентабельності виробництва певного виду сільгосппродукції.

Проведені нами розрахунки показують, що після реформування спецрежиму суми ПДВ-підтримки по відношенню до базового рівня доходів становитимуть:

по експортно-орієнтованій рослинницькій продукції – близько 1,5%, раніше – 10 %;

по не експортно-орієнтованій рослинницькій продукції – в середньому 5%, раніше – 10,4%;

по продукції скотарства (молоко, м'ясо живою вагою) – близько 6 %, по іншій тваринницькій продукції – близько 4 % проти в середньому 7,5 % раніше для всієї тваринницької продукції.

Таких розмірів ПДВ-підтримки для тваринництва (крім птахівництва) буде недостатньо, щоб забезпечити рентабельність діяльності, оскільки саме завдяки дії спец-

режиму ПДВ нині свиначство та молочне скотарство є рентабельними, а м'ясному скотарству навіть ПДВ-підтримки не виста-чає для покриття збитків (рис. 7).

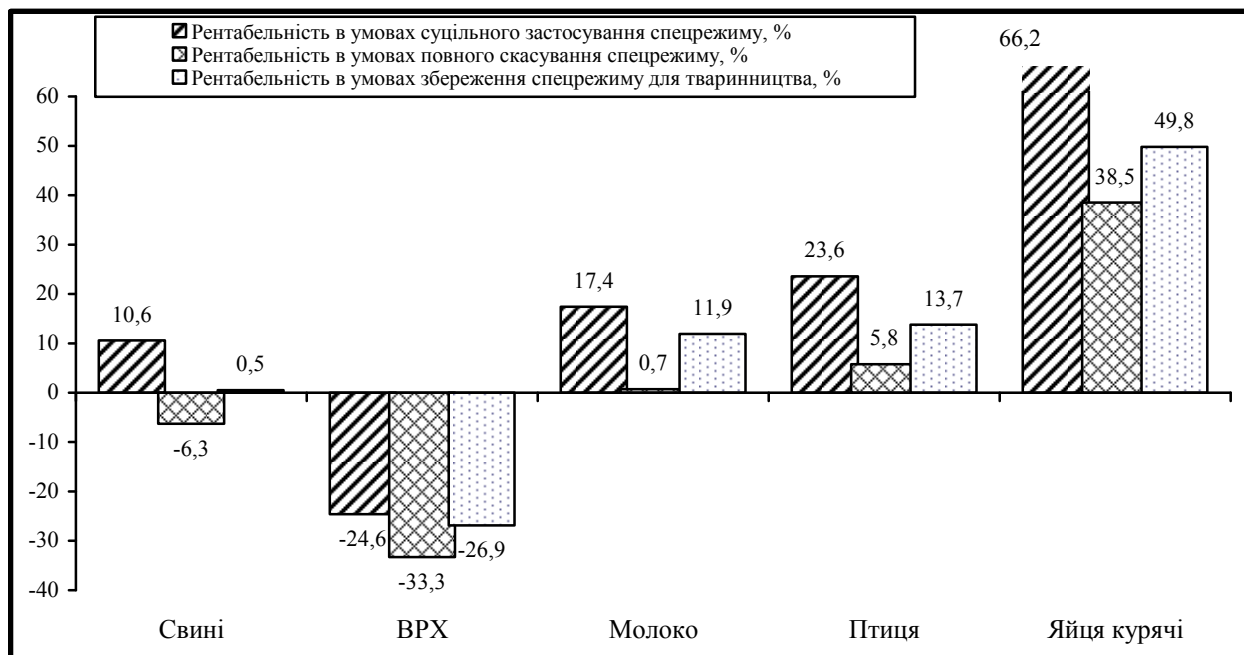

Рис. 7. Рентабельність виробництва продукції тваринництва за різних варіантів справляння спецрежиму ПДВ (2014)

Джерело: Авторські розрахунки на основі даних Держслужби статистики України.

Найбільш негативно наслідки скасування (навіть часткового) спецрежиму справляння ПДВ позначиться на тваринницькій галузі, яка зазнає подвійного удару:

по-перше, подорожчання вартості кормів через збільшення цін на зерно, що становлять в середньому 60% у загальних витратах – це зумовить зростання собівартості на 6,4–9,0% (залежно від продукції);

по-друге, тваринницькі підприємства позбавляться частини доходів за рахунок залишення сум ПДВ (втрата 4,5–5% власних фінансових ресурсів у разі збереження ПДВ-акумуляції в половинному розмірі).

При опрацюванні напрямів розвитку системи оподаткування сільського господарства в умовах трансформації спеціальних податкових режимів варто зважати на складність податкового адміністрування у галузі, що практично унеможлиблює належний контроль за реальним рівнем доходів (прибутку) сільгоспідприємств і доходів працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві. Водночас, жодна із європейських країн та колишнього СРСР не використовує податкових форм, що тривалий

час функціонують в Україні (у пострадянських країнах податкові зобов'язання хоч і визначаються в особливому порядку, проте кореспондують із результатами діяльності суб'єктів аграрного бізнесу) [7].

Податкову політику щодо аграрної галузі не можна розглядати ізольовано від фінансової політики в цілому. Відповідно, ведучи мову про унікальність податкових преференцій, які надаються сільгоспідприємствам в Україні, слід враховувати дієвість системи бюджетної підтримки розвитку сільського господарства в країнах ЄС та зважати на специфіку оподаткування фермерів за кордоном, яка полягає у спрощенні податкових відносин, недопущенні адміністративного тиску на фермерів.

В європейських країнах система оподаткування щодо сільського господарства диференційована залежно від масштабів виробництва та організаційної форми ведення бізнесу [23]. Для великого й середнього бізнесу, в тому числі й сільськогосподарського, застосовуються традиційні податкові інструменти – корпоративний прибутковий податок, універсальний акциз, майнові та

соціальні податки. Для малого бізнесу (переважно фермерів сімейного типу) передбачаються альтернативні нескладні податкові механізми, метою яких є спрощення податкового адміністрування [25].

З урахуванням практики чинної системи оподаткування сільськогосподарських товаровиробників нами виділено основні завдання її реформування, а саме:

- вирівнювання умов оподаткування для різних категорій товаровиробників та видів сільськогосподарської діяльності;

- мінімізація негативного впливу на економічні рішення господарюючих суб'єктів та їх інвестиційну активність;

- формування достатнього та надійного джерела фінансових ресурсів для фінансування заходів щодо соціального розвитку відповідних територій;

- унеможливлення поширення оптимізаційних податкових схем, які призводять до викривлення дії економічного механізму в галузі та фінансових зловживань, що особливо актуально в умовах дефіциту державних фінансових ресурсів.

Застосування спеціальних режимів оподаткування для будь-яких організаційно-правових форм та видів сільськогосподарської діяльності, на нашу думку, призводить до нерівномірності податкового навантаження на різні групи сільгосптоваровиробників та формування нераціональної структури сільськогосподарського виробництва. Нинішня податкова практика призводить до суттєвих бюджетних втрат, що не компенсуються додатковим зростанням інвестиційних витрат та рівня сільської зайнятості. При цьому порушується економічна мотивація суб'єктів господарювання в аграрному секторі, зокрема в частині здійснення низькомаржинальних, проте соціально-орієнтованих видів сільськогосподарської діяльності.

З метою вирівнювання податкових умов господарювання для різних груп сільгосптоваровиробників (форм господарювання), збереження інвестиційної активності в галузі, а також підвищення рівня зайнятості на селі доцільною є реалізація низки заходів у сфері прямого оподаткування:

- удосконалення механізму справляння єдиного (фіксованого) податку шляхом обмеження сфери його застосування лише суб'єктами господарювання, для яких наявність сільгоспугідь є ключовою умовою ведення діяльності, а рослинництво – основним (переважним) видом діяльності;

- звільнення від оподаткування прибутку сільгосппідприємств, які спеціалізуються на виробництві продукції тваринництва та овочів закритого ґрунту у разі його спрямування на розвиток виробництва (зокрема, на капітальні інвестиції у розвиток матеріально-технічної бази);

- стимулювання сільськогосподарських підприємств до участі в програмах розвитку сільських територій, сільгоспугіддями яких вони користуються;

- запровадження в галузі контролю за трансфертним ціноутворенням окремих суб'єктів господарювання, в першу чергу господарських структур, що не беруть активної участі в соціально-економічному розвитку сільських громад за місцем розташування сільгоспугідь;

- стимулювання раціонального землекористування та запобігання спекуляціям у сфері обігу земель сільськогосподарського призначення за рахунок удосконалення механізму справляння плати за землю.

Щодо особистих селянських господарств, які ведуть товарне виробництво та здійснюють систематичний продаж сільськогосподарської продукції понад встановлені межі, доцільно запровадити механізм спрощеного оподаткування їхніх доходів одночасно з наданням пільг у перші роки після реєстрації, гарантуванням їх участі в програмах бюджетної підтримки, соціального захисту населення, сприянням збуту продукції.

Для забезпечення структурної перебудови агропромислового виробництва та підвищення ефективності державної фінансової підтримки розвитку галузі можливий варіант удосконалення спецрежиму справляння ПДВ у сфері сільського господарства через його застосування лише для сільськогосподарських підприємств, які здійснюють капітальні інвестиції за пріоритетними напрямками розвитку сільського господарства, в першу чергу – тваринництва.

Для представників малого аграрного бізнесу доцільно запровадити європейську практику справляння ПДВ, відому як схема з компенсаційною фіксованою ставкою для фермерів, відповідно до положень Директиви Ради 2006/112/ЄС «Про спільну систему ПДВ». Це посилить їх конкурентні позиції по відношенню до сільгоспідприємств, які користуються перевагами платників ПДВ.

Висновки. Нинішній інструментарій оподаткування сільгоспідприємств в Україні, що функціонує без суттєвих змін з кінця 90-х років ХХ ст., відіграв позитивну роль у розвитку аграрної галузі, однак вже не повною мірою відповідає економічним реаліям.

За роки функціонування спеціального податкового інструментарію, який розроблявся для підтримки багатoproфільних соціально-орієнтованих сільгоспідприємств на етапі реформування галузі з метою виходу із системної кризи наприкінці минулого століття, аграрна галузь в Україні суттєво змінилася структурно – значно зменшились обсяги низькомаржинальних соціально-орієнтованих видів сільгоспдіяльності, в першу чергу –

тваринництва (крім птахівництва), а обсяг виробництва й експорт високомаржинальних видів рослинницької продукції суттєво зросли.

Без внесення відповідних коректив у спеціальні податкові режими зменшився їх ефективний вплив на розвиток аграрної галузі, зокрема щодо забезпечення збалансованої структури агропромислового виробництва.

У нинішніх умовах система оподаткування сільгоспідприємств потребує реформування з метою вирівнювання конкурентного середовища, усунення диспропорцій в структурі аграрного сектору економіки на користь малого та середнього соціально-орієнтованого аграрного бізнесу, підвищення конкурентоспроможності малих форм господарювання на селі, що позитивно позначиться на рівні сільської зайнятості та ресурсній базі бюджетів сільських громад. Доцільним є запровадження диференційованого підходу до оподаткування окремих категорій сільгосптоваровиробників та узгодження податкових преференцій із державними пріоритетами розвитку галузі.

Список використаних джерел

1. *Березовський В.* Податкове регулювання конкурентоспроможності сільськогосподарської продукції / В.В. Березовський, Л.Д. Тулуш // Вісник Сумського нац. аграрного ун-ту. – Серія: Фінанси і кредит. – 2008. – № 2. – С. 88–95.
2. *Боровик П.* Напрями вдосконалення механізмів справляння земельних податкових платежів в аграрній сфері / П.М. Боровик, Л.Д. Тулуш, І.В. Мережко // Наука й економіка: Науково-теоретичний журнал Хмельницького економічного ун-ту. – 2012. – № 25. – Т. 1. – С. 154–159.
3. *Братцев В.И.* Налоговый мультипликатор в экономике сельского хозяйства / В.И. Братцев // Вестник Российского экономического университета. – 2011. – № 4. – С. 39–43.
4. *Гончаренко Г.А.* Роль налоговых режимов в достижении целей аграрной политики России / Г.А. Гончаренко // Вестник Московского гос. университета. – 2010. – № 3. – С. 78–89. – (Серия 6: "Экономика")
5. *Єфименко Т.І.* Податки в інституційній системі сучасної економіки. – Ін-т економіки та прогнозування. – К. : ІЕП, 2011. – 688 с.
6. *Лупенко Ю.О.* Напрями реформування податкової політики / Ю.О. Лупенко // Наукові праці НДФІ. – 2004. – № 6 (29). – С. 103–106.
7. *Лупенко Ю.О.* Стратегічні напрями податкового регулювання розвитку аграрного сектору економіки України на період до 2020 року / Ю.О. Лупенко, Л.Д. Тулуш. – К. : ННЦ ІАЕ, 2013. – 38 с.
8. *Малініна Н.М.* Особливості формування системи прямого оподаткування аграрного сектору в розвинутих країнах / Н.М. Малініна, Л.Д. Тулуш // Соціально-економічні проблеми і держава. – 2012. – Вип. 1 (6). – С. 124–134.
9. *Минакова И.* Налоговые механизмы регулирования инвестиционных процессов в региональном АПК / И. Минакова, О. Булгакова, К. Коровина // Вестник Курской государственной сельскохозяйственной академии. – 2011. – Вып. 2. – Т. 2. – С. 9–12.
10. *Папцов А.* Особенности налоговой политики в странах с развитой рыночной экономикой / А. Папцов // АПК: экономика, управление. – 2008. – № 1. – С. 48–53.
11. *Прокопчук О.Т.* Функціонування податку на додану вартість у сфері агропромислового виробництва : монографія / О.Т. Прокопчук, Л.Д. Тулуш. – К. : ІАЕ, 2011. – 280 с.
12. *Рудая М.І.* Адміністрування податку на додану вартість у сфері агропромислового виробництва / М.І. Рудая, Л.Д. Тулуш // Світ фінансів: Науковий журнал Тернопільського національного економічного університету. – 2011. – № 1. – С. 125–130.
13. *Рыманов А.Ю.* О налогово-бюджетном регулировании сельского хозяйства / А.Ю. Рыманов // Экономика сельскохозяйственных и перерабатывающих предприятий. – 2004. – № 4. – С. 40–42.

14. Сеперович Н.В. Оподаткування сільськогосподарських товаровиробників / Н.В. Сеперович, Л.Д. Тулуш, В.І. Проніна. – Львів : НВФ "Українські технології", 2009. – 296 с.
15. Тулуш Л. Наслідки та перспективи функціонування фіксованого сільськогосподарського податку / Л.Д. Тулуш // Збірник наукових праць Уманського нац. ун-ту садівництва. – 2010. – Вип. 74. – С. 39–47.
16. Тулуш Л.Д. Економічний зміст плати за землю / Л.Д. Тулуш // Фінанси України. – 2002. – № 9. – С. 24–30.
17. Тулуш Л.Д. Режим ПДВ-аккумуляції як інструмент фіскального стимулювання розвитку агропромислового виробництва / Л.Д. Тулуш // Економіка АПК. – 2015. – № 8. – С. 44–55.
18. Bird R. Taxing agricultural land in developing countries / R. Bird // Cambridge: Harvard University Press, 1974. – 361 p.
19. Boehlje M. Tax Policy: Implications for Producers and the Agricultural Sector / M.Boehlje, H. Carman // American Journal of Agricultural Economics. – 1982. – Vol. 64. – № 5. – pp. 1030–1038.
20. Durst R. Effects of federal tax policy on agriculture / R. Durst, J. Monke. – U.S. Department of Agriculture, Economic Research Service Agricultural Economic. – Report № 800. – 2001. – 52 с.
21. Heady C. Tax policy in developing countries: what can be learned from OECD experience? / C. Heady // Taxing perspectives: a democratic approach to public finance in developing countries. – Proceedings at the Institute of Development Studies, University of Sussex. – October 2002. – 19 p.
22. Lupenko Yu. Special taxation modes in the Ukrainian agricultural sector / Yu. Lupenko, L. Tulush // The CAP and competitiveness of the Polish and European food sectors. – Editors A.Kowalski, M. Wigier, B. Wieliczko. – Institute of agricultural and food economics, Nation research institute. – Warsaw, 2014. – P. 106–117.
23. Rajaraman I. A Land-based agricultural presumptive tax / I. Rajaraman, M. Bhende // Economic and Political Weekly. – 1998. – Vol. 33, №. 14. – pp. 765–778.
24. Tulush L. Tax policy efficiency in agriculture of Ukraine / L. Tulush // Economic Annals-XXI. – 2015. – № 5-6. – С. 49-52
25. Veen H.B. van der, Meulen H.A.B. van der, Bommel K.H.M., Doorneweert B. Exploring agricultural taxation in Europe // Report 2.07.06. – The Hague, LEI, 2007.

Стаття надійшла до редакції 30.12.2015 р.

* * *

Новини АПК

Україна має перспективи стати одним із провідних європейських експортерів насіння

Добрий урожай, великий потенціал для нарощування експорту зернових, дерегуляція та вихід українського насіння на ринок ЄС – основні результати роботи Департаменту землеробства та технічної політики в АПК Мінагрополітики за 2015 рік. Про це повідомив директор Департаменту Володимир Топчій презентуючи результати річної роботи.

Він наголосив, що Україна виробляє у рази більше продукції, ніж споживає внутрішній ринок. «У 2015/16 маркетинговому році експорт зернових може скласти понад 36 млн т. Крім того, за рахунок вжитих Урядом заходів сільгосптоваровиробникам значно спрощено умови реалізації зерна. Відповідно до постанови Уряду «Деякі питання дерегуляції господарської діяльності» № 42 скасовано карантинний сертифікат для переміщення зернових культур у межах України. Також скорочено із 5 діб до 1 доби термін надання висновку фітосанітарної експертизи щодо шкідливих організмів», – підкреслив Володимир Топчій.

Він поінформував, що влітку 2015 року експертами Європейської Комісії «Охорона здоров'я та права споживачів» («САНКО») проведено аудит з метою оцінки системи офіційного контролю й сертифікації насіння зернових в Україні та його відповідності вимогам ЄС. «Вперше в сучасній історії українське насіння вийде на ринок ЄС. Вітчизняні виробники насіння зернових колосових культур, кукурудзи та сорго отримали можливість виходу із своєю продукцією на міжнародні ринки. За офіційними даними Європейської Комісії, українська система контролю за виробництвом та сертифікацією насіння організована належним чином».

За словами очільника Департаменту, насіння, вироблене та сертифіковане в Україні, відповідає європейським нормам, визнається еквівалентним виробленому та сертифікованому у країнах ЄС. Це підтверджено відповідним звітом Європейської комісії. Україна має стати одним із провідних європейських і світових виробників, експортерів насіння.

Прес-служба Мінагрополітики України

*В.М. ОНЕГІНА, доктор економічних наук,
професор, завідувач кафедри економіки та маркетингу
Н.В. ШИБАЄВА, кандидат економічних наук, доцент, докторант
Харківський національний технічний університет
сільського господарства імені Петра Василенка*

Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС

Постановка проблеми. Інституції утворюють каркас поведінкових орієнтирів, стандартів, обмежень, правил координації й узгодження взаємодій економічних суб'єктів. Розкриваючи структуру економіки інститутів, нобелівський лауреат О. Вільямсон помістив у ній на другому рівні, між неформальними інституціями (як-то звичаї, традиції, релігійні норми) та структурами управління, формальні «правила гри» – набір розроблених і прийнятих суспільством законодавчих норм, які утворюють інституційне середовище та визначають перший порядок економізації суспільних взаємодій [27, с.597]. Правові норми, знаходячись під впливом попередньої еволюції, можуть змінюватися суспільством у відповідь на виклики часу і, перетворюючи систему стимулів й обмежень, гальмувати або прискорювати економічне зростання, впливати на траєкторію соціально-економічного розвитку. Торкаючись питання ролі інституцій в економічному зростанні, нобелівський лауреат Д. Норт підкреслював: «Економічне зростання ... дійсно відбувалося внаслідок підвищення продуктивності. Але до зростання продуктивності можуть приводити як технологічні зміни, так і інституційні» [25, с. 1325].

Забезпечення модернізації економіки України, її виходу в площину якісного зростання потребує також модернізації інституційної основи аграрної політики – її правового поля, в якому мають бути враховані як зміни в гло-

бальному середовищі, нові технологічні виклики, так і завдання адаптації українського законодавства до європейської практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інституційні засади аграрної політики в Україні та світовий досвід її правового забезпечення досліджувалися в працях О. Бородіної, Ю. Власова, А. Діброви, Т. Калашнікової, Г. Калетніка, С. Кваші, І. Кириленка, М. Кропивки, О. Олійника, О. Попової, П. Саблука, О. Шпичака й інших [1-3, 5-13, 17, 20]. Зокрема, С. Кваша відзначив, що прийняття нових «нормативних документів та їх реалізація приведе до нових важливих суспільних як економічних, так і соціальних ефектів» [7, с. 10]. О. Попова підкреслила, що «фокусування розвитку агросфери України на новітніх, визнаних європейською спільнотою пріоритетах, осучаснить засади ведення вітчизняного сільського господарства, дасть змогу призупинити посилення неблагополучних соціально-екологічних процесів у цій сфері» [13, с. 96].

Однак, зважаючи на низку проблем із сучасної актуалізації законодавчої бази державної аграрної політики в Україні, багатий досвід та нещодавні зміни в правовому полі аграрної політики в США і ЄС, існує потреба в критичному аналізі та узагальненні досвіду правового регулювання розвитку аграрного сектору в цих країнах, визначенні можливих кроків урахування світового досвіду формування ефективного інституційного середовища у вітчизняній аграрній політиці.

Мета статті полягає в узагальненні досвіду правового забезпечення аграрної полі-

тики в США та ЄС у контексті потреби оновлення інституційної основи державної аграрної політики в Україні й адаптації її правового забезпечення до практики ЄС.

Виклад основних результатів дослідження. Ринкові трансформації в економіці України вимагали змін у правовому забезпеченні господарської діяльності та державному регулюванні економіки. Але лише 18 січня 2005 року, тобто після 15 років від початку ринкових реформ, був прийнятий Закон України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» № 2982-IV, в якому визначалися стратегічні цілі державної аграрної політики, завдання держави в галузі регулювання аграрного сектору. Відзначимо, що й до цього базового Закону приймалися законодавчі акти стосовно державного регулювання сільського господарства. Маємо згадати Закони України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 15 травня 1992 року № 2346-XII, «Про державне регулювання виробництва і реалізації цукру» від 17 червня 1999 року № 758-XIV; «Про стимулювання розвитку сільського господарства на період 2001-2004 років» від 18 січня 2001 року № 2238-III; «Про зерно та ринок зерна в Україні» від 4 липня 2002 року № 37-IV; «Про державну підтримку сільського господарства України» від 24 червня 2004 року № 1877-IV та інші. Окремо слід відзначити й безліч прийнятих програмних документів, в яких були задекларовані стратегічні основи формування інституційного середовища аграрної політики, відображено бачення напрямів розвитку аграрного сектору країни та ролі держави в цьому процесі. Положення щодо стратегічних засад державного регулювання аграрного сектору містилися, зокрема, у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року, Стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року, Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» [15,16,19]. Наразі Мінагрополітики України розробило проект Єдиної комплексної стратегії розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015-2020 роки [4].

Але дієвість переважної більшості програмних документів соціально-економічного

розвитку аграрного сектору обмежувалася їх декларативним характером. Як правило, в них не визначалися інструменти й засоби досягнення пріоритетних цілей, були відсутні чіткі механізми фінансування, реалізації запропонованих заходів, не були сформовані алгоритми виконання програмних положень. Оцінюючи прийняті програмні документи, Г. Калетнік обґрунтовано наголошує, що вони не дали бажаного ефекту, а постали виключно як «наповнювачі історії» інституціоналізації галузі до ринкових умов господарювання [6, с. 5].

У цілому ж законодавче забезпечення державної аграрної політики залишається в Україні фрагментарним, неузгодженим, а іноді – суперечливим. Виробники працюють в умовах високого рівня юридичної, регуляторної та політичної невизначеності. Економічна діяльність ускладнюється постійними правками виданих законів. Положення законів є нечіткими, уточнюються в постановах міністерств, строки прийняття яких є непередбачуваними й фінансові зобов'язання по яким не завжди виконуються.

Якщо в 2008 році обсяг видатків по Міністерству аграрної політики та продовольства України був затверджений на рівні 12,2 млрд грн, то в 2009 році – 6,4 млрд грн, у 2010 – 5,8, у 2011 – 10,5, у 2012 – 8,5, у 2013 – 8,7, у 2014 – 6,4, у 2015 році – 2,2 млрд грн. Станом на 31.12.2014 року Державною казначейською службою України виконавцям бюджетних програм Мінагрополітики України було спрямовано по загальному фонду 3,4 млрд грн, а по спеціальному фонду 2,5 млрд грн [18], тобто 92,2% від передбачених Державним бюджетом України на 2014 рік. Обсяг бюджетних видатків на розвиток аграрного сектору в Україні є не лише мізерним, а й вкрай нестабільним. Н. Трусова підкреслює також високу нестабільність загальної підтримки сільськогосподарських товаровиробників (оцінену за показником PSE,%), що є свідченням несистематичності державної підтримки сільського господарства та відсутності послідовності й стабільності в аграрній політиці в Україні [26, с. 35].

Досвід США та ЄС дає приклади формування ефективної інституційної основи дер-

жавної аграрної політики, забезпечення її прозорості, передбачуваності, стабільності й гнучкості.

Основу інституційної матриці аграрної політики в США закладає Сільськогосподарський акт (або так званий Фермерський Білл). Ще за часів Великої депресії правові засади оперування держави на аграрних ринках сільськогосподарської продукції та підтримки фермерів встановили Сільськогосподарський маркетинговий акт 1929 року (Agricultural Marketing Act) і прийнятий в руслі Нового курсу Акт пристосування сільськогосподарства 1933 року (Agricultural Adjustment Act). У подальшому практика розробки, імплементації Сільськогосподарських актів у США та їх періодичного оновлення відповідно до зміни умов і нагальних завдань із державного регулювання аграрного сектору продовжилася.

У 1937 році приймається Акт сільськогосподарських маркетингових угод (Agricultural Marketing Agreement Act) та вводиться підтримка цін на продукцію фермерів. Сільськогосподарськими актами 1960-х років, коли постала необхідність у стимулюванні попиту на сільськогосподарську продукцію, були введені програми продовольчих талонів, безкоштовних шкільних сніданків (Food and Agricultural Acts 1962 р., 1965 р., Food Stamp Act 1964 р.). Особлива увага у зв'язку із потребою в розширенні попиту на сільськогосподарську продукцію в Сільськогосподарських актах у 70-ті роки ХХ ст. приділялася заходам, спрямованим на доступність продовольства на внутрішньому ринку, освоєнню закордонних ринків і стимулюванню експорту сільськогосподарської продукції.

Сільськогосподарськими актами 1981 та 1985 років були передбачені різноманітні форми підтримки фермерів, зокрема, заставні позики, компенсаційні платежі, контроль за посівними площами, виплати фермерам у випадку стихійного лиха, формування фермерських резервів, також підвищення цінової підтримки у випадку ембарго на експорт американської сільськогосподарської продукції, експортні субсидії.

Сільськогосподарський Акт 1996 року (Federal Agricultural Improvement and Reform

Act) було названо як такий, що орієнтує фермерів на ринкові сигнали. Та вагомість державної підтримки залишалася значною. За нашими розрахунками на підставі збірників із сільськогосподарської статистики Міністерства сільського господарства США, прямі державні виплати в чистому фермерському доході становили у 1999 році 45,1%, у 2000-му – 46,8% [12, с. 97].

У 2002–2007 роках у США державні програми для фермерів застосовувалися відповідно до положень Акта фермерської безпеки та розвитку інвестування в сільській місцевості 2002 року (Farm Security and Rural Investment Act). Сільськогосподарський акт 2008 року за актуальними акцентами в аграрній політиці, яку він запроваджував, було названо актом продовольства, консервації й енергії (Food, Conservation, and Energy Act), та ним на визначені цілі передбачалося виділити 288 млрд дол. [24]. При тому, що рівень державної підтримки фермерів, оцінений за показником PSE, знизився у 2013 році до 7,3% (у 2003–2005 рр. він становив 29%) [22], цьому сприяли не лише зміни акцентів у державній аграрній політиці, вплив політики СОТ, спрямованої на лібералізацію торгівлі сільськогосподарською продукцією, тиск із боку конкурентів, проблеми збалансування федерального бюджету, а й сприятлива для фермерів динаміка цін на ринках сільськогосподарської продукції.

У лютому 2014 року був підписаний та вступив у дію Фермерський акт (2014 Farm Act), чинність якого передбачена до кінця 2018 року. Розділи цього Закону регулюють взаємовідносини держави, виробників і споживачів сільськогосподарської продукції та продовольства у сферах виробництва товарної сільськогосподарської продукції, торгівлі, консервації земель, кредитного забезпечення, харчування, розвитку сільських територій, наукових досліджень і дорадництва, лісового господарства, енергозабезпечення, садівництва, страхування в рослинництві, органічного сільського господарства. На реалізацію заходів цього Фермерського акта планується витратити 489 млрд дол. США (майже 98 млрд дол. щорічно), з яких 80% призначені для продовольчих програм, 8 – для програм страхування у сільсь-

кому господарстві, 5% – на товарні програми (підтримку виробництва певних видів сільськогосподарської продукції), решта – на інші програми [24].

На сайті Міністерства сільського господарства США наводиться оцінка Фермерського Білла Президентом США Б. Обамою, який з огляду на багатофункціональність, універсальність та зручність цього закону називає його подібним до ножа Швейцарської армії [24].

Отже, особливостями Сільськогосподарських актів як правової основи аграрної політики в США є, по-перше, всебічність, тобто вони охоплюють різні напрями державного регулювання сільського господарства. По-друге, періодичність прийняття й розрахованість дії на певний період (останнім часом на 5–6 років), що дає змогу привести систему державного регулювання у відповідність до змін у розвитку країни, її аграрного сектору, тенденцій на світових ринках та одночасно забезпечити стабільність і прогнозованість умов регулювання. По-третє, численні заходи держави, що передбачені Сільськогосподарськими актами, є узгодженими між собою. По-четверте, визначені в них обсяги державної підтримки сільського господарства є основою для формування річних державних бюджетів.

У дослідженнях як вітчизняних, так і зарубіжних учених було здійснено детальний аналіз спільної аграрної політики (САП) ЄС, її переваг та недоліків, ефективності окремих інструментів. Ми хотіли б привернути увагу саме до її законодавчого забезпечення [12, 13, 21].

Досвід ЄС також дає приклад закладення в інституційну основу аграрної політики законодавчих актів, якими регулюються різні напрями державного регулювання аграрного сектору. Ще в статтях 38–47 Римської угоди визначалися фундаментальні положення спільної аграрної політики ЄС, зокрема, види сільськогосподарської продукції, що включаються в єдиний ринок (ст. 38), завдання спільної аграрної політики (ст. 39), заходи трансформаційного періоду, спільні норми, положення щодо організації ринків і формування фінансових ресурсів для запровадження САП (ст. 40), заходи з підтримки досліджень та аграрної освіти (ст. 41,42),

сфери діяльності спільних інститутів (ст. 43,47).

Напрями й механізми САП знаходилися постійно в полі зору європейської спільноти, Європейської комісії та Ради Європи, удосконалювалися й оновлювалися. Маємо згадати План Мансхольта, реалізацію якого було розпочато в 1960 році, реформи МакШеррі, запроваджені в 1992 році. Наприкінці 90-х років такі фактори, як розширення ЄС на схід, очікування більш суворих правил СОТ, посилення уваги до продовольчої безпеки, збереження довкілля, стимулювали проведення наступної фази реформ, яка мала назву «Програма денна 2000» (“Agenda 2000”). Та вже у червні 2003 року Рада Міністрів ЄС досягла угоди з подальшого реформування САП, для її спрямування на забезпечення стійкого розвитку сільського господарства і сільських територій.

Ухвалення в 2013–2014 роках пакета нормативних актів, якими були передбачені нові орієнтири та правила САП, стало результатом суспільного обговорення й розробок Єврокомісії, представлених громадськості ще у 2010 році. Правові засади САП на період 2014–2020 років сформували Політична угода з реформи САП від 26 червня 2013 року між Європейською Комісією, Європейським Парламентом і Радою Європи, чотири базові Регуляції (Basic Regulations), Трансформаційні правила 2014 (Transition Rules for 2014), пакет Делегованих Регуляцій (Commission Delegated Regulation) та Багаторічні фінансові рамки (Multiannual Financial Framework) [23]. Проголошено, що САП 2014–2020 років включає дві фундаментальні складові (колони, стовпи). Перша складова визначає фінансові заходи з підтримки фермерів, зокрема, схеми єдиного платежу та єдиного територіального платежу. Друга складова САП передбачає заходи з регулювання сільського розвитку. Із САП 2014–2020 років пов’язані завдання зробити її ринкову орієнтацію більш глибокою, суспільну підтримку аграрного сектору цілеспрямованішою, підвищити довгострокову продуктивність, стійкість та ефективність сільського господарства. У центрі уваги САП на цей період визначені економіка, екологія й території.

Якщо бюджет САП на 2012 рік був передбачений на рівні 58 млрд євро, на 2013-й – 57 млрд євро [23] (підтримка фермерів у 2013 р. за показником PSE оцінювалася на рівні 19,8% [22]), то на 2014–2020 роки заплановано виділити на реалізацію заходів САП 363 млрд євро [23], тобто в середньому щорічно – 52 млрд євро (у цінах 2011 р.).

При тому, що стратегічна мета САП залишається незмінною, поточна ситуація на світових ринках, політика СОТ і конкурентів, розбіжності у рівнях розвитку аграрного сектору окремих країн ЄС зумовлюють необхідність у регулярному перегляді САП, удосконаленні її інструментів та визначенні нових тактичних цілей. Так, під впливом тенденції відмови від прямих субсидій, цінової підтримки САП європейське співтовариство найближчими роками планує спрямовувати все більшу частину коштів на заходи, пов'язані з програмами регіонального розвитку, науковими дослідженнями й удосконаленням інфраструктури. Така політика не є суперечливою, не містить невідповідностей між стратегічною метою і тактичними завданнями, є послідовною та водночас гнучкою.

Отже, законодавче забезпечення спільної аграрної політики ЄС також охоплює весь комплекс питань із розвитку аграрного сектору, запроваджує порядок державної підтримки фермерів і сільського розвитку на певний період.

У 2012 році Міністерством аграрної політики та продовольства України було розроблено проект Закону України «Про сільське господарство». Цей Закон мав, на думку розробників, визначити правові, соціально-економічні засади організації сільського господарства України. На наш погляд, не сільське господарство потребує спеціального закону, який регламентує його організацію й розвиток, а саме державне регулювання аграрного сектору. Аналіз цього законопроекту показав, що він підміняв і повторював у деяких положеннях Земельний та Господарський кодекси України (розділи 4 «Організаційно-економічні засади розвитку сільськогосподарського виробництва», 5 «Земельні відносини у сільському господарстві») й одночасно не вирішував ті питання, які мали б бути визначе-

ними у цих Кодексах, зокрема, із збереження та поліпшення земель, особливостей використання земель суспільного призначення. З іншого боку – поза положень проекту Закону залишилися питання механізмів цінового регулювання на різних товарних ринках, надійного фінансового забезпечення відтворення у сільському господарстві, розвитку сільських територій тощо. Наразі Міністерством аграрної політики та продовольства України підготовлений новий проект Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» [14]. Передбачається три основні напрями підтримки аграрного сектору, що й відображено в назвах розділів проекту Закону: аграрні інтервенції, фінансова підтримка сільгоспвиробників, створення умов для розвитку малих сільськогосподарських товаровиробників. Основними цілями державної підтримки сільського господарства проголошено гарантування продовольчої безпеки та конкурентоспроможності вітчизняної продукції; забезпечення довгострокової стійкості аграрного сектору шляхом розвитку різних форм господарювання; утвердження лідерства на світовому ринку продовольства й сільськогосподарської продукції; пріоритетний розвиток виробництва та експорту продукції з високою доданою вартістю; раціональне використання земель сільськогосподарського призначення й зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на навколишнє природне середовище. Та проект цього нормативного документа не враховує всього комплексу питань, які мають бути вирішеними в державному регулюванні аграрного сектору, і не визначає фінансові зобов'язання держави, не пов'язує державну підтримку виробників із дотриманням норм екологічної безпеки, залишає поза увагою підтримку аграрної науки.

У сучасній практиці реалізації регуляторної політики в Україні порядок та умови надання фінансової підтримки суб'єктам господарювання агропромислового комплексу затверджуються Кабінетом Міністрів України за поданням центрального органу виконавчої влади, що формує і забезпечує реалізацію державної аграрної політики. Вважаємо, що ці умови державної підтримки виробників має містити закон, зокрема, дотримання виробниками певних екологічних ви-

мог, враховуючи той факт, що до основних цілей державної підтримки сільського господарства належить зменшення техногенного навантаження аграрного сектору на навколишнє природне середовище, а мотивація до раціонального аграрного природокористування є одним з основних принципів державної підтримки сільського господарства України. До того ж у пояснювальній записці до цього законопроекту зазначається, що він не потребує проведення консультацій із громадськістю [14]. Але одночасно у цій пояснювальній записці міститься інформація, що це проект регуляторного акта. Отже, якщо проект цього Закону є проектом регуляторного акта, то він потребує проведення громадських слухань.

Подібним до американської та європейської практик формування ефективної інституційної основи аграрної політики мало б стати прийняття Закону України «Про державне регулювання аграрного сектору», який би був розрахований на 4–5 років дії та регулював весь комплекс напрямів аграрної політики. За основні його розділи пропонуємо такі: 1. Пріоритетні цілі та завдання державного регулювання. 2. Інновації та матеріально-технічне забезпечення. 3. Підтримка рослинництва, тваринництва, селекції. 4. Фінансово-кредитне забезпечення. 5. Ризик-менеджмент у сільському господарстві. 6. Якість і безпека продовольства. 7. Маркетинг сільськогосподарської продукції. 8. Аграрна освіта, наука й дорадництво. 9. Розвиток сільських територій. 10. Природні ресурси та екологічна безпека.

Цей закон мав би закласти інституційні засади прозорості, послідовної, передбачуваної, узгодженої аграрної політики в Україні.

Висновки. Інституційну основу аграрної політики в країнах ЄС та США закладають законодавчі акти, які охоплюють всю множину її напрямів, розраховані на певний період дії, визначають умови, порядок й обсяги фінансування державних програм, їх затвердженню передують широкі громадські обговорення за участю всіх заінтересованих суб'єктів і науковців.

Законодавча база як серцевина інституційної основи аграрної політики в Україні потребує нагальної модернізації також із причини її низької ефективності та з погляду потреби у наближенні до європейських процедур і «правил гри», «поступової адаптації та посилення гармонізації політик і законодавства» при євроінтеграційному векторі розвитку країни. Одним із кроків у цьому напрямі мало б стати запровадження практики розробки та прийняття комплексного рамкового закону з державного регулювання аграрного сектору, розрахованого на 4–5 років дії.

Процедури регуляторної політики в аграрній сфері навіть за існуючих правил, передбачених Законом України «Про засади державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності» від 11.09.2003 року № 1160-IV, не підкріплені механізмами їх дотримання. Вирішенню питання формування дієвих інституцій аграрної політики сприяло б посилення наукової експертизи законопроектів, запровадження й утвердження сучасних форм зворотного зв'язку між державою і громадськістю.

Список використаних джерел

1. Власов В.І. Розвиток ринків аграрної продукції / В.І. Власов // Економіка АПК. – 2015. – №6. – С. 42–46.
2. Державна підтримка агросфери : еволюція, проблеми / [Бородіна О.М., Кирилюк С.В., Попова О.Л. та ін.]; за ред. О.М. Бородіної. – К.: Ін-т екон. та прогнозів. НАНУ, 2008. – 264 с.
3. Діброва А.Д. Державне регулювання сільськогосподарського виробництва : теорія, методологія, практика / А.Д. Діброва. – К.: ВПД «Формат», 2008. – 488 с.
4. Єдина комплексна стратегія розвитку сільського господарства та сільських територій на 2015–2020 роки (проект) [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/node/16015>
5. Калашнікова Т.В. Удосконалення державної підтримки аграрних підприємств України в умовах глобалізації : моногр. / Т.В. Калашнікова. – Х.: «Влаве», 2014. – 280 с.
6. Калетнік Г.М. Стратегіко-інституційні засади ефективності використання потенціалу аграрного сектору економіки / Г.М. Калетнік // Економіка, фінанси, менеджмент: актуальні питання науки і практики. – 2015. – №1. – С. 3–15.
7. Кваша С.М. Методологічний базис прийняття суспільних рішень в аграрній політиці / С. М.Кваша // Економіка АПК. – 2013. – № 8. – С. 12–21.
8. Кириленко І.Г. Світові тенденції та їх вплив на формування глобального інституціонального середовища / І.Г. Кириленко // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : збірник матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 20–21 черв. 2011 р. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 39–48.

9. Коденська М.Ю. Державна підтримка розвитку аграрного сектору економіки / М.Ю. Коденська, А.В. Єремєєва // Економіка АПК. – 2013. – № 6. – С. 14–20.
10. Кропивко М.Ф. Напрями удосконалення державного управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та дерегуляції господарської діяльності / М.Ф. Кропивко, М. М. Ксенофонов, Н. В. Хміль // Економіка АПК – 2015. – № 3. – С.5–14.
11. Олійник О.В. Теоретико-методологічні засади державного регулювання аграрного сектору / О.В. Олійник // Економіка України. – 2005. – №7. – С. 65–73.
11. Онегіна В.М. Державне регулювання цін і доходів сільськогосподарських товаровиробників / В.М. Онегіна. – К.: ІАЕ, 2007. – 590 с.
13. Попова О.Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014–2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України / О.Л. Попова // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 89–96.
14. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» (нова редакція) [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://minagro.gov.ua/uk/regulatory?nid=17175&add>.
15. Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року : Постанова КМУ від 19 верес. 2007 р. №1158 [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1158-2007-п>.
16. Про схвалення стратегії розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року : Розпорядження КМУ від 17 жовт. 2013 р. №806 –р [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/806-2013-р>.
17. Саблук П.Т. Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері / П.Т. Саблук // Інституціональні засади трансформацій в аграрній сфері : збірник Матеріалів Тринадцятих річних зборів Всеукр. конгресу вчених економістів-аграрників 20-21 черв. 2011 р. – К. :ННЦ ІАЕ, 2011. – С. 5-38.
18. Стан фінансування АПК у 2015 році [Електронний ресурс]: – Режим доступу: http://minagro.gov.ua/node/15506?keepThis=true&TB_iframe=true&height=768&width=1024&caption.
19. Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»: Указ Президента України від 12 січня 2015 року № 5/2015. [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/5/2015/print1433785886080563>
20. Шпичак О.М. Економічні механізми державного регулювання ринків сільськогосподарської продукції та їх проблеми / О.М. Шпичак // Економіка АПК. – 2011. – № 2. – С. 150-155.
21. Agrarian Policies and Agricultural Systems / Ed. by Bonnanno A. – Boulder: Westview Press, 1990. – 331 p.
22. Agricultural Policy Monitoring and Evaluation 2014/ OECD countries [Electronic Resource]. – Mode of access : http://www.oecd-ilibrary.org/agriculture-and-food/agricultural-policy-monitoring-and-evaluation_22217371.
23. Common Agricultural Policy after 2013 [Electronic Resource]. – Mode of access : http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/index_en.htm.
24. Farm Bill [Electronic Resource]. – Mode of access : <http://www.usda.gov/wps/portal/usda/usdahome?navid=farmbill>.
25. North D. Institutions and Economic Growth: An Historical Introduction / D. North // World Development. – 1989. Vol. #9. – P. 1319-1332.
26. Trusova N.V. International analysis of the state financial support of agriculture producer / N.V. Trusova // Економіка АПК. – 2015. – №10. – С. 32–38.
27. Williamson O.E. The New Institutional Economics: Taking Stock, Looking Ahead / O. E. Williamson // Journal of Economic Literature. – 2000. – Vol. XXXVIII. – P. 595 – 613.

Стаття надійшла до редакції 30.11.2015 р.

*

УДК 332.01:631.67

О.М. НЕЧИПОРЕНКО, кандидат економічних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Організаційно-управлінські трансформації в зрошуваному землеробстві України

Постановка проблеми. Продовольча безпека України, а також стійка конкурентоспроможність на світовому ринку зерна, в умовах зростання активності кліматичних

посух неможливі без масштабного відновлення зрошуваного землеробства, підвищення ефективності використання меліорованих земель на всеохоплюючій інноваційній основі.

Дефіцит вологи в найвідповідальніші фази розвитку рослин є головним лімітуючим

© О.М. Нечипоренко, 2016

фактором у землеробстві посушливих зон. Недостатня та нестійка вологозабезпеченість культур значною мірою визначає величину, якість і стабільність врожаїв, що й зумовлює необхідність проведення зрошувальних меліорацій. На нинішній час у світі штучно зволожувані землі займають площу 20% від усієї, що є в обробітку (1,5 млрд га), при цьому на них вирощують до 40% усієї сільськогосподарської продукції, й ці показники мають стійкий тренд росту [13].

У 60-70-ті роки минулого століття на світовій арені іригація мала значний екстенсивний розвиток. Так, в Україні в окремі роки вводили в експлуатацію до 100 тис. га штучно зволожуваних масивів [10]. Необхідність збільшення зрошуваних площ вимагала зосередження основної уваги на проектуванні та будівництві.

На початок 90-х років у результаті інтенсивного розвитку аграрного виробництва, який включав, крім комплексної механізації і хімізації, великомасштабну меліорацію сільгоспугідь, в Україні площа поливних земель становила 2,6 млн га. Займаючи трохи більше 8% ріллі, зрошувані землі забезпечували виробництво до 20% загальнодержавного обсягу аграрної продукції. На Херсонщині й у Криму цей показник сягав 40-50%. Поливний гектар при правильній організації праці, як правило, працював за 3-4 богарних.

Разом із тим уже в 80-90-ті роки в більшості країн світу, в тому числі в Україні, спостерігалось значне уповільнення швидкості зростання обсягів зрошуваного землеробства. При цьому було зроблено акценти на вдосконалення управління, підвищення продуктивності та головне – на окупність інвестованого капіталу [14]. Різка погіршення економічної ситуації в Україні зумовило кризові явища в агропромисловому комплексі, й особливо в зрошуваному землеробстві. Це викликало об'єктивну необхідність розробки не лише державної стратегії відновлення і модернізації іригаційних систем, підвищення ефективності використання штучно зволожуваних площ, а й запровадження різного роду інновацій, передусім організаційно-управлінських, направлених на забезпечення пріоритетності інтересів саме водокористу-

вачів, безпосередніх виробників сільськогосподарської продукції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження щодо обґрунтування необхідності відновлення й доцільності подальшого розвитку потенціалу зрошуваного землеробства в Південному Степу, проводять учені профільних інститутів НААН, які надають переважно практичні рекомендації технологічного та екологічного напрямів. Теоретичних напрацювань стосовно комплексних проблем підвищення саме економічної ефективності зрошуваного землеробства як цілісної системи в умовах ринкових трансформацій, за невеликим виключенням, і то лише щодо аналізу причин занепаду галузі, не знаходимо.

Останнім часом проблемам функціонування поливних земель в Україні присвятили свої роботи такі визначні вчені та практики, як П.І. Коваленко [6,10], М.І. Ромащенко [9], В.О.Ушкаренко, С.А. Балюк, В.І. Благодатний, І.І. Андрусенко, М.А. Хвесик [5], В.С. Сніговий, А.О. Лимар, О.О. Собко, В.А. Сташук, О.І. Жовтоног, Ю.О. Тараріко, А.М. Шевченко, Р.А. Вожегова, Л.М. Грановська, В.О. Найдьонова й інші. Поряд із цим сучасний стан використання розпайованих штучно зволожуваних площ вимагає подальших досліджень, особливо щодо підвищення ефективності їх використання на інноваційній основі, з безумовним пріоритетом економічних, соціальних та екологічних інтересів землеводокористувачів і власників паїв, а також одночасного задоволення зростаючих у кризових умовах потреб держави й працівників водогосподарського комплексу.

Мета статті – дослідження та систематизація чинників, що впливають на ефективність використання зрошуваних угідь, а також визначення напрямів організаційно-управлінських перетворень у поливному землеробстві України.

Виклад основних результатів дослідження. Проблеми ефективного використання іригаційних систем, підвищення рентабельності поливного землеробства були актуальними впродовж усієї історії розвитку зрошення. Проте під час радянського періоду розвитку меліорації сільськогосподарських

угідь держава мало переймалася економічними важелями його регулювання. Вся увага приділялася швидкому нарощуванню поливних площ і технічному забезпеченню технологічних процесів. При майже щорічних партійно-урядових рекомендаціях – активніше використовувати досягнення науково-технічного прогресу за рахунок далеко не завжди економічно виправданих, масштабних капіталовкладень – проектних показників урожайності основних культур досягти так і не вдалося.

Пошук механізмів підвищення ефективності використання накопичених основних фондів, пов'язаних з іригацією, активно розпочався лише в першій половині 80-х років минулого століття. Їхня вартість (за тодішнім курсом 70 коп. за 1 дол. США) перевищила 5 млрд дол. США (3559,2 млн руб.) [11, с.90], а з розрахунку на 1 га становила 2,5 тис. дол. США (1793 руб.). Продуктивність поливного гектара дорівнювала в середньому 619 руб. [11, с.5], тобто фондовіддача з одиниці площі була 34,5 коп., що майже вдвічі нижче середнього по Україні.

У жовтні 1984 року було прийнято чергову довготермінову програму меліорації, в якій знову передбачалося підвищення ефективності використання меліорованих земель із метою стійкого нарощування продовольчого фонду країни [8]. Основними завданнями по її реалізації на період до 2000 року передбачалося довести площу зрошуваних земель в Українській РСР до 4–4,2 млн га, тобто збільшити майже вдвічі. З метою підвищення ефективності використання поливних земель, ставилося завдання посилити роботи щодо створення нових сортів і гібридів сільськогосподарських культур, що позитивно відкликаються на зрошення й відповідають вимогам індустріальних технологій, стійкі до хвороб і шкідників. Програма передбачала розробку та здійснення в 1986–2000 роках комплексу заходів щодо прискорення науково-технічного прогресу (інновацій) в меліорації, направленою, в тому числі, на ефективне використання зрошуваних земель і водних ресурсів, підвищення продуктивності праці на поливі та будівництві іригаційних систем, економію матеріальних, сировинних і паливно-енергетичних ресурсів.

Проте найбільше програма звертає на себе увагу іншим. Ставилося завдання обов'язкового закріплення в 1985-1987 роках у кожному колгоспі й радгоспі всіх зрошуваних земель за спеціалізованими бригадами та ланками, запровадження в цих підрозділах колективного підряду – форми організації праці, коли трудовий колектив укладає з керівництвом підприємства договір, за яким зобов'язується виробити певну кількість сільськогосподарської продукції, а господарство гарантує йому створення умов для успішного розв'язання цього завдання, своєчасне надання необхідних виробничих ресурсів і оплату праці за одержану продукцію за наперед установленими розцінками й у передбаченому договором порядку. Останнє говорить про те, що керівники і науковці, вже на той час, розуміли необхідність пошуку шляхів підвищення ефективності використання поливних площ через пробудження особистої та колективної заінтересованості у кінцевому результаті зрошення, а також зменшення державного впливу на ці процеси. Підтвердженням цього є той факт, що разом із згаданою програмою в той же день у жовтні 1984 року набрали чинності ще дві загальносоюзні Постанови, які на заміну декларативно-директивного змісту аналогічних документів попередніх років пропонували новий – договірний механізм регулювання економічних відносин між усіма безпосередніми учасниками процесу вирощування сільськогосподарських культур на меліорованих землях. Договори на високоефективне використання меліорованих земель укладалися господарствами з об'єднаннями (відділеннями) Сільгосптехніки, підприємствами (організаціями) Сільгоспхімії, водогосподарськими підприємствами (організаціями) з метою прискорення освоєння зрошуваних земель і досягнення на них проектної врожайності сільськогосподарських культур. Договорами передбачався перехресний контроль дотримання зобов'язань та фінансова відповідальність за неякісне їх виконання. Проте запланованих результатів рекомендовані механізми так і не дали. Стан використання зрошуваних земель погіршувався й далі, необхідні були кардинальні реформи всього аграрного сектору.

У результаті проведеного в пострадянський час реформування агропромислових

підприємств, які користувалися зрошувальними системами, а таких в Україні на початок 1999 року налічувалося 2806 і з них 76% були колективними, кількість нових власників та користувачів поливними ділянками перевищила 190 тис. [6]. При цьому виділення земельних паїв саме в натурі (на місцевості), середній розмір яких становив 13 га, створило в подальшому значні проблеми. Недотримання вимог ст. 26 Земельного кодексу України щодо спільного використання меліорованих ділянок на підставі угоди призвело до подрібнення технологічних масивів, що негативно вплинуло на функціонування зрошувальних систем [4].

Як показали дослідження, загальна площа фактично зрошуваних земель за роки неза-

лежності зменшилася в Україні вчетверо. Так, у 2015 році фактично политими було лише близько 473 тис. га (рис. 1), з яких майже 80 тис. га зволожувалося краплинним способом. Щорічно більше 1,2 млн га високопродуктивних, меліорованих земель використовується без поливу. Необхідно відзначити, що майже третина зрошуваних площ знаходиться в приватній власності та близько 70% – в оренді. Ефективність вирощування зернових і олійних культур на цих масивах має рівень, який поки що не стимулює подальше їхнє виробництво. Економічну заінтересованість викликають переважно технічні культури, особливо соя, яка в структурі посівних площ має до 30%, та овочі.

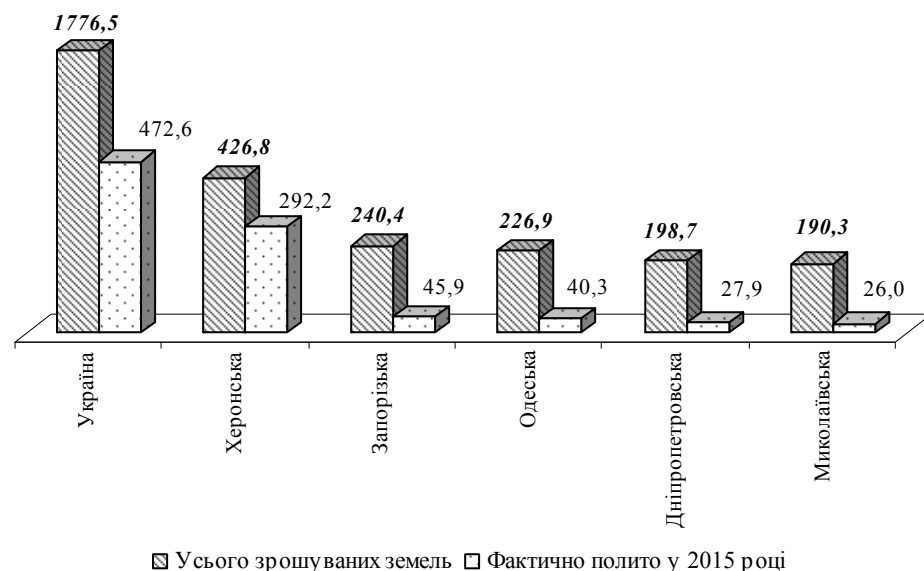

Рис. 1. Використання зрошуваних земель, тис. га

Проведеною у 2013 році органами Держводагентства інвентаризацією стану міжгосподарських та внутрішньогосподарських поливних систем було встановлено, що лише 738 тис. га, із наявних відповідно до статистичної звітності ф.6-а зем. (з урахуванням АР Крим) – 2165,4 тис. га, можливо зволожувати без додаткових капіталовкладень. На площі більше 360 тис. га зрошувальні системи підлягають списанню й переведенню в богарні землі, а майже 107 тис. га взагалі є невитребуваними для використання [6].

Найпроблемнішою складовою зрошувального комплексу залишається передана, майже на 60%, у комунальну власність на облік

сільських або районних Рад, внутрішньогосподарська мережа. Для переважної більшості громад такий реформаторський крок із боку держави, в подальшому, значно ускладнив і без того малоефективне використання іригаційної інфраструктури. До того ж тривала невизначеність із балансовою приналежністю польової мережі спричинила додатковий виклик для ефективності зрошуваного землеробства. Відсутність відповідального власника не дала можливості утримувати поливні системи та механізми в робочому технічному стані більше як на третині меліорованих масивів, і ситуація дедалі погіршується. Так, Державне агентство водних ресурсів України повідомляє, що незадовільний технічний

стан інженерної інфраструктури внутрішньогосподарських систем у 2013 році мав місце на площі 819,5 тис. га, а в 2015 році — вже на 926 тис. га. Забезпеченість технікою для дощування, а даний спосіб поливу відповідно до проектів має виконувати штучне зволоження сільгоспкультур майже на 90% площ, знаходиться останніми роками на рівні 20-25% до потреби. Саме з цієї причини не використовується за цільовим призначенням майже 660 тис. га зрошуваних земель. Враховуючи перелічене, а також гідрогеолого-меліоративний стан ґрунтів, фізичне зношення насосно-силового обладнання зрошувальної мережі та несанкціонований демонтаж інженерної інфраструктури, фактично використовуються як не поливні майже 70% земель, що обліковуються як зрошувані. Тобто, на площі більше 1,2 млн га втрачається

ще як мінімум один урожай сільськогосподарських культур.

Ефективне використання земель, які нині фактично зрошуються значною мірою визначається не лише необхідністю модернізації зношеної інфраструктури, а й рядом інших важливих чинників. Так, значно знижують рентабельність виробництва продукції рослинництва такі фактори, як: висока вартість іригаційних послуг та електроенергії, архаїчність і недотримання технологій вирощування й поливу культур; великі втрати поливної води (до 40% лише на фільтрацію в зрошувальних каналах), замулення та заростання водотоків водоростями; порушення структури посівних площ і зниження родючості ґрунтів; зростаючий з року в рік дефіцит кваліфікованих кадрів, особливо спеціалістів - меліораторів середньої ланки.

Рис. 2. Основні чинники неефективного використання зрошуваних земель

* Без урахування АР Крим, 400,5 тис. га

Поряд із переліченими, мають місце загальні, проблемоутворюючі фактори впливу: певна невідповідність сучасним викликам законодавчо-нормативної бази; відсутність реальних інвестицій; недостатність управління водними ресурсами країни взагалі та поливним землеробством зокрема; занепад державної системи підготовки кваліфікованих кадрів із меліорації (рис. 2).

У наслідок дії наведених факторів, держава має значні недобори валового збору сільськогосподарських культур, втрачаючи

податкові надходження, одночасно збільшуючи, хоч і періодично, бюджетні виплати на заздалегідь збиткове господарювання. Посилюється залежність агровиробництва Півдня України від кліматичних умов. Поглиблюється соціально-економічний та екологічний занепад сільських територій зони зрошення.

На необхідність докорінних інноваційних змін у зрошуваному землеробстві ми вже звертали увагу раніше [7], проте реалізація їх можлива лише за умови зміни концептуа-

льного розуміння побудови процесу відновлення й модернізації галузі. В основі має бути пріоритет інтересів сільгосптоваровиробника, для задоволення яких і споруджувалися системи зрошення, а не дорога відбудова іригаційної інфраструктури, яка може залишитися не затребуваною.

Як показує світова практика, в умовах ринкової економіки й інтенсивного розвитку сільськогосподарського підприємництва вимоги водокористувачів до якості та вартості послуг із подачі води в зрошувальні системи зростають. Щоб дати відповідь на цей виклик, необхідно враховувати позитивний міжнародний досвід й активізувати процес трансформації управління зрошуванням землеробством від традиційного до сучасного, з одночасним забезпеченням сталого соціально-економічного розвитку відповідних сільських територій. Слід проводити модернізацію зрошувальних систем, використовуючи не лише передові технології, а також інноваційні підходи до управління системами в ринкових умовах.

Сучасна іригаційна практика переконує, що бюрократичні служби, фінансовані з центру, а саме така модель управління поки що домінує в Україні, втрачають здатність ефективно провадити іригаційне обслуговування в умовах великої кількості дрібних агровиробників. Як наслідок, це призводить до швидкого розвалу інфраструктури, скорочення площі зрошуваних земель, неправильного розподілу і втрат поливної води, наростаючого підтоплення та засолення ґрунтів.

До того ж, у нині діючих умовах недосконалої системи управління зрошенням, за якої на шляху транспортування води від споживача (того, хто безпосередньо забирає воду з водного об'єкта) до сільськогосподарського товаровиробника є по кілька технологічних переділів. Окремий облік витрат по кожному з них призводить до непрозорого формування тарифів на послуги водопостачання й небажання оплачувати їх. Так, вартість послуг у 2014 році по Херсонському обласному управлінню водних ресурсів мала варіацію від 13,06 (без урахування рисових зрошувальних систем, де цей показник становив 2,55) до 72,10 коп. за подачу 1м³ поливної води. При цьому вартість елек-

троенергії в структурі тарифів зростає і становила від 30 до 88%. У цілому частка витрат на воду в собівартості польової продукції в розрізі районів передового в питаннях зрошення регіону збільшилася до 25-35%, тоді як світова практика підтверджує рентабельність зрошуваного землеробства за умови, що цей показник не перевищує 10%. Поряд із цим товаровиробник практично усунений від участі в процесах управління зрошувальними системами та формування тарифної політики, що, на наше глибоке переконання, також негативно впливає на ефективність поливного землеробства.

Отже, сучасне управління зрошенням в Україні ніяк неспроможне задовольнити потреби сільгосптоваровиробників за рахунок використання доступних ресурсів і технологій та не сприяє тому, щоб запобігти потенційно можливим викликам і загрозам поливному землеробству в майбутньому.

У зв'язку з цим привертає увагу позитивний досвід передачі управління зрошувальною системою, або ПУЗС. Це процес переходу повноважень та відповідальності від Державного агентства водних ресурсів, керуючого меліоративними системами, до організацій приватного сектору, частіше за все (близько 75%) до новостворених із цією метою на кооперативній основі асоціацій водокористувачів /АВК/. У США й Китаї це так звані іригаційні ділянки, трапляються також спільні компанії та товариства з обмеженою відповідальністю /Мексика/, або об'єднаний державно-фермерський комітет. У Франції управління перейшло до громадських організацій, а в Туреччині – до місцевих органів влади.

Причиною запровадження такого інструменту реформування, починаючи із середини 70-х років минулого століття, стали наростаючі труднощі з державним фінансуванням зрошуваного землеробства і незабезпечення його запроєктованої ефективності. За цей час таким шляхом реформування іригаційного сектору економіки пішли більше ніж 60 країн світу, а також пострадянські республіки Середньої Азії, Молдова, Грузія, Вірменія й інші. Більше 40 років тому роздержавлення меліоративних систем розпочали Японія, Іспанія, Ізраїль, Аргенти-

на. В багатьох країнах, таких як, наприклад, Індонезія, Таїланд, Китай та Перу поливні системи успішно функціонують під управлінням фермерів уже багато років [1,2]. До речі, в колишньому СРСР на кінець 1925 року також нараховувалося 3852 меліоративних товариства, які об'єднували 273,6 тис. селянських господарств, становлячи при цьому 42,5% усіх "підсобно-виробничих" сільськогосподарських кооперативів країни [3].

Як доводить практика передачі управління, універсальної моделі даного процесу не існує. Необхідно завжди проводити глибокий аналіз щодо готовності умов для запровадження змін, враховувати місцеву специфіку, не обмежуватися в термінах і обов'язково мати для цього політичну волю уряду.

Передача повноважень та відповідальності від державних структур до неурядових організацій може здійснюватися з перехідним етапом спільного управління, що, на нашу думку, було б доцільним для умов України. Такий крок забезпечить зростання участі водокористувачів, які безпосередньо виробляють сільськогосподарську продукцію, в іригаційному управлінні спільно із державою і матиме більше організаційний характер, ніж соціально-економічний. Роль держави не змінюється, а для зміцнення взаємовідносин товаровиробників залучаються до участі в державному управлінні. До моменту повної передачі управління державна водогосподарська організація й недержавне об'єднання аграріїв, одержувачів послуг, домовляються ділити обов'язки. Необхідно зазначити, що при передачі управління зрошувальними системами мають місце також процеси децентралізації (поступова передача повноважень від центрального органу на нижчі рівні) та приватизації (передача, повністю або частково, власності на іригаційні системи й обладнання з державного в приватний сектор).

Результати досліджень показують, що ПУЗС переважно реалізується до рівня розподільчих або вторинних каналів (в Україні це міжгосподарська мережа). Отже, доцільно пропонувати передачу управління від органів Держводагентства до новостворених об'єднань товаровиробників поки що лише на рівні внутрішньогосподарської мережі та

здійснювати спільну координацію на рівні розподільчої. В подальшій перспективі можлива передача також міжгосподарської мережі у власність, чи лише в користування недержавним структурам, залишивши при цьому у підпорядкуванні держави магістральні канали й водогосподарські об'єкти вищого рівня [5].

Передача управління має чітко визначити розподіл обов'язків щодо розпорядження інфраструктурою, ступеня відповідальності аграріїв за технічне обслуговування іригаційної системи, а також повноважень відносно ремонту гідротехнічних споруд (що можуть залишатися за державою навіть після передачі управління). Селяни мають бути наділені достатніми повноваженнями для прийняття раціональних рішень щодо технічного обслуговування і ремонту систем. Новостворені структури повинні забезпечити збір даних, необхідних для статистичного аналізу якості функціонування іригаційних систем, щоб запобігти негативним наслідкам їх експлуатації. Нами запропоновано організаційну схему передачі управління зрошувальною системою, яка визначає заходи, що є доцільними для одержання позитивного результату реформування галузі (рис. 3).

Провівши оцінку ефективності та оцінивши суттєвість впливу факторів, наведених на рисунку 2, ми повинні чітко визначитися: проводити модернізацію зрошувальних систем без їх роздержавлення, чи реалізувати інноваційний процес (нами раніше запропонована модель) на основі фундаментального реформування, із частковою чи повною передачею управління системами агропромислам. Усвідомивши необхідність останнього, слід мобілізувати всебічну підтримку заінтересованих сторін і здійснити стратегічне планування подальших заходів, перелічених у наведеній схемі. Не одержавши достатньої державної підтримки, в Україні процес поки що не може набрати результативного поступу. Навіть успішна реалізація пілотних проєктів неможлива без попереднього порозуміння всіх заінтересованих сторін, визначення джерела фінансування й необхідних змін у законодавчо-нормативній базі. Тільки виконавши ці обов'язкові заходи, можливо розпочати модернізацію галузі зрошувального зем-

леробства. В ході реалізації процесу передачі управління, наступна інвентаризація іригаційної інфраструктури має проводитися спільно з АВК, тому що водокористувачі повинні визначитися, наскільки в майбутньому вони зможуть фінансувати (чи ні) утримання систем. В асоціаціях можливе створення резервного фонду фінансування, передбаченого для поступової, поетапної реабілітації зношеної інфраструктури саме за рахунок постійно зростаючої, порівняно з державною,

частки інвестицій. Зважаючи на світовий досвід і кризовий стан економіки, для України це може бути кращим варіантом вирішення питання, на противагу типовій моделі реалізації одноразового великомасштабного реабілітаційного проекту, після якого, зазвичай, іде розвал інфраструктури як такої, що залишається залежною лише від інституційних та інвестиційних можливостей держави, а не водокористувачів, для задоволення чийх потреб її відновлювали.

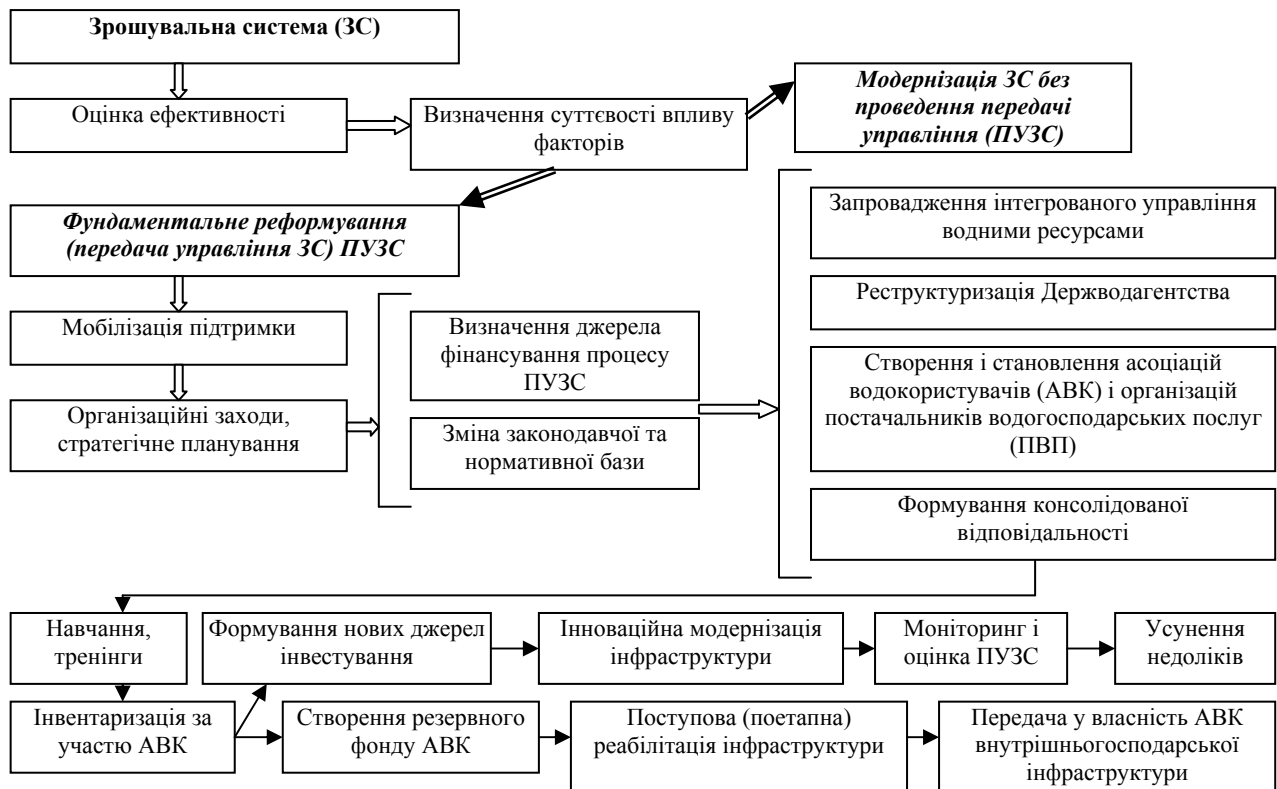

Рис. 3. Організаційна схема передачі управління зрошувальною системою

Потенційні переваги, які одержать заінтересовані сторони в результаті передачі

управління зрошувальними системами /ПУЗС/, наведені на рисунку 4.

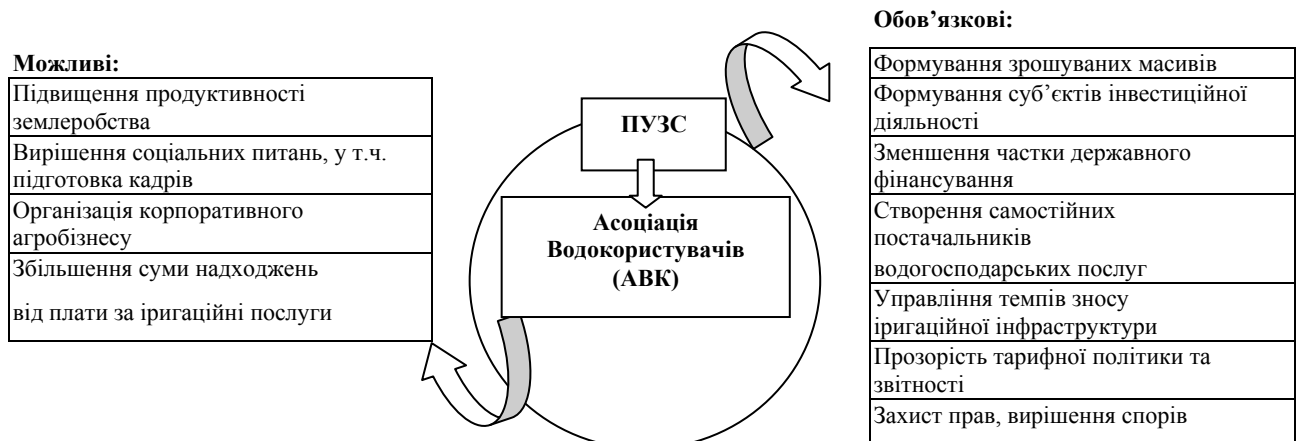

Рис. 4. Переваги реалізації програми ПУЗС в Україні

Для практичної адаптації наведених результатів необхідно проводити подальші наукові дослідження.

Висновки. Зрошуване землеробство України має великий потенціал нарощування валового виробництва продукції рослинництва за рахунок відновлення цільового використання поливних площ. Реабілітація зношеної й несанкціоновано демонтованої іригаційної інфраструктури потребує значних капіталовкладень, які не можуть і не повинні бути лише державними, чи залучени-

ми під гарантії Уряду коштами міжнародних фінансових донорів. Активними інвесторами мають стати сільгосптоваровиробники, об'єднані в асоціації, або інші корпоративні структури водокористувачів, яким будуть передані в управління, а згодом й у власність, польові зрошувальні мережі. Такий визнаний у світі шлях реформування галузі з одночасним відновленням і модернізацією інфраструктури може забезпечити економічну, екологічну та соціальну ефективність зрошуваного землеробства України.

Список використаних джерел

1. Вермиллион Д. Передача служб управління іригаційними системами: руководство /Д. Вермиллион, А. Сагадой. – ФАО, 2004. – 108 с.
2. Гарсез-Рестрепо К. Передача управления ирригационными системами. Мировой опыт / К. Гарсез-Рестрепо, Д. Вермилион, Д. Муньон // Продовольственная и сельскохозяйственная организация объединенных наций. – Рим, 2007. – 66 с.
3. Жамин В.А.(ред.) Истоки: Вопросы истории народного хозяйства и экономической мысли / вып. 2. – М.: Экономика, 1990. – 336 с. (12)
4. Земельний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.rada.gov.ua>.
5. Інституціоналізація природно-ресурсних відносин: [кол. моногр.]; за заг. ред. д.е.н., проф., акад. НААН М.А. Хвесика. – К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НААН», 2012. – 400 с.
6. Коваленко П.І. Сучасний стан і перспективи відновлення ефективного використання меліоративних систем в Україні / П.І. Коваленко // Матер. 22 конгресу міжнар. комісії по іригації і дренажу 13-20 верес. 2014 р. Республіка Корея. – Ташкент, 2014. – С. 27-33.
7. Нечипоренко О.М. Напрямки інноваційного розвитку зрошуваного землеробства України /О.М. Нечипоренко// Вісн. аграр. науки. – 2015. – № 8. – С. 61–65.
8. Про організацію виконання постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 23 жовтня 1984 р. № 1082 "Про Довгочасну програму меліорації, підвищення ефективності використання меліорованих земель з метою сталого нарощування продовольчого фонду країни" [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/KP840465.html.
9. Ромащенко М.І. Концептуальні засади сталого розвитку зрошення в Україні на сучасному етапі / М.І. Ромащенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.nuwm.rv.ua/metods/asp/vd/v40119.doc>.
10. Сучасний стан, основні проблеми водних меліорацій та шляхи їх вирішення; за ред. П.І. Коваленка. – К.: Аграрна наука, 2001. – 214 с.
11. Экономика орошаемого земледелия; под ред. В.И. Жминька. – 2-е изд., доп. и перераб. – К.: Урожай, 1983. – 160 с.
12. Annual Report 2013-14./International cooperation in agriculture water management./ International commission on irrigation and drainage/ – P.74-78.
13. Annual Report 2014-15. /International Commission on Irrigation and Drainage [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icid.org/ar_2014.pdf.
14. Summary Report First World Irrigation Forum /28 September - 3 October 2013/[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.icid.org/wif1_sumreport.pdf.
15. Water Charging in irrigated agriculture: A analysis of international experience. FAO Water Reports 28. 2004. Rome. Cornish G., Boswoth B., Perry C., Burke J.

Стаття надійшла до редакції 17.12.2015 р.

* * *

УДК 631.147:330.3(477)

*О.О. ШЕВЧЕНКО, доктор наук з державного управління, директор
Департаменту агропромислового розвитку
Київської обласної державної адміністрації*
*А.В. ВДОВИЧЕНКО, кандидат сільськогосподарських наук, директор
Державне підприємство «Дослідне господарство «Сквирське»
Інституту агроекології і природокористування НААН*

Перспективи розвитку органічного землеробства в Україні на прикладі Київської області

Постановка проблеми. Органічні продукти харчування нині набувають особливої ваги, проте мало хто знає, що це таке і в чому їхня відмінність від традиційних.

Україна, маючи значний потенціал для виробництва органічної сільськогосподарської продукції, її експорту, споживання на внутрішньому ринку, досягла певних результатів щодо розвитку власного органічного виробництва.

Особливого значення органічне виробництво може набути в Київській області, що сильно постраждала від наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та є однією з найбільш урбанізованих в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку органічного виробництва в Україні займаються вітчизняні й зарубіжні науковці та практики. Серед вітчизняних публікацій велике значення мають роботи Н. Прокопчук [3], К. Гладченко [6], В. Пиндуса [8], Ю. Лупенка, [10] Є. Мілованова [9], а також іноземних науковців і консультантів з органічного виробництва Т. Ріхтера, М. Ліхтенхана [11].

Мета статті – дослідження сучасного стану органічного виробництва в Київській області, визначення пріоритетних напрямків його розвитку та перспектив на майбутнє.

Виклад основних результатів дослідження. Переваги органічного сільського го-

сподарства є надзвичайно великими, їх можна сформулювати за такими напрямками:

екологічні – мінімізація впливу виробничих процесів на довкілля; сприяння збереженню й відновленню біорозмаїття в агроландшафтах; сприяння збереженню та відтворенню родючості ґрунтів; оберігання від забруднення водних ресурсів;

економічні – поступове зростання природної продуктивності агроценозів і ґрунтів; зниження виробничих витрат завдяки відмові від застосування дорогих хімікатів та зменшення енергоємності виробництва; підвищення конкурентоспроможності продукції;

соціальні – створення додаткових робочих місць у сільській місцевості; нові перспективи для малих і середніх агроформувань; збільшення життєздатності сільських громад [4].

Органічне виробництво – цілісна система господарювання та виробництва харчових продуктів, яка поєднує в собі найкращі практики з огляду на збереження довкілля, природних ресурсів, рівень біологічного розмаїття, застосування високих стандартів належного утримання тварин і метод виробництва, який відповідає певним вимогам до продуктів, виготовлених з використанням речовин та процесів природного походження [1].

Особливості органічного виробництва:

у рослинництві заборонено використовувати агрохімікати для боротьби з бур'янами,

шкідниками й хворобами рослин, а також мінеральні добрива синтетичного походження, при цьому захист рослин здійснюється переважно препаратами натурального походження, а для живлення ґрунту та рослин використовуються органічні добрива;

категорично заборонене використання генетично модифікованих організмів;

у тваринництві не дозволяється застосовувати стимулятори росту, гормони й антибіотики, а для лікування тварин використо-

вуються профілактичні засоби та гомеопатичні препарати [2].

На європейському просторі органічне виробництво бере свій початок із 90-х років і щорічно розширюється за обсягами споживання, постійно урізноманітнюючи асортимент органічних видів продукції.

Найбільші площі під органічним виробництвом зайняті в провідних європейських країнах – Німеччині, Іспанії, Італії, Франції, Швеції та ін. (рис.1).

Рис. 1. Органічні сільськогосподарські угіддя в Європі [12]

Загальні продажі органічних харчових продуктів і напоїв досягли в 2013 році 72 млрд дол. США, прибутки, порівняно з 1999-м, зросли майже в 5 разів. Ринок органічних продуктів стабільно зростає протягом останніх десяти років. Органік Монітор прогнозує збільшення ринку органічних продуктів найближчими роками в середньому на 5-10 %, залежно від країни. При цьому Європа й Північна Америка генерують 90% загальних продажів. Згідно з даними IFOAM, найбільші ринки споживання органічної сертифікованої продукції (на

душу населення) мають такі країни, як Швейцарія, Данія, Люксембург, Австралія.

Екологічним виробництвом сільськогосподарської продукції та продовольства займаються майже 2 млн господарств, які використовують до 40 млн га. При цьому понад третина виробників знаходяться в Азії, Африці й Латинській Америці [5].

Органічна якість продукції підтверджується сертифікатом, виданим акредитованим компетентним сертифікаційним органом. Для інформування споживача на упаковку наносять відповідне маркування згідно зі

стандартами та дані про орган, що сертифікує.

На території України працюють понад 15 іноземних і один український сертифікаційні органи. Український сертифікаційний орган «Органік стандарт» має міжнародну акредитацію на проведення сертифікаційних робіт та визнання Єврокомісії й Швейцарської Конфедерації [3].

Виробник може звернутися до будь-якого сертифікаційного органу, який є акредитованим відповідними міжнародними організаціями.

На жаль, нині в Україні не створено національних стандартів, тому сертифікація проводиться за міжнародними стандартами країн або об'єднань країн і приватними стандартами, що визнаються на міжнародному ринку. Найпопулярніші стандарти органічного виробництва: Постанови Ради ЄС 834/2007 та 889/2008, Національна Органічна Програма (NOP) – національна органічна програма США, Японські сільськогосподарські стандарти (JAS), Стандарти «Біо Свісс» (Bio Suisse) – приватні стандарти швейцарської Асоціації органічних виробників «Біо Свісс» й інші.

Загальні тенденції органічного ринку в Європі:

міжнародний ринок органічної продукції стабільно розвивається;

попит на органічну продукцію перевищує пропозицію;

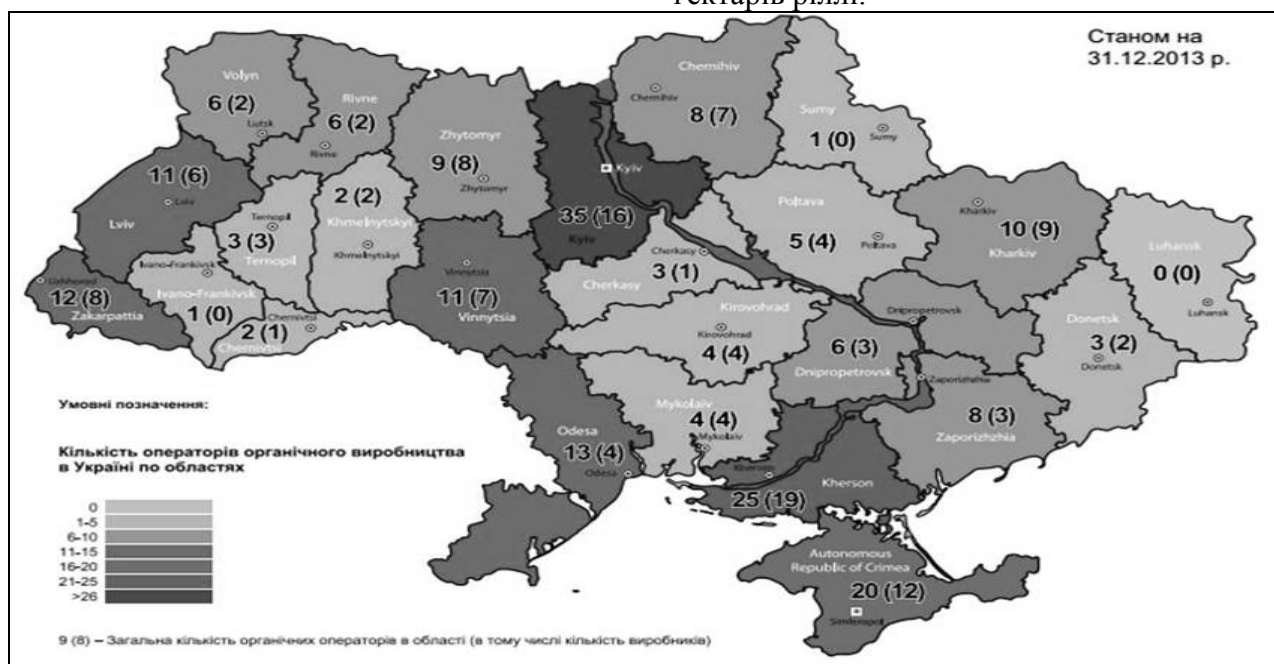
європейські покупці намагаються зменшити залежність від заморських країн, таких як Китай, Бразилія, і намагаються задовольнити свої потреби в органічних продуктах у країнах Європи;

скандали та випадки шахрайства з органічними продуктами підвищують потребу в прозорості й відстеженні постачання органічної продукції;

існує потреба в надійних та професійних постачальниках продукції, а також у високоякісній продукції [6].

Офіційні статистичні огляди IFOAM підтверджують: якщо на початок 2003 року в Україні було зареєстровано 31 підприємство, що одержало статус «органічного», то в 2015 році налічується вже близько 400 підприємств, сертифіковано під органічне виробництво майже 400 тис. га сільгоспугідь. Крім того, в нашій державі сертифіковано понад 500 тис. га дикоросів [7].

Більшість українських органічних підприємств розташовано в Одеській, Київській, Херсонській, Полтавській, Вінницькій, Закарпатській, Львівській, Тернопільській, Житомирській областях (рис. 2). Українські сертифіковані органічні підприємства – різного розміру – від кількох гектарів, як і в більшості країн Європи, до кількох тисяч гектарів ріллі.

Слід зазначити, що понад 90% рослинницької органічної продукції, виробленої в Україні, йде на експорт, найбільшим попитом користуються пшоно, спельта, пшениця, соя, чорниця, заморожена, кукурудза, березовий сік, ячмінь тощо.

Попит на органічну продукцію та специфіка виробництва також зумовлюють формування цін, що значно вищі, ніж на традиційну продукцію (євро/т): пшениця 1 класу (370,0 – 450,0), пшениця фуражна (300,0 – 350,0), спельта без квіткової оболонки (800,0 – 1100,0), кукурудза (305,0 – 360,0), ячмінь фуражний (280,0 – 340,0), соєва макуха (750,0 – 1100,0).

Найбільша частка експорту з України у 2014 році припадала на такі країни: Німеччина (39,7%), Польща (17,8%), Швейцарія (15,5%), Нідерланди (8,4%), Австрія (6,9%) [6].

Вже тепер, навіть незважаючи на економічну кризу, спостерігається тенденція до активного наповнення внутрішнього ринку власною органічною продукцією за рахунок налагодження власної переробки органічної сировини. Зокрема, це крупи, соки, сиропи, повидло, мед, м'ясні й молочні вироби.

Органічне виробництво може бути надзвичайно вигідним бізнесом для фермерів саме Київської області. Адже якщо органічні зернові та технічні культури здебільшого експортуються за кордон, то якісна молочна й овочева продукція користуються стабільним попитом саме на внутрішньому ринку, особливо на ринку м. Києва. Крім того, надзвичайно важливим фактором одержання стабільного прибутку є створення власної переробної галузі навіть для невеликих товаровиробників.

На початок 2015 року в Київській області було сертифіковано як органічні виробники понад 30 підприємств, ще кілька проходять перехідний період, значно більше планують зайнятися органічним виробництвом. Більшість органічних підприємств Київської області орієнтуються на внутрішній ринок: переробка (крупи, борошно, хлібобулочні вироби), молочна продукція, овочівництво, збір дикоросів [5].

Дуже багато для розвитку органічного ринку в Україні роблять міжнародні та вітчизняні

організації й асоціації. Серед міжнародних проектів ключову роль відіграє Швейцарсько-український проект «Розвиток органічного ринку в Україні» (2012-2016), що запроваджується Дослідним інститутом органічного сільського господарства (FiBL, Швейцарія) за фінансової підтримки Швейцарської Конфедерації через Державний секретаріат Швейцарії з економічних питань (SECO). Загальною метою проекту є стимулювання зростання малих і середніх підприємств українського органічного харчового сектору через розвиток органічних та регіональних виробничо-збутових харчових ланцюгів. Він фокусується на національному й міжнародному ринках, а підхід визначається попитом.

Серед вітчизняних організацій великий вклад у популяризацію органічного виробництва роблять Асоціація учасників біовиробництва «БЮЛан Україна», Федерація органічного руху України, Громадська спілка «Органічна Україна» та ін. Не стоїть осторонь Міністерство аграрної політики та продовольства України, саме за його координації запроваджуються практично всі міжнародні й вітчизняні проекти та ініціативи.

Із 9 січня 2014 року набув чинності Закон України «Про виробництво та обіг органічної сільськогосподарської продукції та сировини», який визначає засади ведення органічного виробництва в Україні.

Велику підтримку й популяризацію органічного виробництва проводять на Київщині, а саме Київська обласна державна адміністрація на чолі з В. М. Шандрою. Науковий супровід і забезпечення органічного виробництва в Україні здійснює Національна академія аграрних наук України. На базі наукових установ Академії активно йде відпрацювання екологічно-безпечних, енергозберігаючих технологій вирощування та створюються нові високопродуктивні сорти сільськогосподарських культур для органічного виробництва.

Інститутом агроєкології і природокористування НААН спільно з Дослідним інститутом органічного виробництва FiBL (Швейцарія) на базі Сквирської дослідної станції органічного виробництва ІАП НААН створено один із найбільших в Європі демонстраційних полігонів органічного землеробства

(м.Сквира, Київська область), де кожен може ознайомитися з принципами та методами органічного сільського господарства в реальних умовах виробництва. Також спеціалісти Дослідної станції надають необхідну консультаційну підтримку й регулярно проводять на базі дослідної установи органічні дні поля, семінари, круглі столи.

Результати роботи Сквирського демонстраційного полігону в 2015 році показали, що вітчизняні сорти в умовах органічного виробництва переважають сорти зарубіжної селекції за рівнем урожайності та якістю. Так, урожайність пшениці озимої сортів Чародійка білоцерківська становила 73,8 ц/га, Подолянка – 67,9, Поліська 90 – 65,2 ц/га.

Долучаються до процесу органічного виробництва багато виробників мікробіологічних препаратів, мікродобрих і допоміжних речовин, які уможливають при правильному застосуванні підтримати високі рівні врожайності сільськогосподарських культур, а в деяких випадках навіть перевищити, ніж при традиційному сільському господарстві.

Висновки. Україна за своїм потенціалом може бути одним зі світових лідерів по ви-

робництву органічних продуктів харчування, для чого є всі передумови – майже ідеальні природно-кліматичні умови, вигідне геополітичне розташування, потужний людський та науковий ресурс.

Найголовніше – усвідомити, що органічне виробництво є майже безальтернативним методом одержання екологічно безпечних продуктів харчування, що особливо важливо для наших дітей. Залучення до органічного виробництва якомога більше фермерів дасть змогу поліпшити соціально-економічний і екологічний стан у сільській місцевості та, звичайно, великий попит на зовнішньому ринку забезпечить надходження в Україну так необхідних нині валютних ресурсів.

Особливого значення органічне виробництво може набути для столичного регіону як одного з найбільш урбанізованих і забруднених унаслідок аварії на Чорнобильській АЕС та промислового виробництва. Причому на відміну від органічного виробництва в інших регіонах нашої держави спеціалізація органічних фермерів повинна орієнтуватися на внутрішній ринок (м'ясо-молочні продукти, фрукти, овочі та їхня переробка).

Список використаних джерел

1. Постанова Ради (ЄС) № 834/2007 від 28 червня 2007 року стосовно органічного виробництва і маркування органічних продуктів та скасування Постанови (ЄЕС) № 2092/91.
2. IFOAM Basic Standards (approved by the IFOAM General Assembly, Victoria, Canada, August 2002) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.ifoam.org.
3. Органік бізнес-довідник України / [авт.-упоряд. Наталія Прокопчук та ін.]. — Швейцарсько-український проект «Розвиток органічного ринку в Україні» (2012-2016), 2014. — 406 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine.fibl.org/index.php?id=ua-publications>.
4. Довгань О.М. Органічне виробництво: сутність, об'єктивна необхідність, ефективність / О.М. Довгань, Я.В. Мандибура // Сталий розвиток економіки. — 2013. — № 1. — С. 200-206.
5. Світ органічного сільського господарства. Статистика та тенденції 2013 року. / [гол. ред. Наталія Прокопчук]. — Швейцарсько-український проект «Розвиток органічного ринку в Україні» (2012-2016), 2013. — 65 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pdf-archive.com/2013/12/31/fibl-ifoam-world-of-organic-agriculture-2013-ua-final/>.
6. Гладченко Ксенія. Тенденції, поточна ситуація на міжнародному органічному ринку та ціноутворення (презентація): [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine.fibl.org/ua/ua-resources/ua-publications.html>
7. Світова статистика органічного виробництва. Офіційний сайт IFOAM [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ifoam.org>.
8. Основи органічного виробництва: навч. посіб. для студ. аграр. навч. закл. / [Стецишин П.О., Пиндус В.В., Рукуненко В.В. та ін.]. — Вид.2-ге змін. і допов. — Вінниця: Нова книга, 2011. — 552.
9. Мілованов Є.В. Органічне сільське господарство: Перспективи для України / Є.В. Мілованов // Посібник Українського хлібороба. — 2009. — С. 257-260.
10. Лупенко Ю. О. Формування попиту та пропозиції на ринку органічної продукції / Ю. О. Лупенко // Органічне виробництво і продовольча безпека : [зб. матер. доп. учасн. Міжнар. наук.-практ. конф.]. — Житомир : Полісся, 2013. — С. 3–9.
11. Мартін Ліхтенхан. Чого очікують світові ринки від українських постачальників органічної продукції? / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukraine.fibl.org/index.php?id=ua-publications>.
12. The World of organic agricultural. Statistics and emerging trends 2015 // — Режим доступу: <https://www.fibl.org/fileadmin/documents/.../1663-organic-world-2015>.

Стаття надійшла до редакції 07.12.2015 р.

*

*О.А. КОЗАК, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник, докторант
О.Ю. ГРИЩЕНКО, завідувач сектору
науково-інформаційного забезпечення досліджень
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Розвиток зернової галузі України на сучасному етапі

Постановка проблеми. Зернове господарство – це пріоритетна галузь аграрного сектору з високим рівнем конкурентоспроможності на внутрішньому і світовому ринках, від якої залежить продовольча безпека, добробут населення й могутність держави. Визнана як стратегічна зернова галузь є базовим сегментом сільського господарства, формуючи продовольчий фонд та резервні запаси, забезпечуючи фуражним зерном тваринництво, постачаючи зерно на експорт, певною мірою визначаючи стан і тенденції розвитку сільських територій, а також формуючи істотну частку доходів сільськогосподарських товаровиробників. В умовах посилення глобалізаційних процесів та інтеграції України у світову економіку саме продукція даної галузі стає найважливішим об'єктом зовнішньої торгівлі, що спонукає до нарощування обсягів виробництва зерна. Прийнята державна національна цільова програма «Зерно України – 2015» визначила параметри виробництва зерна в Україні на перспективу – до 80 млн т. Отже, від розвитку зернової галузі багато в чому залежатиме економічна стабільність держави, адже останніми роками доходи від експорту продукції АПК, лівова частка серед яких належить зерну, стали основним джерелом валютних надходжень у країну. В 2015 році Україна зайняла друге місце у світі за обсягами експорту врожаю. Незважаючи на те, що сучасне зернове господарство характеризується позитивною динамікою, існує ряд проблем, зокрема нестабільність цін і доходів зерновиробництва, коливання врожайно-

сті культур, скорочення природно-ресурсного потенціалу, сировинна спрямованість експорту й інші, розв'язання яких багато в чому залежатиме від урахування особливостей розвитку для прийняття відповідних організаційно-економічних рішень. До того ж новостворені ринкові інститути та інституції в зерновій галузі повинні ув'язувати в єдину систему регіональний, національний і світовий ринки, що дасть змогу товаровиробнику правильно побудувати та реалізувати стратегію свого розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розвитку зернової галузі протягом трансформаційного та посттрансформаційного періоду присвячені роботи вчених: В.Г. Андрійчука [4], О.В. Боднар [3, 18], В.І. Бойка [1, 2], Ю.П. Воскобійника [5], Ю.О. Лупенка [10], В.Я. Месель-Веселяка [10], С.М. Кваші [7], Б.Й. Пасхавера [19], П.Т. Саблука [9], О.М. Шпиचाка [18], О.Г. Шпикуляка [5, 6] й інших. Проте потребують глибших досліджень сучасні особливості функціонування галузі, в тому числі в регіональному розрізі, для їх подальшого врахування при розробці організаційно-економічних, агротехнологічних та екологічних заходів розвитку виробництва зерна.

Мета статті – здійснити об'єктивну економічну оцінку сучасного розвитку зернової галузі, виявити особливості її функціонування й основні фактори впливу.

Виклад основних результатів дослідження. Народного господарського значення зернової галузі у забезпеченні продовольчої безпеки країни утримує її пріоритетні позиції незалежно від впливу об'єктивних і

суб'єктивних чинників, зумовлених, передусім, довготривалими ринковими трансформаціями, які позначилися на всіх без винятку регіонах України. Зернове господарство найбільшою мірою пов'язане з природним середовищем та земельними ресурсами, а також основними матеріально-технічними засобами аграрного сектору, рівень використання яких залежить від організації виробництва, технології й інших чинників, у тому числі кліматичних умов. До того ж останніми роками простежувалася дедалі тісніша залежність розвитку зернової галузі від світових тенденцій, адже світовий ринок даної продукції залежить від багатьох факторів, які зазвичай є складно прогнозованими (погодні умови, поведінка світових гігантів по споживанню зернових, ситуація на енергетичному ринку, недосконала логістика і навіть вплив Ель-Ніньо [16]). Проте, незважа-

ючи на це, експерти ФАО передбачають збільшення виробництва зернових у світі до 2024 року – 786,7 млн т, або на 8,7% [17]. Нарощування виробництва зернових є стратегічним напрямом розвитку сільського господарства України [10, с. 113]. Враховуючи потенціал вітчизняної зернової галузі та за сприятливих умов наша держава може знову стати житницею Європи й закріпити у світовій свідомості бренд України [11, с. 106].

Продовольча безпека України, передусім, визначається рівнем виробництва зернових [9, с. 88], динаміка якого за останні 10 років загалом позитивна з певними коливаннями по роках (табл. 1). Навіть драматичні події 2013-2014 років не зламали висхідний тренд сільського господарства, зокрема, що стосується приросту обсягів виробництва зернових культур [19, с. 12].

1. Динаміка виробництва зерна в Україні

Рік	Усі категорії господарств			Сільськогосподарські підприємства			Господарства населення		
	Зібрана площа, тис. га	Валовий збір, тис. т	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Валовий збір, тис. т	Урожайність, ц/га	Зібрана площа, тис. га	Валовий збір, тис. т	Урожайність, ц/га
2005	14605	38016	26,0	11109	28790	25,9	3496	9225	26,4
2006	14192	34258	24,1	10844	25699	23,7	3348	8560	25,6
2007	13428	29295	21,8	10231	22848	22,3	3197	6447	20,2
2008	15381	53290	34,6	11867	42094	35,5	3513	11196	31,9
2009	15470	46028	29,8	11785	35842	30,4	3685	10186	27,6
2010	14576	39271	26,9	10778	29779	27,6	3798	9492	25,0
2011	15321	56747	37,0	11340	44219	39,0	3982	12528	31,5
2012	14792	46216	31,2	10794	36075	33,4	3999	10141	25,4
2013	15804	63051	39,9	11544	49659	43,0	4260	13392	31,4
2014	14627	63859	43,7	10507	49903	47,5	4120	13957	33,9

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Загальний обсяг виробленого зерна в Україні зріс за 2005-2014 роки на 68%. Факторний аналіз показав, що збільшення обсягів виробництва відбулося: за рахунок підвищення врожайності основних культур – на 42%, розширення посівних площ – на 0,1% і за рахунок зміни у структурі посівів – на 18,2%. Слід зазначити, що врожайність зроста майже по всіх культурах. Проте відбулися суттєві зрушення в структурі посівів зернових. Так, площа кукурудзи збільшилася майже втричі, причому ареал її поширення завдяки розвитку селекції та впровадженню нових технологій нині охоплює всі природно-кліматичні зони України. Водно-

час значно зменшилися площі під вівсом, просом, житом.

Загальновідомо, що валовий збір зернових ґрунтується на вирощуванні трьох основних культур – кукурудзі, озимій пшениці та ячменю [2, с. 107]. При цьому в 1990 році лівову частку становила озима пшениця – 60% у структурі валових зборів зернових проти 36,8% у 2014 році. Її поступово витісняє кукурудза, частка якої у 1990 році була 9,3%, у 2008-му – понад 20, у 2013-му – майже 50, у 2014 році – 45%. У розрізі природно-економічних зон України частка основних трьох культур розподіляється так: у Степу домінує пшениця (озима та яра) – 58,6%, Лі-

состепу й на Поліссі – кукурудза (59,1 і 65% відповідно) (табл. 2). На думку вчених, переорієнтація з озимої пшениці на будь-яку іншу культуру не може забезпечити вищих результатів. Це зумовлено, насамперед тим, що певна культура має свої оптимальні межі посіву в тій чи іншій зоні України. З іншого боку, не

виключається й розумна структурна мобільність товаровиробників відносно частки посівів певної культури залежно як від кліматичних умов, так і від того, як складуться майбутні ринкові стосунки з іншими країнами в межах СOT [1, с. 66-67].

2. Виробництво основних зернових культур у розрізі природно-економічних зон України (усі категорії господарств)

Культура	Степ		Лісостеп		Полісся	
	2005 р.	2014 р.	2005 р.	2014 р.	2005 р.	2014 р.
Валовий збір, тис. т						
Зернові – всього	17458,1	21491,0	18588,9	31963	4878,7	10405,3
Озима пшениця	9630,2	11120,5	6315,2	9758,3	1738	3235,2
Жито озиме	117,4	43,3	349,8	142,3	585,4	292,4
Ячмінь ярий	3585,1	4842,1	3703,9	3418,1	678,6	785,9
Овес	105,7	78,9	268,1	184,6	416,9	349
Кукурудза	2603,6	4846,9	3547,1	18017,6	1015,9	5632,3
Урожайність, ц/га						
Зернові – всього	24,5	31,7	28,7	55,6	24,3	49,6
Озима пшениця	28,0	34,0	31,6	49,2	26,2	42,7
Жито озиме	19,0	23,7	19,0	29,6	16,2	24,6
Ячмінь ярий	17,7	25,7	23,8	37,9	23,3	36,6
Овес	15,3	20,8	18,8	30,2	17,5	24,1
Кукурудза	35,6	37,5	48,7	70,8	50,9	71,4
Площа, тис. га						
Зернові – всього	7158	6777	5439,4	5752,9	2008,0	2097,4
Озима пшениця	3443,1	3270,6	1998,7	1982,2	663,0	757,8
Жито озиме	61,8	18,3	184,3	48,1	361,9	118,7
Ячмінь ярий	2027,3	1886,1	1557,7	902,5	290,9	214,5
Овес	68,9	37,9	143,3	61,1	238,8	144,6
Кукурудза	730,7	1292,1	729,0	2546,3	199,6	788,5

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Конкурентоспроможність трьох основних зернових культур доведена динамікою експортних операцій. Так, у 2014 році експорт зернових становив 32,6 млн т проти 13,9 млн т у 2010 році, в тому числі пшениці 10,5 млн т, ячменю – 4,2, кукурудзи – 17,6 млн т. Вартість проданого зерна становила 6,6 млрд дол. США. Тому в стратегічному плані зернове господарство України, незважаючи на річні коливання обсягів виробництва, буде

зорієнтоване на експорт у довготерміновій перспективі. У цьому зв'язку стратегія України по відношенню до ринку зерна повинна мати набагато ширший потенціал у розв'язанні національних і глобальних проблем [12, с. 9].

Сучасне зернове господарство України характеризується диверсифікацією виробництва в різних категоріях господарств (табл. 3).

3. Частка різних категорій господарств у виробництві зернових культур, 2014 р., %

Культура	Господарства населення	Малі фермерські господарства	Сільськогосподарські підприємства за площею с.-г. угідь, га						
			До 500	501-1000	1001-2000	2001-5000	5001-10000	10001-20000	Більше 20000
Зернові – всього	21,9	7,2	1,8	3,0	11,7	21,3	12,0	7,2	13,9
пшениця	22,2	7,9	1,8	3,0	11,9	23,5	12,3	6,9	10,4
ячмінь	38,8	10,3	1,8	3,1	11,4	19,6	7,3	4,0	3,8
кукурудза	15,3	5,5	1,6	2,7	11,5	20,1	13,6	8,8	20,8
жито	42,3	9,6	4,1	5,1	10,9	15,2	7,4	2,0	3,3

гречка	27,1	15,3	3,7	6,1	16,2	19,6	6,6	3,9	1,5
зернобобові	16,0	22,5	1,2	2,5	11,2	26,6	10,8	6,7	2,5
овес	47,5	10,3	3,0	3,7	11,0	14,9	5,6	1,6	2,6
просо	31,6	12,6	1,8	4,1	15,4	24,0	7,5	1,7	1,3
Інші зернові	15,5	0,7	3,1	8,0	16,1	21,1	18,0	6,5	10,9

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані таблиці показують, що господарства населення вирощують значну частку вівса, проса, ячменю, а також жита й гречки. Фермерські господарства обирають зернобобові культури. Водночас великі підприємства

орієнтовані переважно на експортні види зернових культур (кукурудза, пшениця), які є більш вигідними з позицій отримання прибутку та відповідно потребують більших вкладень ресурсів на гектар площі (табл. 4).

4. Витрати на 1 га та умовний прибуток зернових у сільськогосподарських підприємствах України, грн

Культура	2010 р.		2012 р.		2014 р.	
	Витрати на 1 га	Умовний ¹ прибуток 1 га	Витрати на 1 га	Умовний прибуток 1 га	Витрати на 1 га	Умовний прибуток 1 га
Зернові – всього	2548	396	4251	718	5988	1867
У тому числі:						
пшениця	2491	266	3877	488	5262	1778
жито	1515	-266	2565	158	3215	-203
гречка	1610	1154	2413	662	3097	1059
кукурудза на зерно	3730	1335	5755	1324	7934	2547
ячмінь	1901	-7	3037	376	4227	899
горох	2257	29	3186	217	4473	1636
овес	1314	-179	2432	286	3157	408
просо	1349	153	1814	-200	2703	1187
сорго	1892	143	2929	-308	4416	-284
рис	8781	2372	11078	1516	15558	8525
інші зернові	1545	342	2819	250	4917	1293

¹Умовний прибуток – це прибуток за умови 100% реалізації продукції.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

У цілому останніми роками зросла роль великих підприємств у виробництві зернових культур. Так, 22% сільськогосподарських підприємств із річними обсягами реалізації понад 2000 т реалізували 70% продукції, в тому числі у Степу 22% таких підприємств реалізували 67% виробленого зерна, у Лісо-степу – 24–73% продукції. Особливо така концентрація характерна для кукурудзи, де 6% підприємств реалізує майже 60% продукції. У Степу 39 підприємств (1,9% загальної їх кількості) реалізують третину виробленої кукурудзи. Вони мають на 40% вищі показники врожайності порівняно із середніми по Україні чи зоні. В цілому це можна було б віднести до позитиву, але слід наголосити, що надконцентрація виробництва має й ряд нерозв'язаних проблем, передусім із позицій соціальної відповідальності бізнесу за розвиток сільських територій [4, с. 13].

До проблем зернової галузі можна віднести стан зернового господарства у селянському подвір'ї, на яке припадає значна частка валового виробництва зерна. Так, у 1990 році селяни зібрали 1442 тис. т зерна, або 2,8% від загального обсягу, а в 2014 році – 13392,3 тис. т, або 21,9%, у тому числі вівса – 47,5%, жита – 42,3, ячменю – 38,8%. Ще більша частка їх спостерігається в областях Західної України: у Закарпатській області – 77,7%, Чернівецькій – 53, Волинській – 44,6% та областях Степу: у Херсонській – 45,8%, у Дніпропетровській – 34,2% (рис. 1). Така ситуація віддаляє галузь у цілому від науково-технічного прогресу. До того ж значні обсяги виробництва зерна в особистих селянських господарствах ускладнюють формування балансів даного продукту, оскільки важко піддаються обліку [5, с. 42].

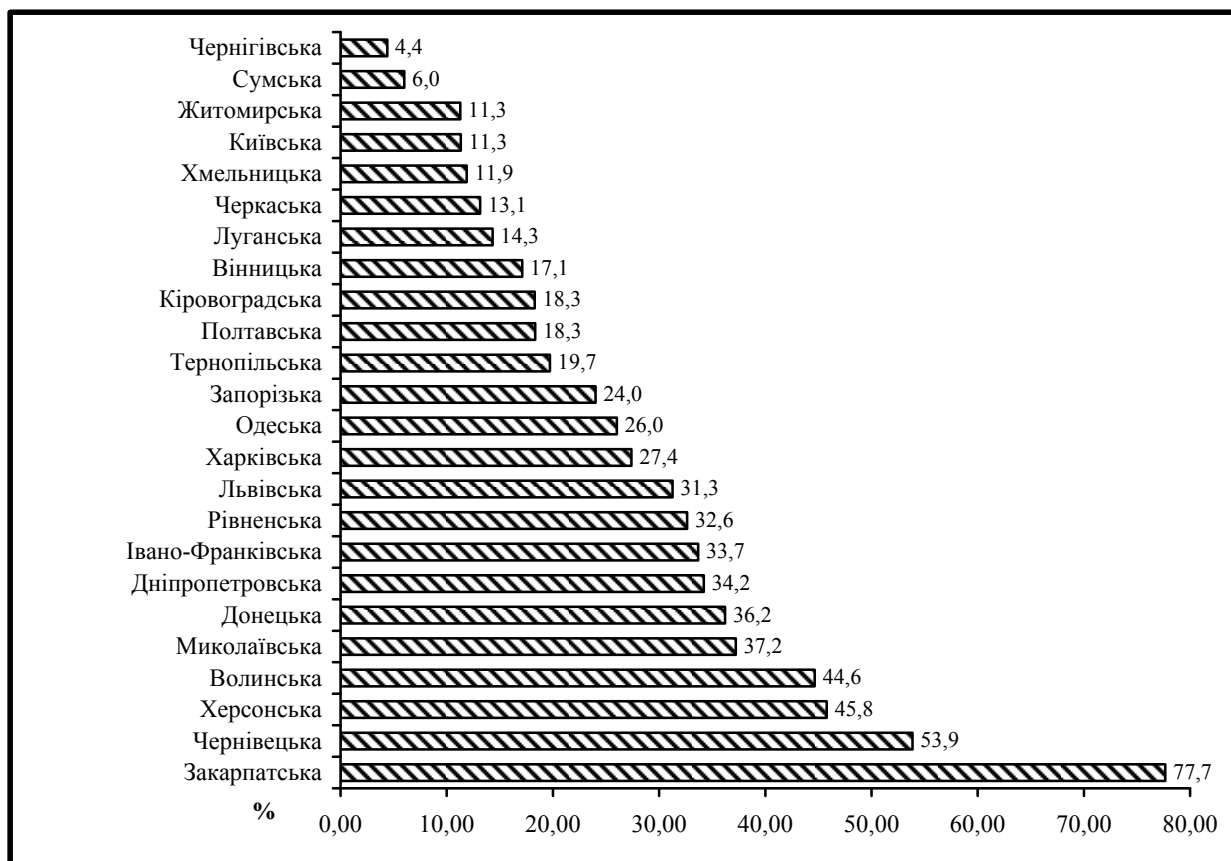

Рис. 1. Частка зерна господарств населення у загальному обсязі валової продукції у 2014 р.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Слід також сказати про значний розрив між площею посіву і збирання зернових. Так, у 1986-1990 роках різниця між ними становила в середньому за рік 38,9 тис. га, або 0,3%, у 1991-1995-му – 147,8 тис. га, або 1,1%, у 2006-2010 – 649,6 тис. га, або 4,4%, а в 2011-2014 роках – 355,7 тис. га, або 2,4%.

Щодо показників урожайності останніх років, то їхня динаміка набула позитивної тенденції. В розрізі природно-економічних зон спостерігається коливання врожайності зернових культур (табл. 5). Зокрема, у Сте-

пу, який вважається зоною ризикованого землеробства, середня врожайність була найнижчою серед інших зон і становила 25,8 ц/га з мінімальним значенням 16,3 ц/га та максимальним – 31,8 ц/га. Такі ж тенденції в даній зоні й по інших культурах. Найпродуктивнішими натомість були підприємства Лісостепу, середня врожайність в яких становила 38,5 ц/га. В цій зоні відповідно і більший розмах варіації. Врожайність кукурудзи тут за аналізований період зросла в 1,5 раза.

5. Динаміка врожайності основних зернових культур по усіх категоріях господарств природно-економічних зон України, ц/га

Зона	Рік										Сере- дня	min	max	Коефі- цієнти варіації
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014				
Зернові та зернобобові														
Степ	24,5	23,5	16,3	31,8	25,2	24,4	30,6	19,3	29,1	31,7	25,8	16,3	31,8	20,3
Лісостеп	28,7	25,4	26,6	39,5	35,3	30,5	45,4	42	52,1	55,6	38,5	25,4	55,6	27,9
Полісся	24,3	22,8	26,2	31	30,4	26,7	36,6	39,7	43,7	49,6	33,5	22,8	49,6	27,1
Україна	26	24,1	21,8	34,6	29,8	26,9	37	31,2	39,9	43,7	31,7	21,8	43,7	22,7
Пшениця														
Степ	27,8	25,9	20,2	34,4	27,3	26,8	31,8	19,7	28,6	34	28,0	19,7	34,4	18,1
Лісостеп	30,5	25,2	27,1	41,6	36,2	27,5	36,8	37	42,9	49,2	35,5	25,2	49,2	22,1
Полісся	25,4	23,3	26	32,1	31	24,9	31,9	34,8	34,8	42,7	30,7	23,3	42,7	19,4
Україна	28,5	25,3	23,4	36,7	30,9	26,8	33,5	28	33,9	40,1	30,9	23,4	40,1	17,2

Ячміль														
Степ	18,2	21,3	10,6	28,3	22	18,8	23,3	15,5	20,5	25,7	20,5	10,6	28,3	24,7
Лісостеп	23,8	22,3	18,6	33,4	25,8	20,8	27,3	29,9	29	37,9	26,0	18,6	37,9	21,9
Полісся	23,5	21,7	22,4	29,7	27,3	22,1	26,4	30,1	28,6	36,6	26,4	21,7	36,6	17,5
Україна	20,6	21,7	14,6	30,3	23,7	19,7	24,7	21,1	23,4	30,1	22,8	14,6	30,3	20,5
Кукурудза														
Степ	35,6	28	20,9	36,6	34,3	36,4	48,7	26,3	47,2	37,5	36,2	20,9	48,7	24,6
Лісостеп	48,7	44,2	45,5	52	57,5	48,9	73,3	56,1	71,4	70,8	60,6	44,2	73,3	19,6
Полісся	50,9	47,4	51,9	48,9	54,1	47	63,9	63,7	68,3	71,4	60,4	47,0	71,4	16,2
Україна	43,2	37,3	39	46,9	50,2	45,1	64,4	47,9	64,1	61,6	53,0	37,3	64,4	20,1

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Дані таблиці показують, що урожайнішими були 2008, 2011, 2013 та 2014 роки. Слід зазначити, що диференціація показників урожайності по областях була досить значною: найнижча спостерігалась у сільсь-

когосподарських підприємствах Запорізької – 29,1 ц/га, Одеської та Миколаївської областей – 32,3 ц/га. В розрізі основних зернових культур рейтинги за врожайністю зображено на рисунку 2.

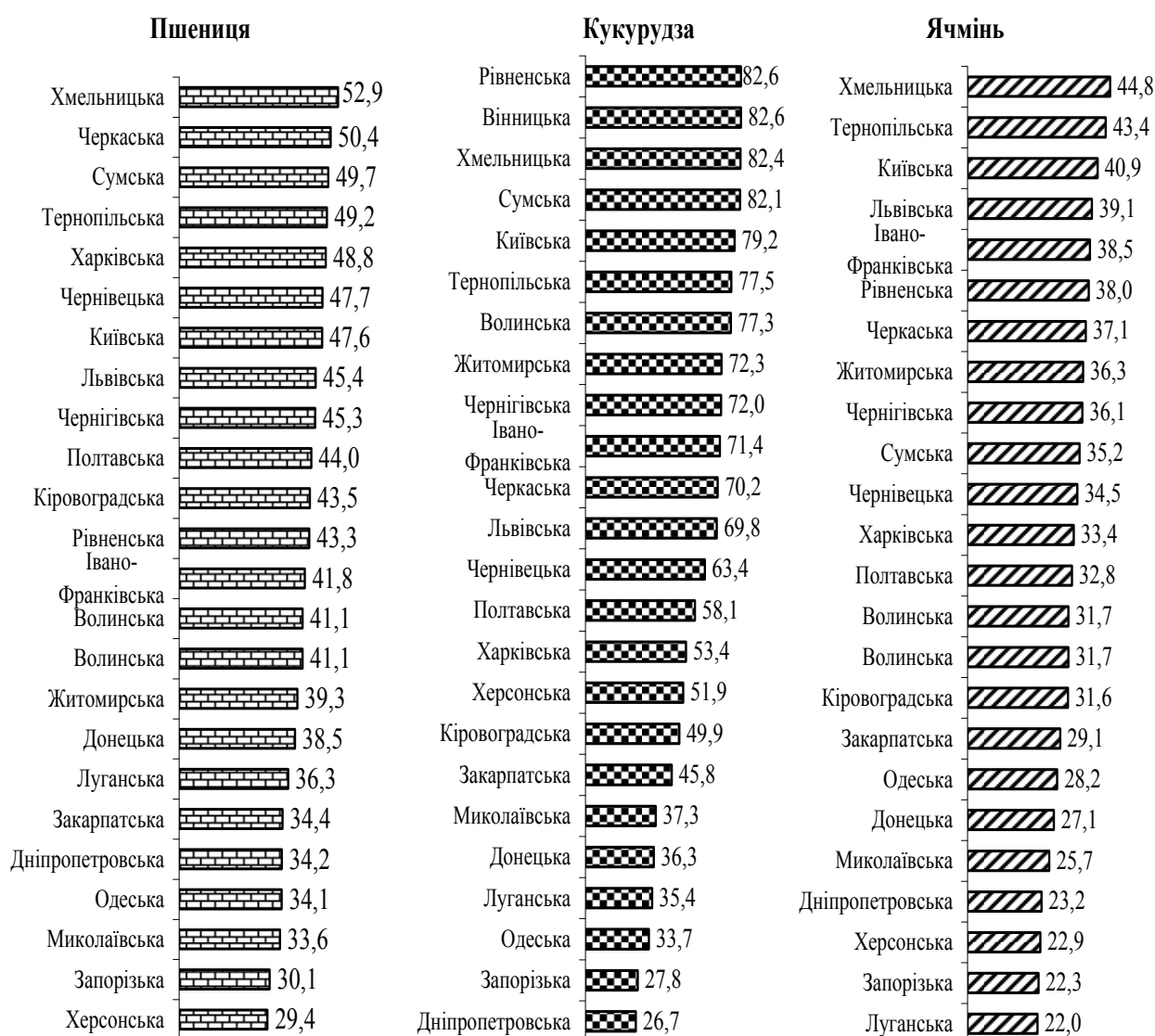

Рис. 2. Рейтинг регіонів України за врожайністю основних зернових культур в усіх категоріях господарств, 2014 р.

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Показники ефективності виробництва зерна за останні шість років доводять їхню не-

однозначність (табл. 6).

6. Результати від реалізації зернових і зернобобових культур у 2009-2014 рр.

Показник	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.
Кількість реалізованого зерна, тис. т	14791,9	22630,7	27309,6	31824,1	35765,3	38221,5
Повна собівартість реалізованої продукції, млн грн	11137,9	22359,1	29543,5	42838,9	45627,3	55063,6
Дохід (виручка), млн грн	11778,1	25458,8	37239,0	49359,7	46310,7	69287,9
Прибуток (+), збиток (-), млн грн	640,2	3099,6	7695,4	6520,7	683,4	14224,3
Повна собівартість 1 ц, грн	75,3	98,8	108,2	134,6	127,6	144,1
Ціна реалізації 1 ц, грн	79,6	112,5	136,4	155,1	129,5	181,3
Рентабельність, %	5,8	13,9	26,1	15,2	1,5	25,8

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Перший висновок, який впливає з аналізу наведених показників, полягає в тому, що протягом перелічених років змінювалися кон'юнктура ринку і цінова ситуація, внаслідок чого прибутковість виробництва характеризується строкатістю. По-друге, відсутня залежність між пропозицією зерна на ринку та прибутковістю сільськогосподарських товаровиробників. Ціна і собівартість

при цьому синхронно зростали за винятком зниження у 2013 році.

Розглянемо результативні показники сільськогосподарських підприємств у розрізі природно-економічних зон України (табл. 7). Найвищі результати забезпечило у 2014 році виробництво пшениці у степовій зоні [7, с. 18] та кукурудзи й ячменю у лісостеповій. При цьому всі три основні культури показали досить високі результативні показники.

7. Економічна ефективність реалізації зернових у сільськогосподарських підприємствах різних природно-економічних зон України, 2014 р.

Культура	Реалізовано, тис. т	Виручка, тис. грн	Прибуток(+), збиток (-), тис. грн	Собівартість 1 т, грн	Ціна 1 т, грн	Рентабельність, %
Степ						
Зернові – всього	11303	20270225	3998872	1440	1793	24,6
Пшениця	6373	11870480	2663502	1445	1863	28,9
Кукурудза	2504	4122176	746202	1348	1646	22,1
Ячмінь	2060	3423779	462963	1437	1662	15,6
Лісостеп						
Зернові – всього	20722	37412080	8300340	1405	1805	28,5
Пшениця	6255	11737791	2625542	1457	1877	28,8
Кукурудза	12593	22127487	4995013	1360	1757	29,2
Ячмінь	20722	37412080	8300340	1405	1805	28,5
Полісся						
Зернові – всього	6197	11605636	1925090	1562	1873	19,9
Пшениця	1433	2717016	473745	1566	1896	21,1
Кукурудза	4274	8006171	1367550	1553	1873	20,6
Ячмінь	286	521503	63904	1599	1822	14,0

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

Трансформаційні зміни щодо каналів збуту вирощеного врожаю в динаміці цих змін характеризуються, по-перше, все ще високою часткою (5%) натуральної продукції (зерна), виданої селянам у рахунок оплати праці чи оренди земельних паїв і майна. По-друге, реалізація за «іншими каналами», яка становить близько 90% загальної реалізації зернових, доводить про те, що комерційні структури (зернотрейдери) мають доміную-

че положення на ринку та значно впливають на формування сезонної ціни [3, с. 129].

Проблема цінової політики залишається неврегульованою. Ціна зернових культур характеризується зниженням у період масової реалізації зерна та підвищенням при обмеженій пропозиції (рис. 3 – 5). Так, майже 40% пшениці реалізується в липні-серпні, а близько 70% – у липні-жовтні. Саме ці місяці є визначальними з позицій формування

закупівельних цін. Половина виробленого ячменю реалізується в липні-серпні, до 65% – у липні-жовтні. Щодо кукурудзи, то для неї визначальними є місяці з жовтня по гру-

день, коли реалізується до 70% виробленого обсягу. Такі тенденції властиві всім природно-економічним зонам і регіонам України.

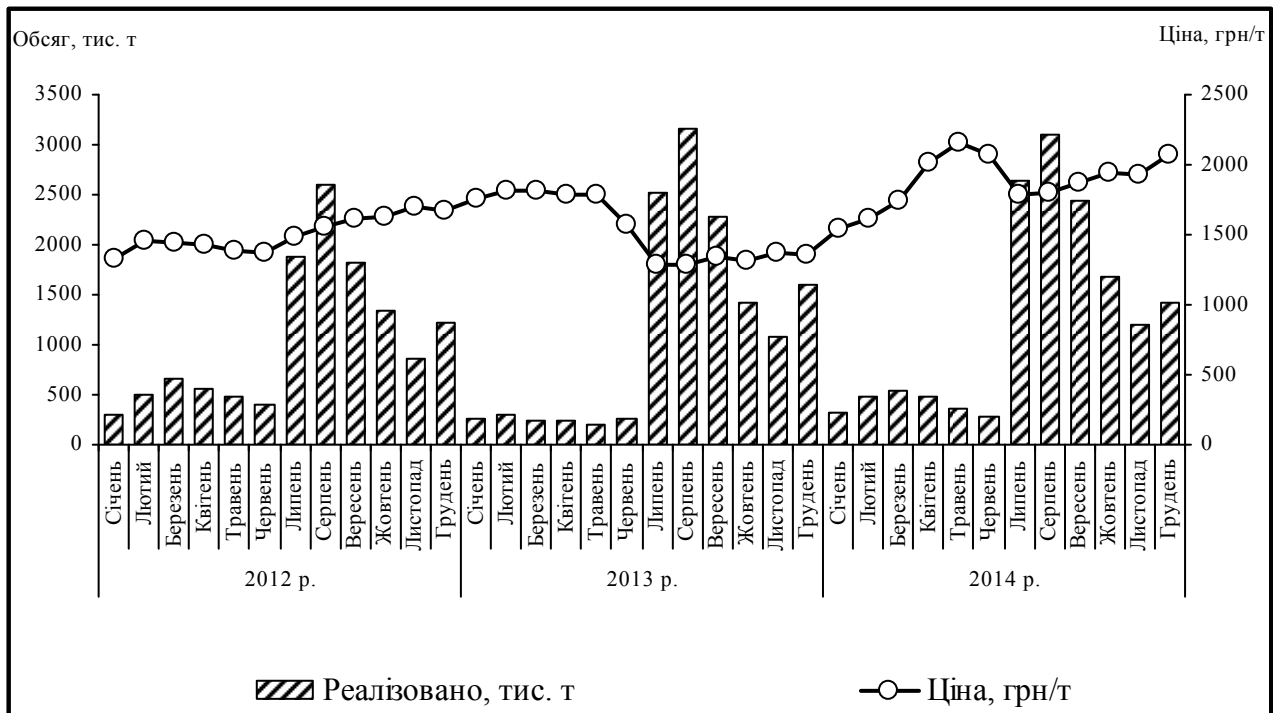

Рис. 3. Динаміка реалізації пшениці та цін на неї в сільськогосподарських підприємствах України (2012-2014 рр. помісячно)

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

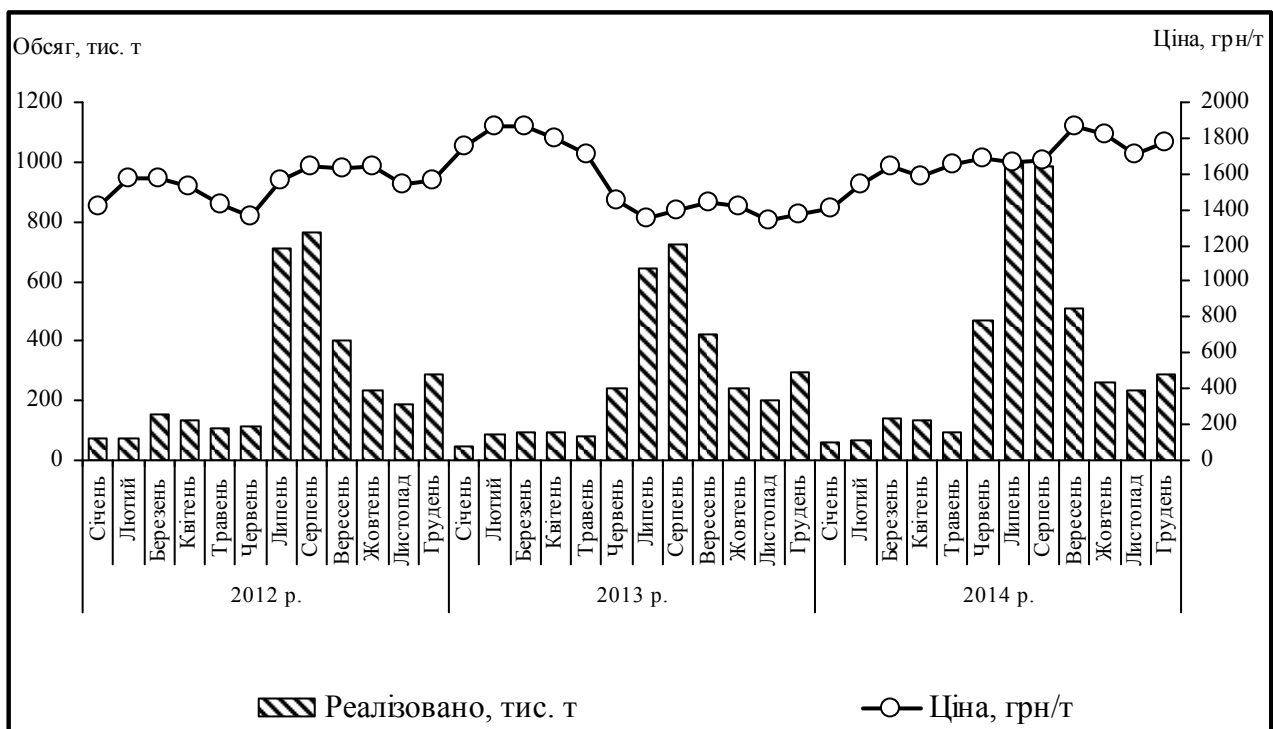

Рис. 4. Динаміка реалізації ячменю і цін на нього в сільськогосподарських підприємствах України (2012-2014 рр. помісячно)

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

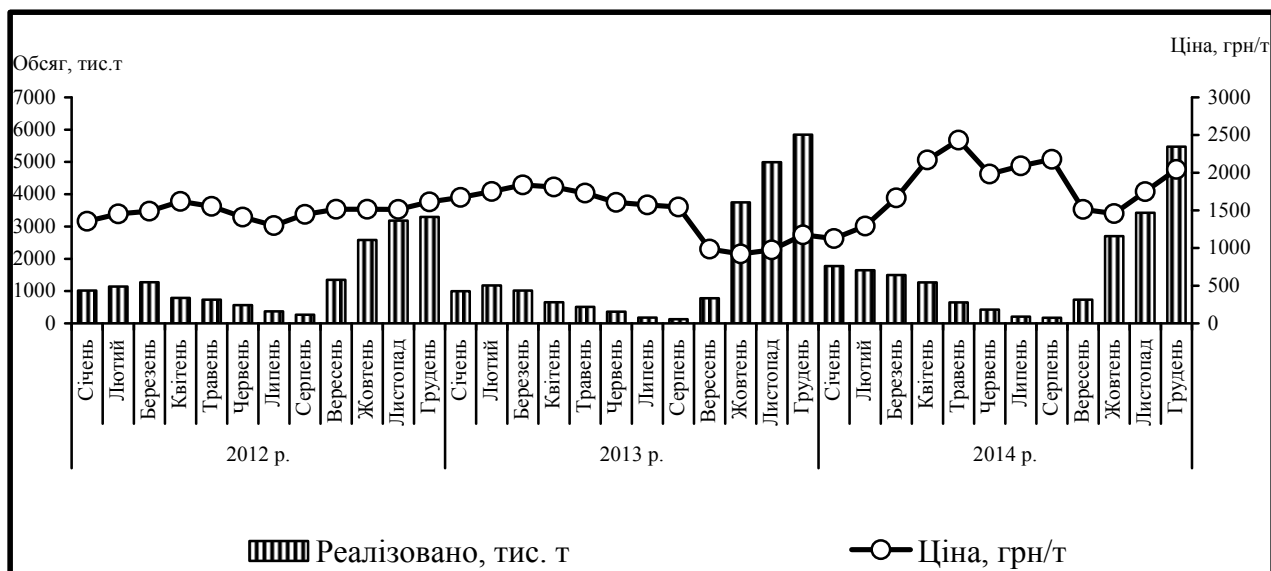

Рис. 5. Динаміка реалізації кукурудзи і цін на неї в сільськогосподарських підприємствах України (2012-2014 рр. помісячно)

Джерело: Розраховано за даними Державної служби статистики України.

У системі державного управління агропромисловим комплексом важливе місце посідає формування балансів продовольчих продуктів, які складаються з усієї наявної їх сукупно-

сті, а також баланси сільськогосподарських підприємств, домогосподарств тощо. Нижче наведена динаміка показників, що характеризують баланси зерна в Україні (табл. 8).

8. Баланс зернових і зернобобових культур (включаючи продукти переробки зерна в перерахунку на зерно), тис. т

Показник	Рік								
	1995	2000	2005	2010	2011	2012	2013	2014	2015*
Виробництво	33930	24459	38016	39271	56747	46216	63051	63424	62879
Зміна запасів на кінець року	-757	1329	-314	-2054	12784	-10052	6933	8081	9445
Імпорт	200	1010	226	175	273	228	242	260	250
Усього ресурсів	34887	24140	38556	41500	44236	56496	56360	71505	72574
Експорт	814	1330	12650	14239	14825	27798	27836	37600	38500
Витрачено:									
на посів	4600	3597	3294	3222	3226	2953	2890	2700	2900
на корм	18527	11056	13817	14787	16334	16147	16183	12600	13000
Втрати	1220	309	375	794	1570	1491	1506	1440	1300
Переробка на нехарчові цілі	876	100	670	1650	1551	1454	1367	1750	1600
Витрачено зерна для споживання	8850	7748	7750	6808	6730	6653	6578	6230	6250
Хлібних продуктів із розрахунку на одну особу, кг	128,4	124,9	123,5	111,3	110,4	109,4	108,4	144,9	146,0

* Прогноз ННЦ ІАЕ.

Джерело: Складено за даними Державної служби статистики України.

Варто звернути увагу на нестабільність виробництва й невизначеність держави щодо перехідних запасів зерна як стабілізуючого чинника його внутрішнього ринку, так і гаранта продовольчої безпеки. Крім того, цей показник характеризує стійкість продовольчого ринку стосовно впливу дестабілізуючих чинників: неврожаю, стихійного лиха й інші. Безпечною величиною перехідних запасів зерна вважається 60-денний запас, або 17-20% від зерна, що споживається в країні [8, с. 40].

Висновки. Позитивна динаміка збільшення валових зборів зернових, насамперед, зумовлена зростанням урожайності та зміною структури посівів у бік тих конкурентоспроможних культур, які користуються стабільним попитом на зовнішньому ринку: кукурудза, пшениця. При цьому кукурудза є лідером за темпами нарощування обсягів виробництва навіть у нетрадиційних для неї зонах вирощування, що компенсується впровадженням нових технологій і наукових досягнень у рослинництві. Ана-

ліз доводить концентрацію виробництва експортно-орієнтованих видів зернових у великотоварних підприємствах. Водночас особисті селянські й фермерські господарства обирають виробництво вівса, проса, ячменю, жита, гречки, зернобобових культур, які є менш витратними. Частка малих господарств у виробництві зернових залишається досить високою, а в окремих регіонах сягає від 30 до 80%.

Економічна ефективність реалізації зернових має позитивну динаміку та показує, що найвищих показників досягають у традиційних зонах поширення культур, зокрема пшениця – у Степу, кукурудза і ячмінь – у Лісостепу. Це вказує на необхідність враховувати природно-економічні особливості при вирощуванні зернових.

Незважаючи на високі врожаї зернових культур в Україні, ряд проблем залишають-

ся нерозв'язаними і потребують відповідних заходів регулювання. До них, передусім, належать: монополізація ринку, при якій зернотрейдерами скуповується до 90% врощеного врожаю; надконцентрація виробництва, зокрема по кукурудзі, де 6% підприємств реалізує до 60% продукції; значні коливання закупівельних цін (волатильність) у розрізі регіонів та інші. Вищенаведені проблеми створюють загрозу продовольчій безпеці держави й негативно впливають на розвиток ринку зерна.

У цілому при відповідній регуляторній політиці нарощування виробництва зернових за сприятливої цінової ситуації на світовому ринку – найімовірніша перспектива України, що уможливить нашій державі знову стати житницею Європи.

Список використаних джерел

1. Економіка виробництва зерна (з основами організації і технології виробництва) : моногр. / [Бойко В.І., Лебідь С.М., Рибка В.С. та ін.] ; за ред. В. І. Бойка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2008. – 400 с.
2. Бойко В.І. Зерно і ринок : моногр. / В.І. Бойко. – К. : ННЦ ІАЕ, 2007. – 312 с.
3. Боднар О.В. Особливості ціноутворення у зернопродуктовому підкомплексі України / О.В. Боднар // Економіка ринкових відносин. – 2013. – № 11. – С. 127-133.
4. Андрійчук В.Г. Проблемні аспекти регулювання функціонування агропромислових компаній / В.Г. Андрійчук // Економіка АПК. – 2014. – №2. – С. 5-21.
5. Формування і розвиток ринку зерна в Україні / [Шпикуляк О.Г., Воскобійник Ю.П., Саблук Р.П. та ін.]. – К. : ННЦ ІАЕ, 2008. – 190 с.
6. Шпикуляк О.Г. Ефективність виробництва зерна сільськогосподарськими підприємствами : теоретико-методологічний аспект / О.Г. Шпикуляк, О.А. Материнська, Г.Ф. Мазур // Економіка АПК. – 2014. – № 12. – С. 42.
7. Кваша С.М. Економічне обґрунтування програми виробництва зерна пшениці в Україні / С.М. Кваша, М.М. Ільчук, І.А. Коновал // Економіка АПК. – 2013. – №3. – С. 16-24.
8. Продовольчий комплекс України: стан і перспективи розвитку / Л.В. Дейнеко, А.О. Коваленко, П.І. Коренюк, Е.І. Шелудько ; за ред. чл.-кор. НАН України Б.М. Данилишина. – К.: РВПС України НАН України, 2006. – 252 с.
9. Аграрний сектор економіки України (стан і перспективи розвитку) / [Присяжнюк М.В., Зубець М.В., Саблук П.Т. та ін.] ; за ред. М.В. Присяжнюка, М.В. Зубця, П.Т. Саблука та ін. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 1008 с.
10. Стратегічні напрями розвитку сільського господарства України на період до 2020 року ; за ред. Ю.О. Лупенка, В.Я. Месель-Веселяка / Нац. акад. аграр. наук України, Нац. наук. центр «Ін-т аграр. економіки». – К. : ННЦ ІАЕ, 2012. – 182 с.
11. Кирилов Ю.Є. Бренд «Житниця Європи»: міф чи реальність / Ю.Є. Кирилов // Економіка АПК. – 2014. – № 3. – С. 101-107.
12. Петриченко В.Ф. Стратегічні напрями розвитку аграрного сектору економіки на період до 2020 року / В. Ф. Петриченко // Економіка АПК. – 2012. – № 11. – С. 3-9.
13. Grain Market Report / International Grain Council, 2015. – Режим доступу: <http://www.igc.int/en/downloads/gmrsummary/gmrsumme.pdf>.
14. Grain : World Markets and Trade / USDA, 2015. – Режим доступу: <http://www.fas.usda.gov/data/grain-world-markets-and-trade>.
15. Кириленко І.Г. Формування зернового ринку в Україні: стратегія розвитку / І.Г. Кириленко // Економіка АПК. – 2009. – № 9. – С. 79-84.
16. John Baffes. Understanding El-Nino: What does it mean for commodity markets? / John Baffes // Commodity Markets Outlook. – The World Bank Group. – October 2015. – Pp. 5-10. – Режим доступу: <http://pubdocs.worldbank.org/pubdocs/publicdoc/2015/10/916451445285454750/CMO-Oct-2015-Feature-El-Nino.pdf>.
17. Agricultural Outlook 2015-2024 / OECD-FAO, 2015. – Режим доступу: <http://www.fao.org/3/a-i4738e.pdf>.
18. Шпичак О.М. Оптимізація ринку зерна України та її результативність / О.М. Шпичак, О.В. Боднар. – Режим доступу: <http://memjournal.agrex.gov.ua/optimizatsiya-rinku-zerna-ukrayini-ta-yiui/>.
19. Пасхавер Б.Й. Тенденції та проблеми національного продовольчого споживання / Б.Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2014. – № 10. – С. 5-13.

Стаття надійшла до редакції 23.11.2015 р.

* * *

Споживання хліба і хлібопродуктів та купівельна спроможність населення України

Постановка проблеми. Ситуація на ринку хліба в Україні в умовах низької купівельної спроможності є найчутливішою до соціальних коливань, оскільки навіть несуттєві зміни в ціновій політиці, недостатність обсягів постачання в окремих районах призводять до дестабілізації настроїв у суспільстві та підвищеної уваги з боку органів державного управління. Випереджальне зростання цін на харчові продукти, товари і послуги порівняно з доходами призвело до подальшої збіднілості населення, збільшується частка витрат на продовольство у загальній їх структурі, суспільство не дотримується рекомендованої раціональної структури харчування. В 2014 році споживання м'яса та м'ясопродуктів становило 67,6% нормативного показника; молока і молокопродуктів – 65,3%. На цьому фоні населення надмірно споживає хлібні продукти й картоплю. Згідно з даними Державної служби статистики України [5], спостерігається суттєве зменшення промислового виробництва хлібобулочних виробів та їхнє споживання в Україні. Тому дослідження споживання на ринку хліба і хлібопродуктів та тенденцій купівельної спроможності населення є надзвичайно важливим.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженням ринку продовольства та його важливої складової – хліба, аналізом купівельної спроможності, попиту й споживання займалися вітчизняні та зарубіжні вчені-економісти: О.М. Васильченко [2], Б. Пасхавер [3], О. Шпичак [4,10], М. Баклі [13], Р. Блеквелл [12], С. Кован [13], Е. Петер [14], Р. Секстон [16], М. Трейсі [17] й інші.

Водночас проблеми споживання хліба і хлібопродуктів та купівельної спроможності населення потребують ширшого висвітлення, з урахуванням останніх подій у суспільстві.

Мета статті – визначення тенденцій споживання й чинників купівельної спроможності населення на ринку хліба і хлібопродуктів в Україні в умовах інфляційних процесів та кризи в суспільстві. Це дасть змогу оцінити можливості споживання хліба населенням з урахуванням зміни купівельної спроможності й платоспроможного попиту.

Виклад основних результатів дослідження. На обсяги та структуру споживання харчових продуктів значно впливають купівельна спроможність населення і його платоспроможний попит. Водночас, вони залежать від низки економічних (рівень та структура доходів українців – заробітної плати, пенсій, заощаджень тощо), соціальних (політики держави із забезпечення прожиткового мінімуму, мінімальних заробітних плат та пенсій; соціальної структури населення) і демографічних (співвідношення населення працездатного та непрацездатного віку; статеві структура; місце проживання й ін.) чинників.

В умовах перманентної економічної кризи в суспільстві та її загострення як у попередні (1993-1996, 2003, 2008, 2013-2014 рр.) , так і в поточному 2015 році, вагомо впливає макроекономічна ситуація в країні. Суттєвий виклик продовольчому споживанню – найвищий за останні 20 років рівень інфляції: за 9 міс. 2015 року споживчі ціни на товари та послуги зросли на 41,4% (відповідно у 2014 р. – 17%). Більш

від'ємною була динаміка лише в період гіперінфляції 1992-1995 років.

У структурі грошових доходів населення України найбільшу питому вагу має оплата праці, частка якої в 2014 році становила 53,6%. Крім того, вагомими складовими є пенсії (25,1%) і доходи від підприємницької діяльності (5,7%). Номінальна заробітна плата постійно зростала. Зокрема, за останні 10 років, із 2005 по 2014-й вона підвищилася в 4,3 раза (до 3480 грн). У кризові роки темпи зростання заробітної плати уповільнюються, що вказує на недостатність коштів та фінансових ресурсів у країні й у підприємствах. Водночас ціни на продовольство, споживчі товари та послуги зростали стрімкішими темпами.

У дослідженні розглянуто ринок продукції за двох позицій: 1) хліб і хлібопродукти (включає борошно, крупи, зернобобові, а також хліб, макаронні та кондитерські вироби в перерахунку на борошно, що застосовується Держслужбою статистики України при розрахунку балансів і споживання. Крім того, у статистичній звітності трапляється поняття «хлібні продукти», що має тотожне значення); 2) хлібобулочні вироби (відповідають коду НПП 10.71.11 «Хліб та вироби хлібобулочні, нетривалого зберігання». Вони включають хліб житній, пшеничний, жит-

ньо-пшеничний і пшенично-житній; вироби булочні, хліб дієтичний, хліб інший).

Хліб та хлібопродукти – один із нечисленних видів харчових продуктів в Україні, споживання якого перевищує раціональні норми, рекомендовані МОЗ. Разом із цим споживання основного продукту – виробів хлібобулочних промислового виробництва – суттєво зменшується, заміщуючи цю частку продукцією малих виробників, або цехів торговельних мереж. Споживання промислового хліба майже дорівнює виробництву (залишки у хлібопекарських підприємствах станом на серпень 2015 року дорівнювали лише 387 т, або 0,38% від його виробництва). За часів незалежності країни промислове виробництво має стійку негативну динаміку. В 90-х роках хлібобулочну продукцію переважно випускали державні промислові підприємства й вона підлягала обліку органами державної статистики. Великий попит було зумовлено культурою харчування населення, а також використанням хліба для відгодівлі худоби. Найвищі темпи падіння обсягів промислового виробництва і, відповідно, споживання на одну особу були в 1993 та 1996 роках (відповідно на 15,5 і 15,3%), тобто в роки, що передували кризі в суспільстві, рис. 1.

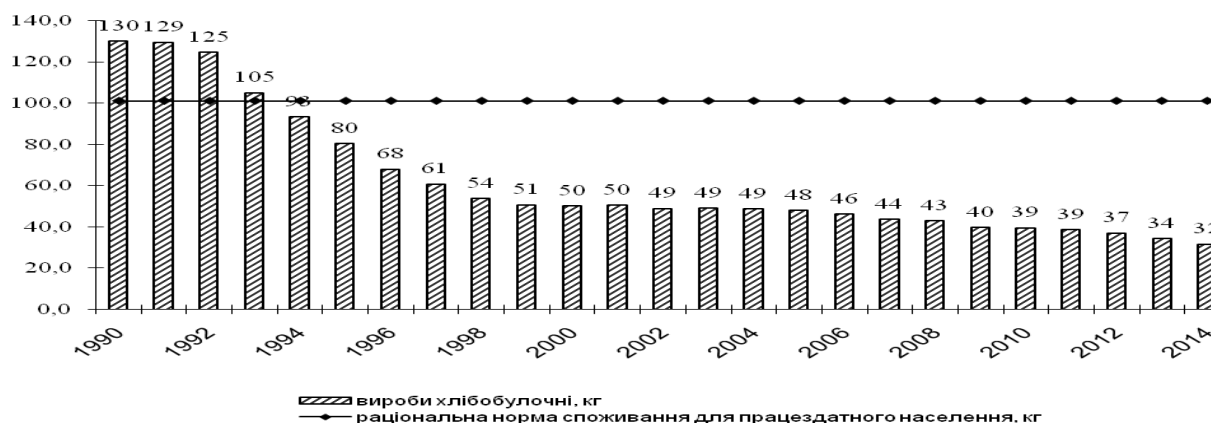

Рис. 1. Динаміка споживання хлібобулочних виробів промислового виробництва на 1 особу, кг

Джерело: [5,7].

Крім того, за часів радянської влади щоденно до 15% хліба не реалізовувалося, а поверталось на хлібозаводи, що не враховувала статистика (існували вимоги обов'язкової наявності хліба на полицях магазинів, від їх відкриття до закриття, тому плани як торгів-

лі, так і виробництва були завищеними). По мірі приватизації галузі збільшується кількість підприємств, що працюють на єдиному податку й не звітують щодо кількісних показників виробництва. Споживання промислових хлібобулочних виробів, згідно з даними

Держслужби статистики, суттєво знизилося в 2009-му (на 7%) і 2014 році (на 9%), що зумовлено, з одного боку, обмеженням грошових доходів населення, а з іншого – великими обсягами продукції, що знаходиться поза статистичною звітністю. Останнім часом хліб для армії, навчальних закладів, ресторанного господарства тощо виробляється в пекарнях, що не звітують за кількістю виробництва, а це вагомий обсяг ринку. Значну частку хлібобулочних виробів випускають великі торговельні мережі («Сільпо», «Ашан», «Фуршет» тощо), що звітують лише щодо вартісних обсягів продажу. Їхня різноманітна продукція (багети, зернові хліби, круасани й ін.) зважає на вподобання покупців. Не враховуються Держслужбою статистики кількісні показники виробництва продукції мініпекарень, мобільних торговельних точок, що виробляють борошняні вироби на місці. За оцінками експертів [2], частка ринку хліба, що знаходиться поза статистичною звітністю, перевищує 60%. На властивості хліба значно впливають технологічні властивості зерна та борошна для його виготовлення [15].

Наразі споживач із середнім і високим рівнем доходів готовий сплачувати більше за продукцію високої якості. Поліпшується сервіс для покупців – зростає частка упакованої та нарізної продукції. Це призводить до збільшення доданої вартості хліба і його ціни.

Структуру ринку хлібобулочної продукції становлять хліб простої рецептури й батон (соціальні види), попит на які є майже нееластичним; хліб поліпшеної рецептури середнього цінового сегмента (завдяки якому виробники виводили продукцію з-під державного регулювання); преміум-сегмент; продукція для здорового харчування; вироби для людей з особливими потребами. Термін «соціальний хліб» законодавчо не закріплений. Він передбачався Проектом Закону України «Про хлібопечення в Україні» (2008 р.), який не було прийнято. Проте вважають, що це хліб простої рецептури вагою від 0,5 кг, торговельні надбавки та рівень рентабельності на який регулюються місцевими органами виконавчої влади [8], і батони. Частка виробництва «соціального» хліба промисловістю скоротилася (в 2011 році во-

на становила в різних областях України від 40 до 90% загального промислового асортименту). Наразі продукція користується попитом у найменш забезпечених верств. Зокрема, в м. Києві до кінця 2015 року заплановано встановити 200 фірмових точок з продажу соціальних сортів хліба за фіксованою ціною, що в 1,3–1,6 рази нижче, ніж аналогічна продукція в інших закладах торгівлі. Він включає три види: батон, хліб простої рецептури із борошна пшеничного 1-го сорту, хліб із борошна житньо-пшеничного і становить до 10% випуску хлібобулочного асортименту підприємств. Соціальна продукція завжди присутня в точках продажу та завозиться тричі на день. Середньоденна реалізація одного закладу становить 1,5-2 т хліба й батонів. Попит бажаючих купити продукцію не завжди задовольняється, виникають черги. Планувалося, що випуск такого хліба мав корелювати з часткою населення, що проживає за межею бідності. Однак останнім часом чисельність бідних стрімко зросла. В динамічній групі зростання попиту залежить від способів просування продукції, ступеня інформованості населення, пропаганди «здорового» харчування. Особливе значення має доступність і розбірливість інформації на етикетці, надання фахівцями (представниками МОЗ, спілки захисту прав споживачів та ін.) інформації щодо корисних властивостей продукції [1].

В Україні загальне споживання хліба і хлібопродуктів знижується повільними темпами, оскільки має низькоеластичний попит. Фонд споживання визначається спеціалістами Держслужби статистики на підставі щоквартального обстеження репрезентативної вибірки домогосподарств населення (два тижні на квартал респонденти щоденно фіксують обсяги закупівель).

Наявні статистичні дані дають змогу визначити лише частку хлібобулочних виробів промислового виробництва у загальному споживанні хлібних продуктів (табл. 1). Упродовж 1990-2014 років частка хлібобулочних виробів промислового виробництва в загальному обсязі споживання хліба і хлібопродуктів знизилася в 2,7 рази та становить 23,3%.

За означений період споживання промислових хлібобулочних виробів на 1 особу знизилося в 4 рази, відповідно обсяги споживання хлібопродуктів – лише в 1,3 раза. Необхідно зазначити, що на полицях магазинів хліб завжди присутній, оскільки пропозицію представлено не лише промисловістю, а й іншими виробниками.

Вони, в тому числі через неоднакові умови роботи (занижена база для оподаткування, відсутність соціальних зобов'язань та постійного контролю з боку перевіряючих органів), а також враховуючи раціональніше використання виробничих площ і персоналу, мають можливість підтримувати нижчі ціни й тому є привабливими для торгівлі.

1. Динаміка споживання хліба і хлібопродуктів усього та виробництва промисловістю хлібобулочних виробів в Україні

Рік	Виробництво хлібобулочних виробів		Споживання хліба і хлібопродуктів на одну особу (в перерахунку на борошно), кг				Відхилення від раціональної норми споживання хліба і хлібопродуктів, %**
	тис. т	у % до 1990 р.	Усього		У т. ч. хлібобулочних виробів промислового виробництва*		
			кг	у % до 1990 р.	кг	% у хлібі та хлібопродуктах	
1990	6700,7	100,0	141	100,0	95,6	67,8	39,6
1991	6685,1	99,8	142,5	101,1	95,2	66,8	41,1
1995	4114,4	61,4	128,4	91,1	59,0	46,0	27,1
1997	3060,4	45,7	126,8	89,9	44,7	35,2	25,5
1998	2676,4	39,9	126,4	89,6	39,4	31,2	25,1
2000	2463,6	36,8	124,9	88,6	36,9	29,6	23,7
2002	2357,6	35,2	131,2	93,0	36,0	27,4	29,9
2006	2159,7	32,2	119,5	84,8	34,0	28,5	18,3
2008	1978,4	29,5	115,4	81,8	31,5	27,3	14,3
2009	1827,5	27,3	111,7	79,2	29,2	26,2	10,6
2010	1807,7	27,0	111,3	78,9	29,0	26,1	10,2
2012	1686,0	25,2	109,4	77,6	27,2	24,9	8,3
2013	1560,0	23,3	108,4	76,9	25,2	23,3	7,3
2014	1356,7	20,2	108,5	77,0	23,3	21,4	7,4

* З урахуванням коефіцієнта перерахунку хліба на борошно 0,736 [9].

** Відносно раціональної норми споживання 101 кг, рекомендованої МОЗ.

Джерело: Складено автором за даними [5,7,9].

Часто в малих підприємствах відсутній належний контроль якості сировини та готової продукції; об'єм хліба досягається за рахунок наднормативного використання дріжджів і поліпшувачів; приховуються реальні обсяги виробництва та заробітної плати працівників.

У 2014 році споживання хліба і хлібопродуктів становило 108,5 кг на одну особу, індикатор достатності споживання дорівнює 1,07. Цей показник визначається щороку Міністерством економічного розвитку і торгівлі України у звіті про стан продовольчої безпеки й вимірюється співвідношенням між фактичним споживанням і раціональною нормою (101 кг), яку затверджено рекомендаціями МОЗ. При цьому населення не має доступу до цих рекомендацій.

При визначенні норми споживання хлібобулочних виробів фахівці керуються Постановою КМУ № 656 від 14.04.2000 р. [7]. Для працездатного населення норма споживання

також дорівнює 101 кг на рік та включає 38 кг хліба житнього і 62 кг хліба пшеничного. Її затверджували у посткризовому 2000 році й вона не відповідає реаліям сьогодення та потребує перегляду. На наш погляд, щоб уникнути плутанини й заміни понять, потрібна нова редакція постанови, яка має розроблятися спільно з фахівцями МОЗ та враховувати реалії сьогодення. Важливо визначити в ній також норму споживання харчової продукції в перерахунку на основний продукт (у тому числі хліба і хлібопродуктів у перерахунку на борошно). Перегляд цих норм повинен відбуватися кожні 2-5 років та враховувати нинішні реалії.

За даними Міжнародної асоціації з хлібопечення (AIBI), у 2013 році середній європеець споживає 59,4 кг хліба; найбільше його споживає Туреччина, найменше – Великобританія [11]. Серед країн, що досліджували, споживання різниться втричі (рис. 2).

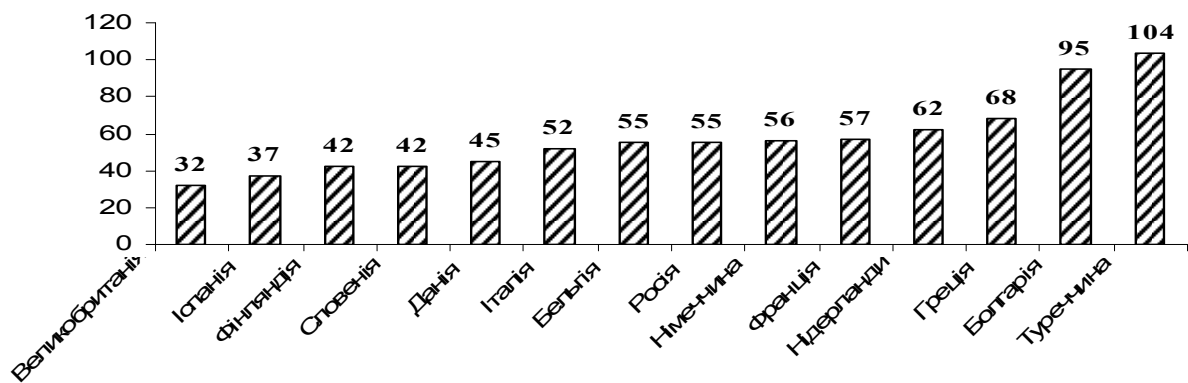

Рис. 2. Споживання хлібобулочних виробів на одну особу в країнах світу у 2013 р., кг

Джерело: [11].

Споживання хлібобулочних виробів промислового виробництва в Україні в 2014 році дорівнювало 31,7 кг на одну особу на рік, або 86,9 г на добу. З урахуванням середньо-

зваженої річної норми 82,8 кг (табл. 2), частка неврахованого ринку мала б становити більше ніж 60%.

2. Структура населення України та середньозважена норма споживання хліба, %

Показник	0-6 років	6-18 років	Працездатне	Непрацездатне*
Структура населення, %	7	11	62	20
Рекомендована норма споживання хліба, кг на рік:				
пшеничного	29,2	51,1	62	38
житнього	14,6	28	39	4,1
Середньозважена норма споживання хліба на одну особу, кг на рік	82,8			
Середня чисельність постійного населення у січні-серпні 2015 р.	42704,8 тис. осіб			
Потреба у хлібобулочних výroбах згідно з раціональними нормами з урахуванням структури населення	3536,0 тис. т			

* Верхню межу працездатного віку для жінок у 2014 р. визначено 57 років, згідно з [6].

Джерело: Складено автором за [5 – 7] та оперативними даними Держслужби статистики України.

Із метою визначення реальних обсягів виробництва та споживання хліба в країні, пропонуємо запровадити звітність виробничих цехів торговельних мереж щодо обсягів виробництва в натуральному вимірі, а також малих підприємств; створити однакові умови для всіх виробників хліба. Враховуючи високу соціальну значимість хліба й різноманітність підходів до визначення обсягів ринку, що знаходиться поза статистичною звітністю, є необхідність внести до офіційної звіт-

ності Держслужби статистики показник споживання домогосподарствами хлібобулочних виробів. Їхній асортимент може відповідати продукції згідно з кодом НПП 10.71.11 «Вироби хлібобулочні нетривалого зберігання».

Частка витрат на харчові продукти у структурі споживчих витрат показує забезпеченість рівня життя населення, тому що передусім воно задовольняє свої базові потреби в їжі. В Україні вона становить більше половини (табл. 3).

3. Динаміка частки хліба і хлібопродуктів у структурі грошових витрат домогосподарств та індексів споживчих цін в Україні, %

Показник	2009	2010	2011	2012	2013	2014
У % до грошових споживчих грошових витрат*						
Продукти харчування та безалкогольні напої	53,6	53,8	53,4	52,1	52,3	52,9
у т.ч. хліб і хлібопродукти	8,1	8,0	8,3	7,8	7,7	8,1
У % до грошових витрат на харчування						
Хліб і хлібопродукти	15,1	14,8	15,5	15,0	14,8	15,3
у т.ч. хліб**	5,2	5,6	5,8	5,8	5,7	5,9

Індекс цін, % до попереднього року						
Індекс споживчих цін (інфляції)	115,9	109,4	108,0	100,6	99,7	112,1
у т.ч. харчові продукти та безалкогольні напої	111,9	110,9	106,4	97,9	97,8	112,2
хліб і хлібопродукти	112,6	112,3	115	98	101,1	113,4
хліб	113,9	110,2	113,9	105,2	104	111,9

* До споживчих належать витрати на продовольчі і непродовольчі товари та послуги.

** Хліб: пшеничний, житній та житньо-пшеничний; вироби хлібобулочні дієтичні та діабетичні.

Джерело: Складено автором за [5] та оперативними даними Держслужби статистики України.

Споживання хліба та хлібопродуктів різняться від місця проживання, найбільшу частку грошових доходів витрачають жителі сільської місцевості (табл. 4).

4. Динаміка структури грошових витрат на окремі харчові продукти в Україні

Рік	Великі міста, %			Малі міста, %			Сільська місцевість, %		
	Хліб і хлібопродукти	М'ясо й м'ясопродукти	Молоко, сир, яйця	Хліб і хлібопродукти	М'ясо й м'ясопродукти	Молоко, сир, яйця	Хліб і хлібопродукти	М'ясо й м'ясопродукти	Молоко, сир, яйця
2013	11,8	24,3	14,0	14,9	23,5	13,3	21,5	18,0	9,1
2014	12,2	23,5	14,3	15,2	23,0	13,2	21,6	18,7	9,0
Грошові витрати домогосподарств на харчові продукти (на місяць), грн									
2013	1939,01			1622,60			1208,10		
2014	2093,19			1761,59			1375,64		
2014 до 2013, %	8,0			8,6			13,9		

Джерело: [5].

Водночас вони менше витрачають грошей на молоко та м'ясо, зважаючи на натуральне господарство. Хліб і хлібопродукти для них – основна стаття витрат на харчування. Витрати домогосподарств на харчування у великих містах в 1,5 раза перевищували витрати в сільській місцевості.

Із метою вивчення впливу соціально-економічних чинників на зміну попиту, досліджено залежність вартісних обсягів закупівлі хлібобулочної продукції від значень окремих складових [1]. Проаналізовано соціально-економічні чинники домогосподарств: місце проживання, чисельність дітей, структура сім'ї, рівень доходів, розподіл за децильними групами та ін. Встановлено, що найбільшу варіацію (тобто залежність від впливу чинників) мають показники чисельності працюючих у домогосподарстві, наявність дітей. Так, працюючі особи закуповують хлібних продуктів (борошно, хліб, крупи, макаронні вироби у перерахунку на борошно) на суму в 1,7 раза більше, ніж пенсіонери, що доводить про споживання продукції вищого цінового сегмента. Сім'ї, що мають доходи в сім разів вищі від найбідніших верств населення, витрачають на заку-

півлю хліба і хлібопродуктів на 30% більше, за рахунок елітної продукції. Вектор впливу чинників зміни попиту має як прямий, так і зворотний напрям. При вивченні домогосподарств досліджено децильні групи за рівнем доходів. По соціально значущих продуктах (наприклад, хлібу простої рецептури) коефіцієнт еластичності попиту (тобто зростання їх споживання при збільшенні доходів) є найнижчим. У структурі витрат на харчування хліб і хлібопродукти мають найбільшу частку у домогосподарств із найнижчим рівнем доходів (23,6%).

У 2015 році відбулася різка девальвація національної валюти (у 2,5 раза у лютому 2015 року, порівняно з груднем 2014-го). У зв'язку з цим виробники різко підвищили ціни, з урахуванням страхового ризику. Зокрема, в березні 2015 року ціни на хліб житньо-пшеничний зросли майже на 52%, на батон – майже на 40%. Індекс зростання цін на електроенергію впродовж січня-вересня 2015 року становив майже 70%. Водночас показники мінімальної заробітної плати та пенсії не змінювалися за цей період, а незначне їхнє підвищення (на 13%, починаючи з вересня 2015 р.) не змогло знівелювати си-

туацію, що склалася. В умовах інфляції й девальвації національної валюти впродовж 2013-

2015 років суттєво знизилася купівельна спроможність населення (табл. 5).

5. Динаміка вартості хліба, окремих хлібних продуктів у споживчому кошику українців і рівня заробітної плати

Продукт	Потреба (для працездатного населення), кг на місяць	Квітень 2013 р.		Квітень 2014 р.		Квітень 2015 р.		Квітень 2015 до квітня 2013, %
		Ціна 1 кг, грн	Вартість потреби на місяць, грн	Ціна 1 кг, грн	Вартість потреби на місяць, грн	Ціна 1 кг, грн	Вартість потреби на місяць, грн	
Хліб пшеничний	5,17	5,39	27,8	5,82	30,1	10,67	55,1	198,2
Хліб житній	3,25	5,46	17,7	6,29	20,4	10,92	35,5	200,6
Борошно пшеничне	0,75	4,72	3,5	4,94	3,7	11,2	8,4	240,0
Крупа гречана	0,17	8,37	1,4	9,64	1,6	24,81	4,1	292,9
Рис	0,21	8,17	1,7	11,08	2,3	28,55	5,9	347,1
Макаронні вироби	0,33	7,56	2,5	8,28	2,8	16,23	5,4	216,0
Усього			54,6		60,9		114,4	209,5
% до попереднього періоду					111,5		187,8	
Усього, дол. США			6,8		4,9		5,0	73,0
Курс валют, грн/дол.США			7,99		12,38		22,93	287
Заробітна плата: грн/міс			3233		3432		3998	123,7
Купівельна спроможність, кг			404,6		277,2		174,4	43,1

*У перерахунку на хліб пшеничний.

Джерело: сформовано автором за [5,7] та за оперативними даними Держслужби статистики України.

Ціни на продовольство за три роки, з квітня 2013-го по квітень 2015 року підвищилися більше, ніж у 2 рази. Водночас у доларовому еквіваленті вартість хліба і хлібопродуктів, що розглядається, зменшилася на 30%. Відповідно середня заробітна плата в доларовому еквіваленті зменшилася на 57%, а в національній валюті – збільшилася на 24%. Купівельна спроможність (у перерахунку на умовний продукт – хліб житньо-пшеничний) знизилася майже на 40%. При цьому мають місце економіко-організаційні неузгодженості [10].

Висновки. В умовах перманентної кризи в країні, інфляційних та девальваційних процесів знижується купівельна спроможність населення. Порушується структура харчування у бік дешевшої борошняної продукції й картоплі. У найбільш вразливих верств населення частка споживання хліба та хлібопродуктів сягає майже чверть витрат на харчування. Водночас у кризові роки інтенсивнішими темпами знижуються обсяги вироб-

ництва і, відповідно, споживання промислової хлібобулочної продукції, що зумовлено зростанням ринку продукції поза статистичною звітністю, обмеженістю фінансових ресурсів у населення та відсутністю можливості модернізації підприємств. Основні чинники підвищення купівельної спроможності – макроекономічна стабільність вітчизняної економіки, система справедливої оплати праці й соціального захисту громадян України, забезпечення економічного паритету цін.

Потребують удосконалення споживчий кошик українців, цінова та фіскальна політика держави. Доцільно також поліпшити механізм звітності виробників хліба й створити для них однакові умови роботи; доповнити звітність Держслужби статистики в частині споживання хлібобулочних виробів домогосподарствами; запровадити адресні субсидії на хліб та інші соціально значущі харчові продукти для малозабезпечених громадян.

Список використаних джерел

1. Бокій О.В. Ринок хлібобулочних і макаронних виробів: потреби суспільства та потенціал забезпечення / О.В. Бокій, О.В. Коваленко, О.П. Печенога. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2014. – 96 с.
2. Васильченко А.Н. Некоторые особенности функционирования рынка хлеба в Украине / А.Н. Васильченко. – Хранение и переработка зерна. – 2013. – №3 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ukrhlbiprom.org.ua/ua/publikaciii/jurnal_hranenie_i_pererabotka_zerna_no3_mart_2013.html
3. Виклики і шляхи агропродовольчого розвитку / [Пасхавер Б.Й., Шубравська О.В., Молдаван Л.В. та ін.]; за ред. Б.Й. Пасхавера. – К.: НАН України; Ін-т екон. та прогноз., 2009. – 432 с.
4. Ємність внутрішнього споживчого ринку сільськогосподарської продукції і продовольства: моногр. / [Шпичак О. М., Лупенко Ю. О., Жук В. М. та ін.]; за ред. О.М. Шпичака. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 86 с.
5. Офіційний сайт Державної служби статистики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
6. Про державне пенсійне страхування: Закон України від 09.07.2003 р. № 1058-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1058-15>
7. Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення // Постанова Кабінету Міністрів України від 14 квіт. 2000 року № 656 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
8. Про встановлення повноважень органів виконавчої влади та виконавчих органів міських рад щодо регулювання цін (тарифів) /Постанова КМУ від 25 груд. 1996 року № 1548 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1548-96-%D0%BF>
9. Про затвердження Методичних рекомендацій складання прогнозних балансів попиту і пропозиції продовольчих ресурсів // Наказ Міністерства економіки України 18.12.2009 № 1426 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/printable_articleart_id=148347
10. Шпичак О. М. Економіко-організаційні неузгодженості взаємовідносин у продуктових ланцюгах в умовах інфляційно-девальваційних процесів: напрями врегулювання / О. М. Шпичак // Економіка АПК. – 2015. – № 6 – С. 85-95.
11. AIBI Bread Market Report 2013 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aibi.eu/wp-content/uploads/draft-AIBI-Bread-Market-report-2013.pdf>.
12. Blackwell R. Consumer Behaviour / Blackwell R., Miniard P., Engel, J. [translated from English by Kolotvyna E., Kruglova-Morozova L]. - [10 ed.]. - St. Petersburg. – Piter, 2007. – 944 p.
13. Buckley M. The convenience food market in Great Britain: Convenience food lifestyle (CFL) segments / M. Buckley, C. Cowan., M. McCarthy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S01956663070027>.
14. Peter E., Weisz M. Recent trends in the food trade sector of Hungary, the example of the lake Balaton resort area/ E. Peter, M. Weisz // Central European Agriculture. Csientific journal in agriculture. 2006, 7(3), p.401-408.
15. Petrenko V. Influence of agriculture systems on the technological properties of winter wheat grain and flour during long term storage / V. Petrenko // Достижения науки и техники АПК. – 2012. – № 12. – С. 30-32.
16. Sexton R.J., Zhang M. An assessment of the impact of food industry market power on U.S. consumers / R.J. Sexton, M. Zhang [Електронний ресурс]. – Режим доступу:<http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/1520-6297%28200124%2917:1%3C59::AID-AGR1003%3E3.0.CO;2-D/abstract>.
17. Tracy M. Food and Agriculture in a Market Economy. An introduction to Theory, Practice and Policy, Editura APS – Agricultural Policy Studies, La Hutte, Bruxells, 1996. – 100 p.

Стаття надійшла до редакції 12.11.2015 р.

* * *

УДК [338.43+53:33+316:33]:332.14:005.935.2

*О.І. ПАВЛОВ, доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки промисловості
Одеська національна академія харчових технологій*

Агроекономічний, фізиекономічний, соціоекономічний та руралістичний підходи до дослідження сільських територій

Постановка проблеми. Розвиток сільських територій за останні десять років перетворився на один із пріоритетних напрямів агроекономічних досліджень. Проте виділення сільських територій у самостійний об'єкт вивчення аграрної економічної науки відбулося не відразу. Після введення на початку 2000-х років у науковий обіг поняття «сільські території» було опубліковано низку фундаментальних праць із зазначеної проблематики, які сприяли становленню територіальної дослідницької парадигми й оформленню її в окрему гілку агроекономічної науки. Проте теоретичні надбання науковців поки що не реалізовано на практиці. Навпаки, стан цих природних і соціально-просторових утворень із кожним роком погіршується. Не сприяє цьому й сучасна ситуація в українському суспільстві та позиції України на міжнародній арені. Враховуючи євроінтеграційний курс нашої держави й роль аграрного сектору економіки у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних товаровиробників на глобальних ринках, значної ваги набуває питання систематизації, упорядкування та інтеграції наукових

підходів до дослідження сільських територій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення мультидисциплінарного підходу до дослідження сільських територій розпочалося з концепції поліфункціонального розвитку села, «розширення» аграрного сектору за рахунок імплементації в науковий дискурс поняття «сільський сектор» [14] із наступним суміщенням та заміщенням понять «сільська місцевість» і «сільські території» й активним використанням в економічній науці поняття «сільські території» [19; 13; 11; 8]. Подоланню соціальної інтервенції економічного підходу в оцінці сутності, функцій та суспільного призначення сільських територій сприяли публікації з фізичної економії [17], соціоекономіки [3; 16], соціальної географії сільського господарства [6], з ідентифікації і класифікації сільських територій [7].

Розширення тематичного та галузевого дослідницького поля сільськотериторіальної проблематики до меж міжгалузевого, наслідком чого стала різноспрямованість наукових досліджень, потребує розроблення нової міждисциплінарної наукової галузі, адекватної природі й структурній будові об'єкта дослідження, яким є сільські тери-

торії. Саме таким вимогам відповідає руралістика (від англ. rural – сільський), яка вивчає суспільний процес, що відбувається в межах сільських територій у всіх його проявах із застосуванням загальнонаукових, філософських і спеціальних методів. Ця наукова галузь ґрунтується на теоретичному та методологічному потенціалі фізичної економії й соціоекономіки, творчо використовує пізнавальний арсенал економічної, географічної, соціологічної, історичної та інших наук. Таке позиціонування руралістики дає усі підстави для покладання на неї завдання комплексного дослідження сільських територій. Це в свою чергу актуалізує питання щодо розкриття пізнавальних можливостей агроекономічної науки, фізичної економії, соціоекономіки і власне руралістики в дослідженні сільських територій.

Мета статті – розширення та поглиблення системного уявлення про сутність, ідентифікаційні ознаки, структурну будову, функції й суспільне призначення сільських територій на основі здійснення порівняльного аналізу агроекономічного, фізоекономічного, соціоекономічного та руралістичного підходів до дослідження цих природних і соціально-просторових утворень.

Виклад основних результатів дослідження. Запропонована диференціація наукових підходів до дослідження сільських територій є умовною з різних причин. По-перше, економіка представлена в кожному з них, оскільки незалежно від зміщення акцентів дослідження (галузевий або територіальний), неоднакових джерел суспільного відтворення сільського господарства й сільських територій, різного розуміння їх співвідношення між собою, економічна складова об'єкта вивчення все ж таки належить до прерогативи агро-економічної науки. По-друге, спрацьовує ефект дотримання традиції: протягом тривалого часу мало місце суміщення дихотомій «село–місто» і «сільське господарство–промисловість». По-третє, дається взнаки загальна культура дослідника, що веде до «виходу» наукового інтересу вченого за межі дисциплінарних бар'єрів. По-четверте, проявляється редукціонізм мислення, за яким село сприймається виключно як місце для занять сільським господарством.

Із зазначених причин на тлі домінування галузевого економічного підходу до визначення сутності сільських територій, що має під собою певне підґрунтя, в середовищі економічного співтовариства завжди співіснували різні дослідницькі парадигми. В умовах протидії двох різноспрямованих пізнавальних тенденцій – поглиблення спеціалізації наукових знань та інтеграції міждисциплінарних зв'язків дистанція між прибічниками вузьковідомчих (галузевих) дослідницьких практик і різнопрофільними дослідниками тільки зростала.

Саме з числа «міждисциплінарників» виокремилася група дослідників, що здійснила у 1990-ті – на початку 2000-х років науковий прорив від концепції багатоукладного сільського господарства (Юрчишин В.) до багатофункціонального розвитку села (Шепотько Л.) та концепту «сільський сектор» (Шепотько Л., Прокопа І.) [14].

Проте виділення сільських територій у самостійний об'єкт вивчення аграрної економічної науки відбулося поступово. Достатньо послатися на формулювання теми Сьомого Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників 2005 року, яка мала назву: «Соціально-економічні проблеми розвитку українського села та сільських територій». Тобто, село й сільські території, з погляду організаторів конгресу, – це окремі субстанції. Тому не дивно, що прийнята 2007 року державна цільова програма торкалася розвитку села, а не сільських територій, які в цьому документі ототожнювалися з соціальною сферою села.

Для нормотворчої практики України характерним є використання словосполучення «сільські території» без його змістовного наповнення, що несумісно з правовими традиціями. Більше того, в нормативно-правових актах як тотожні використовуються поняття «сільські території», «сільська місцевість» і «село».

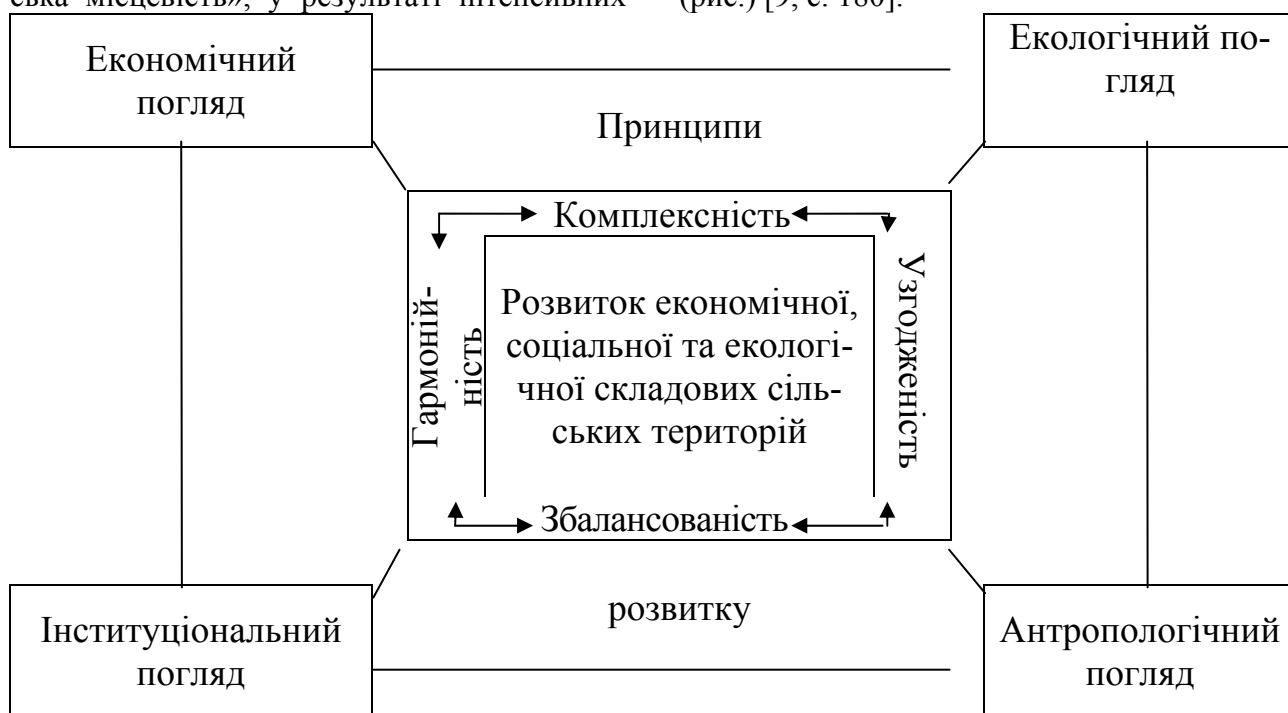
У наших публікаціях [7–9] простежується кілька наукових підходів щодо визначення зазначених понять, зокрема підкреслюється генетичний зв'язок території та місця. Оскільки місце – це конкретна точка території, використання терміна «сільська місцевість» як синоніма слова «сільська територія» є

виправданим по відношенню до конкретної території (базовий рівень сільських територій). Асоціативний зв'язок між поняттями «сільські території» й «село» пов'язаний, з нашого погляду, з розширеним тлумаченням поняття «село» як просторового утворення, що знаходиться за межами міст і виконує комплекс функцій, які визначаються його місцеположенням, ресурсами природного походження. В цьому значенні село постає як системний об'єкт сільської місцевості й як серцевина та складова базового рівня сільських територій.

Незважаючи на заміщення і суміщення понять «сільські території», «село» та «сільська місцевість», у результаті інтенсивних

наукових пошуків відбулося становлення територіальної дослідницької парадигми, ознакою якої стало введення у науковий обіг поняття «сільський розвиток», яке віддзеркалює сутність суспільного процесу, що відбувається в межах сільських територій як природного й соціально-просторового утворення.

Генеруванню міжпредметних зв'язків сприяла постановка світовою науковою спільнотою проблеми сталого розвитку, результатом чого стало тлумачення сталості соціо-еколого-економічного розвитку сільських територій як узгодженості, збалансованості, гармонійності між їх складовими (рис.) [9, с. 180].

Системне уявлення сталого розвитку сільських територій

Економічний погляд ґрунтується на уявленні про необхідність постійного зростання темпів та обсягів виробництва сільськогосподарської й іншої продукції, одержання максимального прибутку та підвищення доходності. Обмежувальними факторами розвитку тут має бути якісне вдосконалення процесу виробництва за рахунок використання інноваційних технологій і оптимізація суспільного споживання.

Екологічний погляд передбачає захист природного середовища зменшенням на нього техногенного навантаження.

Антропологічний погляд пов'язаний із розглядом людини як мети та засобу виробництва, свідомим вибором нею такої моделі поведінки, яка б ґрунтувалася на формуванні обмеженого фізіологічними нормами споживання продуктів матеріального (фізичного) походження.

Інституціональний погляд запроваджує вироблення нової системи цінностей, моралі, права, інститутів публічної влади й громадянського суспільства, призначенням яких є формування та реалізація моделі сталості соціо-еколого-економічного розвитку сільських територій.

Таким чином, сталий розвиток можливий як такий передусім завдяки формуванню якісно нового рівня суспільної свідомості, при якому першість мають посідати не матеріальні, а духовні блага.

У наведеному визначенні сталого розвитку сільських територій крізь призму економічного, екологічного, антропологічного й інституціонального поглядів знайшли свій відбиток фізоекономічний і соціоекономічний підходи.

Економістам належить пріоритет в обґрунтуванні необхідності звернення до дослідницького інструментарію суміжних наук для пояснення причин загрозливого стану сільських територій. Мова йде, як вважає В. Юрчишин [18, с. 464], про практичне втілення та ефективне освоєння нетрадиційних наукових підходів і практичних кроків по подоланню негативних наслідків сучасних аграрних перетворень, що призвели до великих соціальних, соціально-психологічних, виробничих та економічних втрат.

У зв'язку з цим доречно звернутися до наукової спадщини академіка І. Лукінова [4, с. 12], який ще на початку 2000-х років акцентував увагу наукової спільноти, політиків і бізнесменів на доцільності соціальної переорієнтації економіки перехідного періоду, формуванні еволюційним шляхом моделі високорозвиненої економіки, спрямованої на забезпечення гідного життя людини й суспільства, стійкого процесу демовідродження сільського населення.

Таким чином, у межах агроекономічного підходу відбувається інтенсивний пошук сільськотериторіального предметного поля, що знаходиться на міждисциплінарному стику. Насамперед предметом такого дослідження є природні ресурси та географічне положення сільських територій або фактори «першої природи» за П. Кругманом [24, с. 38]. Отже, сільськогосподарські землі, лісові, водні, фауністичні ресурси, рельєф, клімат, природна зональність, місцезональність сільських територій визначають перспективи розвитку сільських територій. Тому цілком природно, що цей основоположний фактор посідає визначальне місце у фізоекономічному тлумаченні природного потенціалу сільських територій як агроеко-

системи та їх позиціонуванні як природного утворення.

У центрі фізичної економії постає ідея про виключну роль у розвитку людства землеробства як єдиного виду діяльності, що забезпечує зростання багатства й приріст матерії. Згідно з ученням одного з основоположників вітчизняної школи фізичної економії М. Руденка, життя на планеті продовжується завдяки енергії прогресу, сутність якої розглядається ним через поділ багатства на абсолютне та відносне. Абсолютне багатство утворюється за рахунок приросту органічної речовини у землеробстві, усі інші види багатства – відносні. Джерелом походження абсолютного багатства (абсолютна додана вартість) є енергія живого, що одержується від Сонця через фотосинтез. Тобто енергією прогресу є абсолютна додана вартість. Відносне багатство (відносна додана вартість) засноване на розсіюванні сонячної енергії, яке відбувається в результаті зміни неживого. Основним фактором примноження абсолютного багатства є праця селянина на землі, яка забезпечує рівновагу між абсолютним і відносним багатством, від якої залежить стан біосфери, сільського господарства, економіки в цілому, соціальне положення широких верств населення. Осягнути сутність рівноважного розвитку землеробства дає змогу формалізована модель капіталу (формула енергії прогресу) М. Руденка:

$$K = E - F, \quad (1)$$

де K – капітал, E – енергія прогресу, F – кількість енергії.

А це означає, що капітал – абсолютна додана вартість з відрахуванням від неї відносної вартості та державних витрат. Енергія прогресу складається з п'яти рівновеликих одиниць, основу якої становлять три п'ятих продукції землеробства (дві п'ятих у вигляді соломи й трави і одна п'ята – зерна, що споживається селянами), дві інші одиниці, що забезпечують потреби мешканців міста та держави, – це відносне багатство) [12, с. 372].

Інакше кажучи, всі хто знаходиться за межами сільських територій – ентропійні феномени, що споживають енергію у вигляді зерна, яке виробляють селяни. Виходячи з цього, їхня участь у розв'язанні проблеми

сільського буття має бути більш діяльною. Варто перейти, на думку М. Руденка, від споживацького відношення до села до творчо-активного, здійснивши відповідно до логіки ринку енергетичний перерозподіл між містом і селом у вигляді фінансових дотацій на відродження сільських територій.

Фундаментальні положення засновників вітчизняної школи фізичної економії С. Подолинського, В. Вернадського й М. Руденка творчо розвинуто їх сучасними послідовниками у монографічній праці [17], в якій висвітлено теоретичні та прикладні аспекти фізіоекономіки, розкрито природничі засади економічного мислення.

Іншим міжгалузевим підходом, що ґрунтується на економічному підґрунті, є соціоекономіка, становлення якої пов'язано з ім'ям А. Етціоні [21]. Водночас її поява є також творчим надбанням засновника Римського клубу А. Печчеї, який звернув увагу на те, що людина здатна йти в ногу з тими змінами, які внесені нею в цей світ. Експлуатуючи багатства Землі, вона визначала межі свого безпечного існування [10, с. 89,92]. Тим самим А. Печчеї підкреслював, що необхідно гармонізувати відносини в системі «природа – людина – соціум – техніка». Безперечно, не останнє місце в цьому ланцюзі взаємозалежностей посідають сільські території.

Незважаючи на існування різних географічних коренів і версій соціоекономіки, загальним для цього наукового підходу є розгляд взаємозв'язку між різними сферами суспільного життя крізь призму соціальності та інтеграції економічних, соціальних, духовних і політичних процесів.

Із початку 2010-х років перші наукові праці із соціоекономіки з'явилися в Україні [3; 16]. Не дивно, що в них першочергова увага приділена концептуальним засадам розвитку аграрного сектору економіки, його соціоекономічної переорієнтації. Автори цих праць доводять, що з позицій соціоекономіки при веденні сільськогосподарської діяльності в сільськотериторіальному просторовому сегменті більше уваги слід приділяти її моральному контексту, через вимірювання економічної ефективності соціальними наслідками господарської діяльності. Це завдання набуває теоретичного й практичного значення

при формуванні сучасної стратегії комплексного розвитку сільських територій.

З розширенням і поглибленням наукових знань долаються бар'єри між окремими науками. Як відзначав свого часу В. Вернадський [2, с. 370], ми все більше спеціалізуємося не за науками, а за проблемами. Це уможливорює, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися в досліджувані явища, а з іншого – розширювати охоплення їх з усіх поглядів.

Одним із таких є погляд на аграрне суспільство в цілому та на сільські території – його характерну ознаку як на минуле людської історії. Як пережиток і залишок такого минулого західними істориками розглядається сучасний селянин. Так, Дж. Скотт [26, с. 52] пояснює економічну поведінку селянина небажанням ризикувати, внаслідок чого господарська діяльність обмежується нижньою межею споживання. Його позицію поділяє Т. Шанін [25, с. 23–24], який вважає, що селянин намагається передусім задовольнити власні потреби в продуктах харчування. Проте така думка спростовується даними вітчизняної статистики про частку індивідуального сектора (49,3%) у виробництві сільськогосподарської продукції [1, с. 20]. Очевидно, що оцінки цих авторів ґрунтуються на концепції «моральної економіки», яка застосовується при аналізі натурально-споживчого господарства.

Ширше пояснення даного явища міститься у просторовій концепції поворотних пунктів (точки біфуркації) в динаміці сільського господарства Р. Бічаніча [20], яка враховує зміни основних факторів виробництва (земля, труд, капітал), що відбуваються в процесі суспільної еволюції. На підставі цих змін Р. Бічаніч виділив в історичному розвитку сільського господарства три стадії. На першій стадії (натуральне господарство) чисельність зайнятих у сільському господарстві постійно зростає, виробничий процес у цілому визначається природною продуктивністю земель, капітал не відіграє визначальної ролі, основними виробниками продукції є селяни. На другій стадії відбувається зниження частки зайнятих у сільському господарстві, здійснюється поворот до товарного виробництва. Внаслідок урбанізації поступово вичерпується родючість сільськогос-

подарських земель, промисловість витискує сільське господарство як більш капіталоємна галузь, на перший план виступають комерційні фактори. На третій стадії спостерігається інтенсифікація землекористування, заміщення природної родючості капіталом через розвиток механізації, меліорації й хімізації, землі втрачають своє первісне значення, чисельність зайнятих у сільському господарстві різко скорочується. Ключову роль в економічному житті починають відігравати інвестиції та інновації.

У географічній концепції еволюції сільського простору Т. Нефьодової [5] виділено п'ять стадій сільської еволюції, які відповідають етапам урбанізації сільських територій. Перша стадія – природна (натуральне господарство). Друга стадія – ранньо-міська (природно-національна), коли урбанізація стимулює вплив сільського населення, але завдяки високому природному приросту зберігається його чисельність, здійснюється процес диференціації, спеціалізації землекористування. Для третьої стадії (середньоурбанізована) характерний поділ територій на сприятливі й несприятливі за своїми природно-кліматичними умовами для ведення сільського господарства. Відбуваються концентрація і поляризація виробництва та сільського розселення, стягування населення і життєздатного суспільного виробництва до міст. На четвертій стадії (пізньоурбанізована) посилюються зональні відмінності, капітал замінює працю, не потребуючи зростання сільського населення. П'ята стадія – неоприродна (екологічна). Сільський простір втрачає риси аграрного й стає рекреаційно-дачним та екобіотехнологічним. На думку Т. Нефьодової, Російська Федерація в цілому на даний час проходить третю стадію еволюції, а її найбільш розвинені частини – четверту.

Перед тим як перейти до характеристики практичного значення концепції російського географа для оцінки рівня розвитку сільських територій України, визначимо своє ставлення до суті самої концепції. Передусім викликає заперечення жорстка прив'язка сільської еволюції до процесу урбанізації. При цьому автор підміняє стадії індустріального й постіндустріального розвитку урбанізацією як однією з їх складових. Тим самим спростовується сутність глибинних

процесів, що відбуваються на сільських територіях, які розвиваються за своєю логікою. Важко також уявити ситуацію, за якої сільський простір перестане бути аграрним. Це нагадує концепцію посткомуністичного гуманізму К. Маркса та його сподівання на те, що село в майбутньому перетвориться виключно на резервний фонд для відродження життєвої сили нації.

Що стосується ролі урбанізації в сільській еволюції України, зазначимо, що більше ніж 80% її міст мають населення до 50 тис. осіб, а 34,56% – від 10 до 20 тис. осіб. За нашими підрахунками, в зоні впливу середньостатистичного міста знаходиться 30,8 тис. осіб сільського населення. Феномен української урбанізації – в тому, що процес урбанізації має своїм наслідком руралізацію міст. Дрібнодисперсний характер розселення притаманний також адміністративним районам: 60% із них мають населення до 40 тис. осіб і тільки 12 районів із 490 – понад 100 тис. осіб [7, с. 253, 256]. Тобто, низька густота населення характерна для системи розселення України в цілому.

Міждисциплінарний характер наукових підходів розширює діапазон дослідження сільських територій за рахунок звернення до нетрадиційних для економіки чи географії методів, які використовуються в психології, соціології, культурології, в когнітивній лінгвістиці. Завдяки пізнавальному потенціалу цих наук формується уявлення про сільські території у вигляді певного ментального образу дійсності. Уявлення про те, як сільське населення сприймає й усвідомлює власну територію, її межі дає ментальна карта географічного простору, яка є продуктом відбиття людською свідомістю навколишнього середовища. Вкрай важливо на основі ментальних карт з'ясувати, наскільки ознака соціально-просторової та «етнічної території» сприяє формуванню сталого образу сільських територій як малої батьківщини (вернакулярна територія). Згідно з Т. Джорданом [23], вернакулярні райони є продуктом просторового сприйняття «середньої людини», а не інтелектуальної свідомості географа. Тому «шукаати» ці райони потрібно не в господарських і культурних особливостях, а через сприйняття цих особливостей людиною. За даними Р. Хейла [22], в США ще наприкінці 1960-х

років нараховувалося дві третини вернакулярних («ментальних») районів, що доводило про достатньо чітко виражену просторову самосвідомість населення.

В Україні питання формування ментального простору сільських територій є недослідженим. За опосередкованими індикаторами «вернакулярності» можна стверджувати, що частка таких територій незначна. До категорії вернакулярних територій можна віднести деякі приміські, приморські та рекреаційні сільські просторові утворення. Для більшості сільського населення території їхнього проживання не є привабливими. Сільська молодь взагалі почуває себе комфортно не на малій батьківщині, а у великих містах. Проте такі спостереження засновані на власному досвіді й інституції дослідника. Разом із тим існує апробована американська методика [15] щодо виявлення територіальних переваг населення, яка передбачає проведення прямого опитування населення; тлумачення рекламних матеріалів, інших маркерів; урахування статистики руху населення, товарів, інформації; дослідження літературних джерел.

Незважаючи на поширення міждисциплінарних зв'язків, руралістичний підхід не набув поки що ознак сталості та системності, оскільки руралістика як міждисциплінарна наукова галузь сама перебуває в стадії становлення. Запорукою життєздатності руралістики є її вагоме теоретичне й методологічне підґрунтя, а саме: фундаментальні положення цивілізаційних й світ-системної теорій, фізичної економії, соціоекономіки, сучасні досягнення економічної, географічної, соціологічної, історичної, управлінської, психологічної, етнологічної, культурологічної та інших наукових дисциплін.

Висновки. Результати проведеного дослідження підтвердили гіпотезу про те, що сільські території є складним об'єктом просторового розвитку, який потребує для ви-

вчення різноманітних та різноспрямованих природних і суспільних процесів, що відбуваються в його межах, застосування різних наукових підходів. Саме єдність об'єкта дослідження, який із позицій агроєкономіки, фізіоекономіки, соціоекономіки й руралістики постає як агроєкосистема, економічний простір, соціальне середовище та ментальний образ потребує, з одного боку, застосування загальнонаукових і філософських методів дослідження, та спеціальних дослідницьких парадигм – з іншого.

Використання пізнавального інструментарію різних наукових підходів дало змогу розширити предметне поле дослідження об'єкта, деталізувати й поглибити його властивості, риси та характеристики як поліфункціонального і різнопрофільного за своїм суспільним призначенням природного й соціально-просторового утворення.

Висвітлення наукової сільськотериторіальної проблематики під кутом галузевого та міжгалузевого підходів виявило необхідність в інтеграції когнітивного потенціалу економічної, географічної, соціологічної, історичної, психологічної наук, етнології й культурології в єдину міждисциплінарну наукову галузь – руралістику, що надасть ще більшої «ваги» об'єкту дослідження як у науковому, так і в прикладному значенні. Саме в цьому й полягає наукова новизна результатів дослідження.

З огляду на це до перспективних напрямів подальших досліджень віднесено:

подальше обґрунтування світоглядних, теоретичних і методологічних засад руралістики;

поглиблення наукових уявлень про руралізацію як про комплексне суспільне явище, яке не обмежується сільською територіальною підсистемою суспільства;

уточнення об'єктно-предметного поля руралізму як ідейної течії та світогляду.

Список використаних джерел

1. Валова продукція сільського господарства України (у постійних цінах 2010 р.) за 2012 рік. Остаточні дані: стат. бюл.; відп. за вип. О.М. Прокопенко. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 26 с.
2. Вернадский В. И. Размышления натуралиста / В. И. Вернадский. Библиотека журнала «ORGANIC UA». – Кн. 12, т. 3. – ВК «АРС», 2013. – 532 с.; сер. «Отечественная мысль», кн. 6.
3. Гесць В. Соціоекономічна модернізація аграрного сектору України (концептуальні положення) / В. Гесць, В. Юрчишин, О. Бородіна, І. Прокопа // Економіка України. – 2011. – № 12 (601). – С. 4–14.
4. Лукинов И.И. Эволюция экономических систем / И.И. Лукинов. – М.: Экономика, 2002. – 568 с.
5. Нефедова Т. Сельская Россия на перепутье: географические очерки: [моногр.] / Т. Нефедова. – М.: Новое изд-во, 2003. – 408 с.

6. *Нефедова Т.* Социальная география сельского хозяйства / Т.Нефедова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ru-90ru/content>
7. *Павлов А.И.* Идентификация и классификация сельских территорий: теория, методология, практика: [моногр.] / А.И. Павлов. – Одесса: Астропринт, 2015. – 344 с.
8. *Павлов О.І.* Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: [моногр.] / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2006. – 360 с.
9. *Павлов О.І.* Сільські території України: функціонально-управлінська модель: [моногр.] / О.І. Павлов. – Одеса: Астропринт, 2009. – 344 с.
10. *Печчеи А.* Человеческие качества / А. Печчеи; пер. с итал. – М.: Прогресс, 1980. – 312 с.
11. *Прокопа І.В.* Соціальні аспекти розвитку сільських територій / І.В. Прокопа // Економіка АПК. – 2005. – № 11 (33). – С. 48–51.
12. *Руденко М.* Енергія прогресу. Нариси з фізичної економії / М. Руденко. – Тернопіль: Джура, 2004. – 412 с.
13. *Саблук П.Т.* Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук: доп. на Сьомих річних зборах Всеукр. конгр. вчених економістів-аграрників, Київ, 9–10 листоп. 2005 р. – К.: ННЦ «Ін-т аграр. екон.», 2005. – 20 с.
14. Сільський сектор України на рубежі тисячоліть: [у 2 т.] / Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, С.О. Гудзинський, В.Д. Яворський. – К.: Ін-т економіки НАН України, 2003. – Т. 2: Соціальні ресурси сільських територій. – 466 с.
15. *Трофимов А.М.* Территориальная идентификация в географии и вернакулярные районы / А.М. Трофимов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.geo-vestnik.psu.ru/files/vest/84_territorialnag_indetificiq_v_geografii.pdf
16. Українська модель аграрного розвитку та її соціоекономічна переорієнтація: наук. доп. / [Бородіна О.М., Геєць В.М., Гуторов А.О. та ін.]; за ред. В.М. Гейця, О.М. Бородіної, І.В. Прокопи. – К.: Ін-т екон. та прогнозув. НАН України, 2012. – 56 с.
17. Фізична економія у вимірах теорії і практики господарювання: [кол. моногр.]; за ред. Ю.О. Лупенка, В.М. Жука, В.О. Шевчука та О.В. Ходаківської. – К.: ННЦ «Ін-т аграр. екон.», 2013. – 502 с.
18. *Юрчишин В.В.* Базові основи переорієнтації розвитку вітчизняної агросфери на засадах соціоекономіки / В.В. Юрчишин // Сталій розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: [моногр.] / [Павлов О.І., Хвесик М.А., Юрчишин В.В. та ін.]; за ред. О.І. Павлова. – Одеса: Астропринт, 2012. – С. 464–478.
19. *Юрчишин В.В.* Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектора економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. – 2005. – № 3 (125). – С. 3–10.
20. *Bicanic R.* Turning Points of Economic Development / R. Bicanic. – Paris: The Hague; Mouton, 1972. – 376 p.
21. *Etzioni A.* The Moral Dimension. Toward A New Economics. – New -York: The Free Press, 1988. – 368 p.
22. *Hale R. N.* Map of Vernacular regions in America / R. N. Hale. – Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971. – 264 p.
23. *Jordan T.* Perceptual Regions of Texas / T. Jordan // Geografical Review. – 1978. – № 3 vol. 68. – p. 72–84.
24. *Krugman P.* Geography and Trade / P. Krugman. – Cambridge, MA: MIT Press, 1991. – 476 p.
25. *Shanin T.* Defining Peasants / T. Shanin. – Oxford, 1990. – 236 p.
26. *Scott J. C.* Moral Economy of Peasant. Rebellion and Subsistence in South-East Asia / J. C. Scott. – New Haven; London, 1976. – 512 p.

Стаття надійшла до редакції 02.11.2015 р.

*

УДК 631:351.755.61

В.М. ЧОПЕНКО, кандидат економічних наук,
старший науковий співробітник
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Знелюднення сільських територій України в умовах соціально-демографічної кризи

Постановка проблеми. Внаслідок соціально-економічних трансформацій, які відбулися в агропромисловому комплексі України протягом минулих 10–12 років, економічна ефективність сільськогосподарського ви-

робництва поступово зростала, значно підвищився його експортний потенціал. Незважаючи на це, соціально-демографічна сфера сільських територій знаходиться нині у занепаді: поглиблюється деградація поселенської мережі, постійно зменшується чисельність сільського населення, смертність значно перевищує народжуваність, а депопуля-

© В.М. Чопенко, 2016

ція прогресує, низькою є тривалість життя, особливо чоловіків, високою залишається дитяча смертність, спостерігається старіння населення й погіршення його статевовікової структури, загострюються проблеми з охорони довкілля тощо.

Первинною ланкою розвитку соціально-демографічної сфери сільських територій є сільський населений пункт. Саме тут зароджуються, формуються і розвиваються громадські, сімейні й трудові відносини, розв'язуються або не розв'язуються економічні, соціально-побутові, медичні, освітні та інші життєві проблеми становлення і розвитку селянина як людини, особистості та громадянина своєї країни. Не слід забувати, що саме українське село завжди було тим джерелом, яке живило національну мову, освіту, духовність і культуру, а соціальне становище, самоусвідомлення та світосприйняття жителів як кожного окремого сільського населеного пункту, так і сільських територій у цілому є важливим показником розвитку не лише самого селянства, а й усього суспільства, запорукою процвітання держави. Отже, поліпшення демографічної ситуації на селі, якісних показників розвитку сільського населення, подолання депопуляції та зупинення деградації сільської поселенської мережі є важливою й невідкладною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням соціально-демографічного розвитку сільських територій протягом тривалого часу приділяється значна увага в роботах багатьох дослідників. Відтворення сільського населення, демографічні перспективи українського села, принципи демополітики, демографічний і трудовий потенціал українського селянства, динаміку заселеності сільських територій, соціально-економічні проблеми їх розвитку та шляхи відродження українського села вивчали О.Г. Булавка [1, 2], В.Д. Залізко [4], В.М. Нелеп [8], І.В. Прокопа [9], Г.І. Саблук [10], П.Т. Саблук [11, 12], Л.В. Транченко [17], М.А. Хвесик [20], В.В. Юрчишин [21], К.І. Якуба [22, 23] й інші.

Разом з тим питання взаємозв'язку між процесами відтворення сільського населення, рівнем його добробуту, ступенем розвитку в сільській місцевості соціальної інфраструктури, соціально-економічним розвитком сільських територій та їх заселеністю залишаються недостатньо дослідженими й потребують подальшого вивчення.

Мета статті – на основі аналізу сучасних демографічних процесів на сільських територіях України розробити систему дієвих заходів, необхідних для поліпшення демографічної ситуації на селі, подолання депопуляції сільського населення та зупинення деградації сільської поселенської мережі збереженням людності в сільських територіях.

Виклад основних результатів дослідження. Впродовж тривалого часу в Україні зменшується людність сіл, скорочується сільська поселенська мережа. Зміни, які відбулися тут протягом чверті століття, що минула, вражають. Так, на початок 2015 року в Україні офіційно нараховувалося 28388 сільських населених пунктів, що на 186 од. менше, ніж на дату останнього попереднього обстеження (01.11.2005 р.), проведеного Державною службою статистики України [14, с. 13–14], і на 416 населених пунктів менше порівняно з початком 1990 року. Крім того, у 369 населених пунктах (1,3% від їх загальної кількості) зовсім не було населення, але вони не були зняті з обліку.

У 2014 році порівняно з 1990-м середня чисельність жителів на один населений пункт зменшилася з 589 до 496 осіб (на 15,8%), а з розрахунку на одну сільську раду – з 1886 до 1371 осіб (на 27,3%), за цей період втрачено 407 сіл, тобто щороку з карти України зникало в середньому 17 сіл. Процес знелюднення сільських територій відбувається нерівномірно: якщо в 1990–1999 роках у середньому за рік зникало 6,5 села, в 2000–2009 – 26,8 села, то протягом 2010–2014 років – 16,6 села, тобто хоча знелюднення сільських територій останніми роками дещо сповільнилося, воно продовжується доволі швидко (табл. 1).

1. Адміністративно-територіальний устрій та демографічні параметри сільських територій України у 1990–2015 роках (на 1 січня)

Рік	Райони	Сільські ради	Сільські населені пункти	Сільське населення, тис. осіб	Чисельність жителів у середньому, осіб	
					на один населений пункт	на одну сільську раду
1990	479	8996	28804	16969,3	589	1886
1995	489	10097	28864	16609,6	575	1645
2000	490	10253	28739	16091,2	560	1569
2005	490	10281	28585	15271,5	534	1485
2010	490	10278	28471	14438,1	507	1405
2011	490	10278	28457	14336,9	504	1395
2012	490	10278	28450	14252,7	501	1387
2013	490	10279	28441	14174,4	498	1379
2014	490 (476) ¹	10279 (10032) ¹	28397 (27420) ¹	14089,6 (13332,0) ¹	496 (486) ¹	1371 (1329) ¹
2015	490 (476) ¹	10279 (10032) ¹	28388 (27411) ¹	– (13256,2) ¹	– (484) ¹	– (1321) ¹

¹ Розраховано автором без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: Населення України за 2012 рік. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 11;

Україна у цифрах у 2014 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 20;

Населення (1990–2015 роки). Експрес-випуск від 13.08.2015 р. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 2.

Скорочення сільської поселенської мережі супроводжувалося значним зменшенням щільності сільського населення як у цілому по Україні, так і за окремими областями. Так, протягом 1990–2014 років загальна щільність сільського населення України знизилася на 17,1%, тоді як у Чернігівській області – більше ніж в 1,7 раза, Сумській – більше ніж в 1,5, Хмельницькій, Полтавській та Житомирській областях – майже в 1,4

раза. Серед регіонів України зростання щільності сільського населення за досліджуваний період спостерігалось лише у Закарпатській області (на 7,7%); найвищою вона є нині у Чернівецькій, Закарпатській та Івано-Франківській областях, де коливається від 56,1 до 64,2 осіб на 1 км², а найнижчою – у Луганській, Чернігівській та Херсонській областях – від 10,9 до 14,5 осіб на 1 км² (табл. 2).

2. Щільність наявного сільського населення України у 1990–2015 роках за регіонами, осіб на 1 км² (на 1 січня)

Регіон	Рік							
	1990	1995	2000	2005	2010	2013	2014	2015 ¹
Україна	28,1	27,5	26,7	25,3	23,9	23,5	23,3	23,0
АР Крим	28,5	31,3	29,7	28,4	28,0	28,0	28,1	–
Області:								
Вінницька	40,0	37,7	36,5	34,2	31,6	30,6	30,3	30,0
Волинська	26,6	25,8	26,0	25,8	24,9	24,8	24,8	24,8
Дніпропетровська	20,2	19,9	19,3	18,3	17,4	17,1	16,9	16,8
Донецька	19,4	19,1	18,4	17,2	16,0	15,5	15,3	15,2
Житомирська	23,9	22,3	21,2	19,6	18,2	17,7	17,5	17,4
Закарпатська	57,5	60,5	61,6	61,4	61,1	61,6	61,7	61,9
Запорізька	18,4	18,1	17,5	16,5	15,4	15,1	15,0	14,8
Івано-Франківська	59,3	59,5	59,2	57,8	56,4	56,3	56,2	56,1
Київська	31,6	29,4	28,6	25,9	23,8	23,4	23,3	23,3
Кіровоградська	20,0	19,5	18,7	17,3	15,8	15,2	15,0	14,9
Луганська	14,5	14,2	13,5	12,5	11,6	11,1	11,0	10,9
Львівська	50,8	49,5	49,1	47,6	45,9	45,6	45,5	45,4
Миколаївська	18,4	18,7	17,8	16,6	15,6	15,3	15,2	15,1
Одеська	26,8	26,7	25,7	24,7	23,9	23,8	23,8	23,8
Полтавська	26,4	25,4	23,9	22,1	20,4	19,7	19,4	19,2
Рівненська	31,5	31,2	30,9	30,6	29,9	30,0	30,1	30,2
Сумська	22,6	21,2	19,7	18,0	16,2	15,4	15,2	14,9
Тернопільська	49,6	48,3	47,2	46,5	44,5	43,6	43,3	43,1
Харківська	21,6	20,9	20,3	19,0	17,7	17,2	17,0	16,9
Херсонська	16,9	17,2	16,6	15,8	14,9	14,7	14,6	14,5

Хмельницька	38,3	35,9	34,5	32,2	29,5	28,4	28,0	27,7
Черкаська	34,1	32,9	31,6	29,5	27,3	26,5	26,2	25,9
Чернівецька	66,9	66,9	67,6	66,5	64,8	64,4	64,2	64,2
Чернігівська	20,3	18,4	16,8	15,0	13,1	12,3	12,1	11,8
м. Севастополь	20,7	25,4	24,4	24,6	25,9	26,3	26,6	–

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: Розраховано автором за даними: Україна у цифрах у 2012 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 19; Демографічна ситуація в Україні у 2013 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 3;

Україна у цифрах у 2014 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 164.

Аналіз людності сільської поселенської мережі дає підставу стверджувати, що протягом двох останніх десятиліть відбулося поглиблення негативних змін у розселенні сільських мешканців. Зокрема, обстеження, проведені Державною службою статистики України [13, с. 14, 18; 15, с. 14–15], показують, що зменшення кількості великих (1000 жителів і більше) та середніх (500–999 жителів) сільських населених пунктів призвело до погіршення їх загальної структури.

Так, якщо на початок 1996 року села з населенням до 500 жителів становили 61,4% загальної кількості, то на початок 2014-го їхня питома вага сягала 67,8%. При цьому кількість великих і середніх сіл (тобто, з населенням 500 жителів та більше) зменшилася за 1996–2014 роки на 2345 од., або на 21,3%, а чисельність жителів, що у них проживають, скоротилася за цей час на 3113,1 тис. осіб, або на 23,1% (табл. 3).

3. Розподіл сільських населених пунктів України за чисельністю їх жителів (1996–2014 роки)

Групи сіл за чисель- ністю жителів	Кількість сіл						2014 р. у % до:		Проживало у сільських населених пунктах						2014 р. у % до:	
							1996 р.	2005 р.	1996 р.		2005 р.		2014 р.		1996 р.	2005 р.
	од.	%	од.	%	тис. осіб	%			тис. осіб	%						
I – 49 і менше	3245	11,4	3924	13,8	4684	17,3	144,3	119,4	80,6	0,5	91,2	0,6	98,9	0,7	122,7	108,4
II – 50–99	2752	9,6	2845	10,0	2807	10,4	102,0	98,7	203,1	1,2	208,5	1,4	207,3	1,5	102,1	99,4
III – 100–199	4152	14,5	4148	14,6	3911	14,5	94,2	94,3	607,5	3,6	606,1	3,9	571,1	4,2	94,0	94,2
IV – 200–299	3125	10,9	3019	10,7	2807	10,4	89,8	93,0	771,6	4,6	743,9	4,8	691,3	5,1	89,6	92,9
V – 300–499	4300	15,0	4333	15,3	4118	15,2	95,8	95,0	1692,8	10,0	1704,2	11,1	1613,7	11,9	95,3	94,7
VI – 500–999	6157	21,5	5808	20,5	5107	18,9	82,9	87,9	4367,6	25,9	4092,2	26,6	3572,9	26,3	81,8	87,3
VII – 1000 і більше	4877	17,1	4270	15,1	3582	13,3	73,4	83,9	9123,5	54,2	7923,9	51,6	6805,1	50,3	74,6	85,9
Усього	28608	100	28347	100	27016	100	94,4	95,3	16846,7	100	15370,0	100	13560,3	100	80,5	88,2

Джерело: Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск О.О. Кармазіна. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 14–15; Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск І.В. Калачова. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – С. 13–14; Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск І.В. Калачова. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – С. 14, 18.

Скорочення сільської поселенської мережі відбувається через зменшення чисельності жителів села внаслідок їх звуженого природного відтворення. Нинішній стан демографічних процесів у сільських населених пунктах характеризується прогресуючою депопуляцією сільського населення, його низькою народжуваністю та високою смертністю, низькою тривалістю життя сільських жителів, особливо чоловіків.

Загрозливий характер соціально-демографічної ситуації на сільських територіях України показують такі дані. На початок 2015 року чисельність наявного населення України (без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим) становила 42929,3 тис. осіб, із них у сільській місцевості – 13256,2 тис., або 30,9% від загальної чисельності. За 2014 рік чисельність сільського населення (без ура-

хування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим) зменшилася на 75,8 тис. осіб, а протягом п'яти останніх років (2010–2014) – на 1181,9 тис. осіб, або на 8,2%. Упродовж зазначеного періоду щоріч-

не зменшення сільського населення становило в середньому 236,4 тис. осіб. За чверть століття (1990–2014 рр.) сільське населення України скоротилося на 3713,1 тис. осіб, або на 21,9% (табл. 4).

4. Чисельність наявного населення України у 1990–2015 роках, тис. осіб

Рік	На початок року			Середньорічна чисельність		
	усе населення	міське	сільське	усе населення	міське	сільське
1990	51838,5	34869,2	16969,3	51891,4	34977,2	16914,2
1995	51728,4	35118,8	16609,6	51512,8	34943,4	16569,4
2000	49429,8	33338,6	16091,2	49176,5	33145,2	16031,3
2005	47280,8	32009,3	15271,5	47105,2	31943,5	15161,7
2010	45962,9	31524,8	14438,1	45870,7	31483,2	14387,5
2011	45778,5	31441,6	14336,9	45706,1	31411,3	14294,8
2012	45633,6	31380,9	14252,7	45593,3	31378,5	14214,8
2013	45553,0	31378,6	14174,4	45489,6	31357,6	14132,0
2014	45426,2 (43073,1) ¹	31336,6 (29741,1) ¹	14089,6 (13332,0) ¹	43001,2 ¹	29707,1 ¹	13294,1 ¹
2015 ¹	42929,3	29673,1	13256,2	х	х	х

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: Населення України за 2012 рік. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 20;

Населення (1990–2015 роки). Експрес-випуск від 13.08.2015 р. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 1.

Нині лише у п'яти регіонах чисельність сільського населення більша, ніж міського. Це Закарпатська, Івано-Франківська, Рівненська, Тернопільська та Чернівецька області. Питома вага сільського населення у цих областях становила на початок 2015 року від 52,3% у Рівненській до 62,9% у Закарпатській. Висока частка сільського населення також у Вінницькій (49,4%), Волинській (47,7%), Хмельницькій (43,9%), Черка-

ській (43,3%) і Житомирській (41,3%) областях. Найнижча питома вага сільського населення у Донецькій (9,3%), Луганській (13,1%), Дніпропетровській (16,4%), Харківській (19,4%) та Запорізькій (22,9%) областях. Найчисельніше сільське населення Львівської області – 990,8 тис. осіб. Найменше сільських жителів проживає на Луганщині – 291,9 тис. осіб (табл. 5).

5. Чисельність наявного населення України у 2013–2015 роках за регіонами, тис. осіб (на 1 січня)

Регіон	Усе населення			Міське			Сільське		
	2013 р.	2014 р.	2015 р. ¹	2013 р.	2014 р.	2015 р. ¹	2013 р.	2014 р.	2015 р. ¹
Україна	45553,0	45426,2	42929,3	31378,6	31336,6	29673,1	14174,4	14089,6	13256,2
Автономна Республіка Крим	1965,2	1967,2	–	1233,2	1233,5	–	732,0	733,7	–
Області:									
Вінницька	1627,0	1618,3	1610,6	816,0	815,3	814,8	811,0	803,0	795,8
Волинська	1040,0	1041,3	1042,9	541,5	543,7	545,4	498,5	497,6	497,5
Дніпропетровська	3307,8	3292,4	3276,6	2763,2	2751,8	2740,0	544,6	540,6	536,6
Донецька	4375,4	4343,9	4297,2	3964,1	3937,7	3895,6	411,3	406,2	401,6
Житомирська	1268,9	1262,5	1256,0	740,8	739,7	737,7	528,1	522,8	518,3
Закарпатська	1254,4	1256,9	1259,6	466,4	466,9	467,3	788,0	790,0	792,3
Запорізька	1785,2	1775,8	1765,9	1375,6	1369,0	1362,3	409,6	406,8	403,6
Івано-Франківська	1381,8	1382,1	1382,6	599,6	600,8	602,7	782,2	781,3	779,9
Київська	1722,1	1725,5	1729,2	1064,8	1070,2	1075,2	657,3	655,3	654,0
Кіровоградська	995,2	987,6	980,6	620,5	617,9	615,1	374,7	369,7	365,5
Луганська	2256,5	2239,5	2220,2	1959,0	1945,3	1928,3	297,5	294,2	291,9
Львівська	2540,7	2538,4	2537,8	1546,1	1545,8	1547,0	994,6	992,6	990,8
Миколаївська	1173,5	1168,4	1164,3	796,1	793,8	792,9	377,4	374,6	371,4
Одеська	2395,2	2396,5	2396,4	1602,2	1603,8	1603,1	793,0	792,7	793,3

Полтавська	1467,8	1458,2	1449,0	901,6	899,1	895,7	566,2	559,1	553,3
Рівненська	1156,9	1158,8	1161,2	553,1	553,6	554,2	603,8	605,2	607,0
Сумська	1143,2	1133,0	1123,4	775,7	772,0	768,4	367,5	361,0	355,0
Тернопільська	1077,3	1073,3	1069,9	475,2	475,1	475,8	602,1	598,2	594,1
Харківська	2744,4	2737,2	2731,3	2204,9	2202,5	2200,6	539,5	534,7	530,7
Херсонська	1078,2	1072,5	1067,9	659,5	656,2	653,5	418,7	416,3	414,4
Хмельницька	1314,0	1307,0	1301,2	729,1	729,5	730,3	584,9	577,5	570,9
Черкаська	1268,9	1260,0	1251,8	715,3	712,5	710,1	553,6	547,5	541,7
Чернівецька	907,2	908,5	910,0	385,7	388,2	390,3	521,5	520,3	519,7
Чернігівська	1077,8	1066,8	1055,7	684,7	682,0	678,8	393,1	384,8	376,9
м. Київ	2845,0	2868,7	2888,0	2845,0	2868,7	2888,0	—	—	—
м. Севастополь	383,4	385,9	—	359,7	362,0	—	23,7	23,9	—

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: Україна у цифрах у 2012 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 19;

Демографічна ситуація в Україні у 2013 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – С. 3;

Україна у цифрах у 2014 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 164.

Упродовж 2014 року приріст чисельності сільського населення спостерігався лише в трьох областях України: Закарпатській, Рівненській і Одеській (відповідно на 2,3; 1,8 та 0,6 тис. осіб). У 2014 році в сільській місцевості народилося 161,7 тис. осіб (12,1 особи на 1000 осіб наявного населення), а померло 240,6 тис. осіб (18 осіб на 1000 осіб наявного населення). З розрахунку на кожних

100 померлих у 2014 році народилося лише 67 дітей (у 2013 р. – 69, у 2012 р. – 71 дитина, тобто криза відтворення населення посилюється). Для порівняння: у 1990 році на 100 померлих сільських жителів припадало 79 новонароджених, а у демографічно кризових 2000–2005 роках – 46–49 новонароджених (табл. 6).

6. Природний рух сільського населення України у 1990–2014 роках

Рік	Чисельність, тис. осіб			На 1000 жителів, осіб		
	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)	народжених	померлих	природний приріст (скорочення)
1990	214,3	272,5	-58,2	12,7	16,1	-3,4
1995	184,5	316,2	-131,7	11,1	19,1	-8,0
2000	147,1	301,0	-153,9	9,2	18,8	-9,6
2005	141,8	310,4	-168,6	9,4	20,5	-11,1
2010	171,1	267,1	-96,0	11,9	18,6	-6,7
2011	173,7	253,6	-79,9	12,1	17,7	-5,6
2012	179,1	251,4	-72,3	12,6	17,7	-5,1
2013	173,4	249,8	-76,4	12,3	17,7	-5,4
2014 ¹	161,7	240,6	-78,9	12,1 ²	18,0 ²	-5,9 ²
2013 у % до:						
2012	96,8	99,4	105,7	97,6	100,0	105,9
2011	99,8	98,5	95,6	101,7	100,0	96,4
2010	101,3	93,5	79,6	103,4	95,2	80,6
2005	122,3	80,5	45,3	130,9	86,3	48,6
2000	117,9	83,0	49,6	133,7	94,1	56,3
1995	94,0	79,0	58,0	110,8	92,7	67,5
1990	80,9	91,7	131,3	96,9	109,9	158,8

¹ Без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

² Розраховано автором без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя.

Джерело: Населення України за 2012 рік. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – С. 59;

Україна у цифрах у 2014 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – С. 166.

Критичний стан демографічної ситуації на селі, знелюднення сільських територій України, деградація сільської поселенської мережі набувають ознак проблеми національного масштабу й вимагають запровадження комплексу дієвих економічних, адмініст-

ративно-правових, виховних і пропагандистських заходів, які повинні включати:

1) прогресивну систему допомоги при народженні дітей залежно від їх чисельності, віку, типу сім'ї; підтримку молодих сімей, надання їм пільгових довгострокових креди-

тів, переваг щодо придбання житла, оплати комунальних послуг тощо;

2) поліпшення системи охорони материнства і дитинства, спрямованої на активізацію відтворення населення та збереження підрастаючого покоління у сільських поселеннях, відновлення в сільській місцевості функціонування педіатричної служби, зміцнення матеріально-технічної бази лікувальних і профілактичних закладів;

3) збереження й розвиток мережі загальної, дошкільної та професійної освіти, культурного і комунально-побутового обслуговування; відновлення й розбудову необхідної соціальної інфраструктури;

4) оптимізацію та розвиток трудового потенціалу сільського населення шляхом його природного поповнення, створення нових робочих місць, зокрема у сфері сільського (зеленого) туризму, належних виробничих і побутових умов;

5) проведення постійного моніторингу демографічної та міграційної ситуації в регіонах для визначення пріоритетності проблем і заходів щодо їх розв'язання з метою зменшення міграційних процесів, насамперед, сільської молоді, її закріплення на селі та в аграрній сфері;

6) пропаганду здорового способу життя на селі, формування соціальної й особистісної мотивації до збереження та зміцнення здоров'я;

7) залучення сільських жителів до регулярних занять фізичною культурою і спортом; постійне інформування населення щодо принципів раціонального харчування; роз'яснення шкідливого впливу травм, тютюнокуріння та негативних наслідків вживання алкоголю, що сприятиме оздоровленню демографічної ситуації у сільській місцевості через підвищення рівня народжуваності й зниження смертності сільського населення, збільшення його життєвого потенціалу завдяки подовженню середньої очікуваної тривалості життя;

8) поліпшення якісних показників розвитку сільського населення: рівня освіти, інтелекту, духовності, традицій працелюбності, добросусідства, взаємодопомоги, інших позитивних рис менталітету українського селянства.

Поліпшення демографічної ситуації на селі, подолання депопуляції сільського населення та зупинення деградації сільської поселенської мережі, на нашу думку, неможливе без соціально-економічної розбудови сільських територій, що вимагає поєднання зусиль держави, регіональних і місцевих органів влади та самоврядування, а також територіальних громад. Нові можливості для цього відкриває процес децентралізації влади. Кожна громада на своїй території одержує можливість безпосередньо визначати напрями облаштування оптимального життєвого середовища; через рішення органів місцевого самоврядування самостійно розбудовувати необхідну соціально-виробничу інфраструктуру, виходячи з територіальних пріоритетів, власних фінансових можливостей та конкретних інтересів своїх жителів; створювати у сільських поселеннях умови, за яких люди прагнули б жити і працювати на селі.

Висновки. Знелюднення сільських територій України та деградація поселенської мережі набули нині загрозливого характеру. Для поліпшення ситуації необхідне запровадження комплексу економічних, адміністративно-правових, виховних і пропагандистських заходів, спрямованих на створення прогресивної системи допомоги при народженні дітей залежно від їх чисельності, віку, типу сім'ї, підтримку молодих сімей, надання їм пільгових довгострокових кредитів, переваг щодо придбання житла, оплати комунальних послуг, поліпшення системи охорони материнства й дитинства, зміцнення матеріально-технічної бази лікувальних і профілактичних закладів, збереження й розвиток мережі загальної, дошкільної та професійної освіти, культурного й комунально-побутового обслуговування, створення нових робочих місць, належних виробничих і побутових умов, проведення постійного моніторингу демографічної та міграційної ситуації в регіонах для визначення пріоритетності проблем і заходів щодо їх розв'язання, пропаганду здорового способу життя, формування соціальної та особистісної мотивації до збереження й зміцнення здоров'я, залучення сільських жителів до регулярних занять фізичною культурою та спортом.

Для розв'язання демографічних проблем сільських територій необхідне поєднання зусиль держави, регіональних і місцевих органів влади та самоврядування, а також територіальних громад. Нові можливості для цього відкриває процес децентралізації влади. Громади одержують можливість на своїй території безпосередньо визначати першо-

чергові напрями свого розвитку, самостійно розбудовувати необхідну соціально-виробничу інфраструктуру, виходячи з територіальних пріоритетів, власних фінансових можливостей і конкретних інтересів своїх жителів, створювати у сільських поселеннях належні умови праці та проживання.

Список використаних джерел

1. Булавка О.Г. Соціальні проблеми розвитку сільських територій / О.Г. Булавка // Соціально-економічні засади розвитку сільських територій (економіка, підприємництво і менеджмент): [моногр.] / [Малік М.Й., Кропивко М.Ф., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ ІАЕ, 2012. – С. 502 – 543 (640).
2. Булавка О.Г. Суцільна паспортизація сіл України – основа розвитку сільських територій / О.Г. Булавка // Економіка АПК. – 2013. – № 2. – С. 77 – 80.
3. Демографічна ситуація в Україні у 2013 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 56 с.
4. Залізко В.Д. Демографічна складова сталого розвитку сільських територій як фактор впливу на економічну безпеку України / В.Д. Залізко // Вісн. Хмельницького нац. ун-ту. – 2012. – № 4. – С. 10 – 15.
5. Населення (1990–2015 роки). Експрес-випуск від 13.08.2015 р. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 9 с.
6. Населення України за 2012 рік. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 256 с.
7. Населення України. Соціально-демографічні проблеми українського села. – К.: Ін-т демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України, 2007. – 468 с.
8. Нелеп В.М. Шляхи відродження українського села / В.М. Нелеп // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 125 – 129.
9. Прокопа І.В. Заселеність сільських територій: деструктивні зміни і загрози / І.В. Прокопа, О.Л. Попова // Економіка і прогнозування. – 2008. – № 1. – С. 63 – 84.
10. Саблук Г.І. Оцінка стану демографічної ситуації на сільських територіях / Г.І. Саблук // Економіка АПК. – 2015. – № 3. – С. 75 – 78.
11. Саблук П.Т. Демографічні проблеми українського села (наукова доп.) / П.Т. Саблук, К.І. Якуба; відп. ред. П.Т. Саблук. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – 38 с.
12. Саблук П.Т. Розвиток сільських територій в контексті забезпечення економічної стабільності держави / П.Т. Саблук // Економіка АПК. – 2005. – № 11. – С. 4 – 12.
13. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск І.В. Калачова. – К.: Державний комітет статистики України, 2001. – 194 с.
14. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск І.В. Калачова. – К.: Державний комітет статистики України, 2006. – 190 с.
15. Соціально-економічне становище сільських населених пунктів України. Стат. збірник. Відп. за випуск О.О. Кармазіна. – К.: Державна служба статистики України, 2014. – 188 с.
16. Стратегічні напрями сталого розвитку сільських територій на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Булавка О.Г. та ін.]; за ред. Ю.О. Лупенка та О.Г. Булавки. – К.: ННЦ ІАЕ, 2013. – 74 с.
17. Транченко Л.В. Аналіз та проблеми соціально-економічного розвитку села / Л.В. Транченко // Наук.-практ. журнал “Інвестиції: практика та досвід”. – 2012. – № 5. – С. 66 – 69.
18. Україна у цифрах у 2012 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2013. – 250 с.
19. Україна у цифрах у 2014 році. Стат. збірник. – К.: Державна служба статистики України, 2015. – 239 с.
20. Хвесик М.А. Сталий розвиток територій як основа стратегії розвитку аграрного сектора / М.А. Хвесик, Ю.М. Хвесик // Економіка АПК. – 2013. – № 1. – С. 66 – 76.
21. Юрчишин В.В. Сучасні аграрні перетворення в Україні / В.В. Юрчишин. – К.: ДУ Ін-т екон. та прогноз. НАН України, 2013. – 424 с.
22. Якуба К.І. Соціально-демографічний стан сільських населених пунктів / К.І. Якуба // Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери: наук. доп.; за заг. ред. акад. НААН П.Т. Саблука. – К.: ННЦ ІАЕ, 2011. – 342 с. – С. 33 – 40.
23. Якуба К.І. Ознаки тривалості життя українського селянства / К.І. Якуба // Вісн. аграр. науки. – 2011. – № 2. – С. 60 – 65.
24. Ashley C. Rethinking rural development / C. Ashley, S. Maxwell. In: Development policy review, 19 (4), 2001. – P 365 – 425.
25. Rural Development in the EU, Statistical and Economic Information, Report 2010. – 257 p. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // <http://ec.europa.eu/agriculture/agrista>.
26. Rural Development policy 2007–2013. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://ec.europa.eu/agriculture/rurdev/index_en.htm
27. Sen A. Development as Freedom / A. Sen. – New York: Prentice-Hall, 1999. – 366 p.
28. Smith M.K. Social Capital – The encyclopaedia of informal education / M.K. Smith. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // www.infed.org/biblio/social_capital.htm.

Стаття надійшла до редакції 6.11.2015 р.

* * *

*V.S. PIVTORAK, candidate of economic sciences,
senior research fellow
National Scientific Centre «Institute of Agrarian Economics»*

Ways of increasing of innovation activity in small entrepreneurship

Scientific problem. Incessant development of economic environment of functioning entities leads them to implementation practices of scientific and technological products and their commercial applications. International experience has proven the importance of small business in the development of national economies of developed countries, which confirms the importance of promoting innovation activity of small enterprises at the state level. The urgency of research in this area is confirmed by a number of problems and obstacles that hinder enterprises from the transition to an innovative type of economic activity, the main of which are: blurred priorities of scientific, technological and innovation development of economy, the lack of an effective system to support innovation implementation, the significant gap between science and production and so on.

Analysis of recent researches and publications. The wide range of articles is dedicated to researches on innovation activity of small entrepreneurship of both domestic, including Z. Varnaliy [1], A. Hal'chyns'kyi, V. Heyets' [2], V. Zyan'ko [3], A. Moki, Yu. Polyakova [4], P. Sabluk, O. Shpykulyak, L. Kurylo [5], S. Chernenko [6] and foreign researchers, - H. Belitz [7], L. Bozic [8], L. Lesakova [9], L. Nicolescu [10], D. Smallbone, D. North [11], W. Vanhaverbeke [12] and others. However, there are remained insufficiently studied questions about the definition of ways to improve an innovation activity of small domestic enterprises in terms of highly limited resources and

the need to rise to a new quality level of production.

The object of the article is to study the current state and problems of innovation activity in small entrepreneurship within European integration processes with the definition of priority measures to overcome obstacles for increasing innovation activity in relevant economic subjects.

Statement of the main results of the study. Considering the European integration direction Ukraine should pay attention to the fact that for the purpose of the investment climate, employment and entrepreneurship in the EU, European Council has approved the largest research and innovation program – Horizon 2020. One of its main directions is an active support of small and medium enterprises (SMEs) by providing direct financial support as well as indirect support, to increase their innovative potential. Innovations in SMEs are aimed at building a bridge between the core of program – supporting research, development and innovation – and creation of the supportive ecosystem for innovation and growth of relevant economic subjects [13].

As one of the priorities EU defines an achievement of indicator of science capacity in GDP to 3%, which is increasing in the European region and has amounted to 2.08% according to the latest figures. However, for Ukraine the reserve trend is typical – in 2013 the figure decreased by 0.26 percentage points to the level of 0.77% compared to 2005 [14].

Despite these data, Ukraine has done an unexpectedly big step in the annual ranking of the top 50 most innovative countries in the world according to Bloomberg [15]. Last year, our

country has risen from 49-th to 33-rd place. In addition, by the level of education Ukraine broke into the top five, conceded only to South Korea, Russia, Finland and Israel, and by the number of patents – into the top ten together with the US, Britain and Germany. Meanwhile, Ukraine has unsatisfactory position in science and production. Therefore, formed gap between education and product development on the one hand, and science and production on the other, updates the state regulation in ensuring innovation activity of domestic economic agents.

The system of commercialization of innovation in the domestic entrepreneurship environment is under development, but it has certain preconditions to ensure the effectiveness of innovation processes. It should be noted that at present time there aren't any favorable conditions for innovation entities, this concerns the representatives of small forms particularly. The small entrepreneurship sector, characterized by a required high level of flexibility, should be the main driver of innovation processes in Ukraine. In this aspect, the state should ensure the most effective system of state regulation and support for innovative way of development in enterprises.

Unfortunately, the current regulatory framework – represented by the laws of

Ukraine "On priorities of innovation activity in Ukraine", "On innovation activity", "On special regime for innovation activity of technological parks ", "On scientific and scientific-technical activity", Concept of reforming of state policy in the sphere of innovations etc. – is not able to provide sustained development of innovation business, which is connected with the lack of effective mechanisms to encourage innovation-oriented enterprises and protect the interests of their owners. At the appointed perspective, there should be noted the discrepancy of institutional environment of small entrepreneurship sector needs to ensure effective conditions of business activity through innovation. At present time there is a distinct trend of decline in the share of small innovation active enterprises and number of employees in small forms of farming by 1.5 and 1.7 percentage points respectively (table). However, there is the reverse tendency for medium and large enterprises that along with relatively higher rates of innovation activity demonstrate the dynamics of improving the innovative potential of their own businesses. It should be emphasized that such increase of innovation activity has been achieved mainly through the introduction of technological innovation.

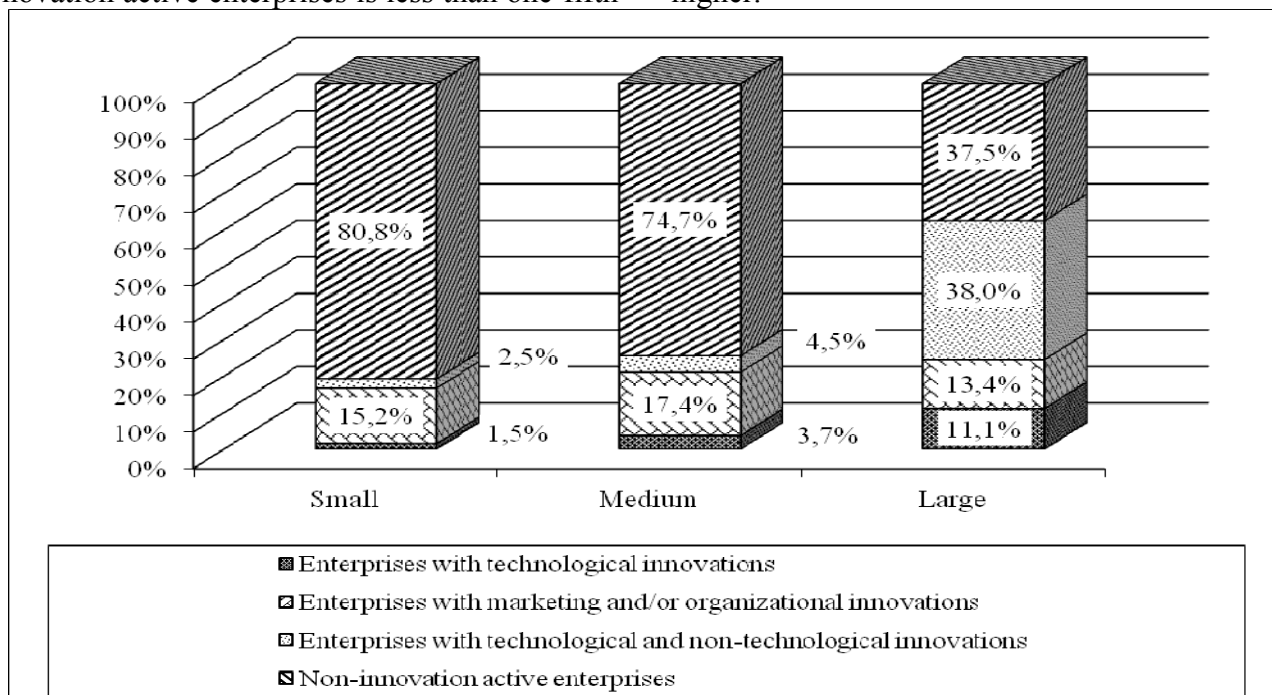
Average number of enterprises and employees by innovation activity in Ukraine, %

Indicator	Enterprises with innovation activity	among them:		Non-innovation active enterprises
		enterprises with technological innovations	enterprises with the only marketing and/or organizational innovations	
2008-2010				
Share of small enterprises	18,4	7,0	11,4	81,6
Share of employees in small enterprises	19,3	7,5	11,8	80,7
Share of medium enterprises	24,1	13,4	10,6	75,9
Share of employees in medium enterprises	25,3	14,8	10,5	74,7
Share of large enterprises	40,9	30,5	10,3	59,1
Share of employees in large enterprises	47,3	40,1	7,2	54,7
2010-2012				
Share of small enterprises	16,9	6,3	10,6	83,1
Share of employees in small enterprises	17,6	6,8	10,8	82,4
Share of medium enterprises	25,0	14,8	10,2	75,0
Share of employees in medium enterprises	26,5	16,2	10,3	73,5
Share of large enterprises	43,4	34,7	8,7	56,6
Share of employees in large enterprises	50,8	43,1	7,7	49,2

Calculations based on the data of State Statistics Service of Ukraine.

The similar situation is in the distribution of sales. Therefore, the share of sales in small innovation active enterprises is less than one-fifth

(Figure). However, for large enterprises the corresponding figure is more than in three times higher.

The distribution of sales by size of enterprises in Ukraine (2012)

Calculations based on the data of State Statistics Service of Ukraine.

According to the determined situation, confirmed by analytical study, we should outline the most important problems that restrain the increasing of innovation activity in entrepreneurship, the main of which are:

- imperfect regulatory environment of innovation activity and implementation of innovative products;
- insufficient state support of innovation activity for small and medium enterprises;
- limited experience and practice of international cooperation in the field of innovation and technology activity;
- limited financial resources to make investments for the implementation of innovation and investment projects;
- undefined mechanism of support of the development of public and private partnership to attract private investments;
- lack of adequate number of specialists with high level of knowledge and technological preparedness in using of innovations;
- undeveloped innovation infrastructure of support in entrepreneurship.

Under these conditions imperfection of institutional support and its inability to form effective

motivational system of innovation must play a leading role in activation of state support of innovation activity in small entrepreneurship as an important tool of distribution processes in technological upgrading.

In the USA the most important strategic socio-economic priority for the long term implementation is scientific and technical policy that provides support for basic research and technology transfer in the production and regulation of property rights on innovations. One of the effective ways to solve this problem is an accelerating of the development of scientific and technical sphere along with using of program-target method [16].

In Germany there are launched a number of programs and mechanisms designed to improve the conditions of R&D and accelerate implementation in practice of innovations. In particular, there are programs of promotion of innovation activity in small and medium enterprises, programs of support of practical innovation research, special programs of support of research and innovation, programs of support of the founding of innovative companies etc. The main purpose of government programs of support of innovation activity is the separation of

risks with companies or organizations that are working on the implementation of innovative products and services [17].

The transition to an innovative model of entrepreneurship in small enterprises, modernization of production, improving of the competitiveness of their production both in domestic and foreign markets, can be realized by implementing the following measures:

- creation of an effective system to stimulate innovation activity in small enterprises based on choosing the optimal innovation strategy with using a wide variety of mechanisms and tools of economic policy [4]. This system should guarantee a gradual process of structural transformations with using the latest technologies in entrepreneurial environment to obtain new competitive advantages;

- optimal combination of government regulatory organizations in innovation sphere aimed primarily on social non-commercial projects and private sector involved in commercial use of innovation and development of mechanisms to enhance cooperation between scientific and educational and entrepreneurial sector in science and innovation;

- ensuring of the development and optimization of innovative infrastructure, innovation institutes (innovation centers, technological parks,

business incubators), science parks, technology transfer centers and industrial clusters [6];

- flexible combination of tax, financial, credit and other measures of promotion of the development of innovative enterprises with a focus on ensuring access to credit resources, which often can have much higher effect than a selective funding on non-repayable basis;

- implementation of European technical standards (sanitary, quality, safety, etc.) to prevent the using of outdated technologies;

- monitoring of innovative processes in small enterprises in order to ensure flexibility of innovative development in entrepreneurial sector.

Conclusions. Process of orientation of businesses with innovative type of development in today's domestic economic environment is constrained by several factors, including the legal framework, the economic situation, investment climate in the country and so on. Increasing of innovation activity in small entrepreneurship requires effective economic, legal and social mechanisms of state regulation; an overcoming of the separation of science from economic practices; an ensuring of necessary system of providing of innovation in the activity of economic agents.

References

1. Varnaliy Z. Problems of support of innovation activity of small businesses [electronic resource] / Z. Varnaliy // Mode of access: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Monitor43/index.html>.
2. Hal'chyn's'kyi A. Innovation strategy of Ukrainian reforms / A. Hal'chyn's'kyi, V. Geyets, A. Kinakh, V. Seminozhenko. – K.: Knowledge of Ukraine, 2002. – 336 p.
3. Zyanko V.V. Innovative entrepreneurship: the nature, mechanisms and forms of development: monograph / V.V. Zyanko – VNTU. – Vinnytsia: UNIVERSUM-Vinnytsia, 2008. – 397 p.
4. Mokiy A. Innovation activity of SME: theoretical, methodological and applied aspects / A Mokiy, Yu. Polyakov, Yu. Slyusarchuk // Bulletin of the Taras Shevchenko National University of Kyiv. – 2011. – 124/125. – P. 60-62.
5. Innovation activity in the agricultural sector: institutional aspect, monograph / [Sabluk P.T., Shpykulyak O.G., Kurylo L.I. and others]. – K.: NSC IAE, 2010. – 706 p.
6. Chernenko S.M. The role of small business in creating of innovative and competitive environment of Ukraine in regional innovation systems / S.M. Chernenko // Problems of Economics. – 2012. – № 3. – P. 56-61.
7. Belitz H. Financing Patterns of Innovative SMEs and the Perception of Innovation Barriers in Germany [electronic resource] / H. Belitz, A. Lejpras. – Deutsches Institut für Wirtschaftsforschung. – 2014. – 26 p. – Mode of access: http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.435383.de/dp1353.pdf.
8. Bozic L. Activities in SMEs in the Republic of Croatia / L. Bozic, S. Radas // Economic Trends and Economic Policy. – 2005. – № 103. – Pp. 30-49.
9. Lesakova L. Evaluating Innovation Activities in Small and Medium Enterprises in Slovakia [electronic resource] / L. Lesakova // 7-th International Conference on Management, Enterprise and Benchmarking. – 2009. – Pp. 26-35. – Mode of access: http://kgk.uni-obuda.hu/system/files/2_Lesakova.pdf.
10. Nicolescu L. Innovation in SMEs – Finding from Romania [electronic resource] / L. Nicolescu, C. Nicolescu // Economics Sociology. – 2012. – Vol. 5. – № 2a. – Pp. 71-85. – Mode of access: http://www.economics-sociology.eu/files/10_MOD_Innovation%20in%20Romanian%20SMEs%20-%20revised%20february%202013.pdf.
11. Smallbone D. Innovation and new technology in rural small and medium-sized enterprises: some policy issues [electronic resource] / D. Smallbone, D. North // *Environment and Planning C: Government and Policy*. – 1999. – № 17(5). – Pp. 549 – 566. – Mode of access: <http://www.envplan.com/abstract.cgi?id=c170549>.

12. Vanhaverbeke W. Open innovation in SMEs: How can small companies and start-ups benefit from open innovation strategies? [electronic resource] / W. Vanhaverbeke, I. Vermeersch, S. De Zutter. – 2012. – 99 p. – Mode of access: <http://www.sciencebusiness.net/eif/documents/Open-innovation-in-SMEs.pdf>.
13. What is Horizon 2020? [Electronic resource]. – Mode of access: <http://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/en/what-horizon-2020>.
14. Research and innovation activity in Ukraine: Statistical yearbook. – K.: State Statistics Service of Ukraine. – 2014. – 314 p.
15. The Bloomberg Innovation Index [Electronic resource]. – Mode of access: <http://www.bloomberg.com/graphics/2015-innovative-countries>.
16. On the eve of the economy of knowledge (world practice of scientific and innovation development) / ed. A.A. Dynkin. – Moscow: IWEIR RAS, 2004. – 214 p.
17. Egorov E.S. Program of innovative development of foreign countries: experience and achievements / E.S. Egorov // [Electronic resource]. – Mode of access: <http://ndipzir.org.ua/wp-content/uploads/2012/06/С.-С.-Егоров.pdf>.

The article has been received 30.09.2015

*

УДК 631:339.13:330.341.1

П.В. ПАВЛИК, кандидат економічних наук
Л.Л. ТКАЧ, О.П. ДЕНДЕБЕРА, наукові співробітники
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»

Аграрна наука в інноваційному розвитку аграрного виробництва

Постановка проблеми. У науково-інноваційній діяльності в сукупності чинників, які охоплюють інноваційний процес “наука – інновації – виробництво”, чільне місце відводиться створенню та впровадженню інновацій, завдяки чому забезпечується висока конкурентоспроможність товарів і послуг на ринках, поліпшуються структура та якість виробництва – з одного боку, з іншого – широке запровадження їх у виробництво забезпечує його зростання та підвищення ефективності. У цьому зв’язку дослідження науково-виробничого процесу, починаючи від пошуку ідеї і до практичного використання, одержання конкретних результатів з оцінкою ефективності окремих циклів, етапів (стадій) має важливе значення у забезпеченні та підвищенні результативності наукових досліджень і поліпшенні їх організації використання у виробництві. Поряд із цим слід зазначити, що створювані інновації не завжди відповідають нормативним та стандартним вимогам у частині забезпечення високої конкурентоспроможнос-

ті й наукоємності, відсутня належна техніко-економічна обґрунтованість, ефективна система трансформації наукових розробок в інноваційну конкурентоспроможну продукцію (незбалансованість на неї попиту і пропозиції), незадовільний стан їх запровадження у виробництво. Потребують удосконалення система обліку, звітності й оцінки інновацій у науково-виробничому процесі, механізм ціноутворення, матеріального стимулювання та ін.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженнями зазначених питань займається досить широке коло науковців та практиків, які працюють у різних галузях аграрної науки й агропромислового виробництва і охоплюють найрізноманітніші напрями інноваційної діяльності. Вагомий внесок у дослідження проблем інноваційного розвитку в аграрній економіці зроблено такими вченими, як С.А. Володін [2], В.М. Геєць, О.І. Даций, М.В. Зубець [11], М.Ф. Кропивко, О.В. Крисальний, Л.І. Курило [12, 17], Ю.О. Лупенко [13], М.Й. Малік [13], В.Я. Месель-Веселяк, П.М. Музика, В.В. Россоха, П.Т. Саблук [12], В.П. Ситник, С.О. Тивончук, І.Л. Федун, О.Г. Шпикуляк

© П.В. Павлик, Л.Л. Ткач, О.П. Дендебера, 2016

[12, 13], О.М. Шпичак, В.В. Юрчишин, С.О. Юшин та ін.

Певні напрацювання з цієї проблеми зроблено науковцями Національного наукового центру “Інститут аграрної економіки”, зокрема відділом науково-організаційного забезпечення та координації досліджень. Протягом 2006-2008 років на замовлення Мінагрополітики України виконано НДР “Розробка системи наукового супроводження інноваційної діяльності галузей АПВ в ринкових умовах” [9]. В результаті опрацьовано методичні підходи щодо управління інтелектуальною власністю, організаційно-економічні методи використання інноваційної продукції, положення щодо проведення експертизи науково-дослідних і дослідно-конструкторських розробок в агропромисловому виробництві, які є важливими елементами системи наукового супроводження інноваційної діяльності галузей АПВ.

Корисними для науковців і практиків будуть наукові видання:

- Методичні рекомендації щодо трансформації наукової продукції в об’єкти права інтелектуальної власності та їх капіталізація [21], в яких викладено питання трансформації результатів наукової діяльності в об’єкти права інтелектуальної власності, їх оцінки й відображення в бухгалтерському обліку.

- Наукові основи розвитку агропромислового виробництва на інноваційних засадах (теорія, методологія, практика) [11]. В монографії систематизовано і розкрито особливості інноваційного розвитку агропромислового виробництва, етапність інноваційного процесу, а також ринкових відносин у сфері аграрної науки, формування конкурентних переваг.

- Менеджмент і маркетинг інновацій та діяльності у сфері інтелектуальної власності [18]. У науковому виданні представлені матеріали навчального семінару, в яких розкрито теоретико-методологічні й практичні питання інноваційної діяльності. Охоплено широке коло питань щодо інтелектуального провайдингу, прогнозування, бізнес-системи управління, консалтингового супроводження, організації звітності та маркетингу інновацій, практичні аспекти реалізації інноваційної продукції тощо.

У 2006-2010 роках виконано НДР “Розробити теоретико-методологічні засади створення інноваційної продукції в державних наукових установах за 2006-2010 рр.” [10]. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади інноваційної діяльності в аграрній економіці, створення інноваційної продукції в державних наукових установах.

Підготовлено і видано колективну монографію “Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект” [12]. Розроблено концептуальні положення дослідження можуть бути взяті за основу при опрацюванні та запровадженні концепції розвитку інноваційної діяльності на базі аналізу й оцінки перспектив розвитку її інституціональної системи, що забезпечить підвищення соціально-економічного ефекту агрогосподарювання та конкурентоспроможності галузі.

У 2011-2015 роках велися дослідження по завданню “Розробити теоретико-методологічні засади інноваційного забезпечення формування конкурентоспроможності аграрного виробництва”. За результатами досліджень підготовлено колективну монографію “Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи” [13].

У ній викладено результати наукових досліджень проблеми інноваційного забезпечення розвитку сільського господарства України з висвітленням теоретико-методологічних аспектів формування інтелектуального капіталу в агросфері; рольових характеристик інституту підприємницької діяльності, методологічних засад розвитку ринку інноваційної діяльності; організаційних форм управління інноваціями; концептуальних положень інноваційного забезпечення розвитку сільського господарства.

У відділі науково-організаційного забезпечення та координації досліджень підготовлено одноосібну монографію “Інтелектуальний капітал в аграрній сфері економіки” [17]. Обґрунтовано теоретико-методологічні засади формування інтелектуального капіталу в суспільстві й аграрній сфері економіки. Викладено концепцію формування інтелектуального капіталу, ефективності інститутів аграрної освіти і науки, економічний

механізм реалізації відносин інтелектуального капіталу в Україні.

Мета статті – узагальнення методологічних і практичних результатів наукових досліджень щодо інноваційної діяльності, спрямованих на поліпшення організації створення й впровадження інновацій в аграрній сфері.

Виклад основних результатів дослідження. В інноваційній діяльності науково-дослідних організацій і установ, виробничих структур в умовах розвитку ринку все більшого значення набувають питання створення нових ідей (нововведень) та їх запровадження у виробництво. Основне завдання ставилося висвітлити окремі теоретико-методологічні й практичні аспекти цієї проблеми, охарактеризувати інноваційний процес від зародження ідеї й до її практичної

реалізації, який би охоплював увесь інноваційний цикл створення інновацій (етапи, стадії), зокрема дослідження, розробку, апробацію і впровадження. Схему створення й впровадження інновацій у галузях АПК наведено на рисунку.

Щодо термінології та розкриття змісту інноваційної діяльності в літературних джерелах існують різні погляди. У науковому виданні “Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи” [13] інноваційна діяльність у широкому розумінні означає весь інноваційний процес, який починається з появи науково-технічної ідеї й завершується поширенням продукту. За світовим баченням інноваційна діяльність вбирає в себе наукову, науково-технічну і технологічну діяльність як невід’ємну складову повного циклу.

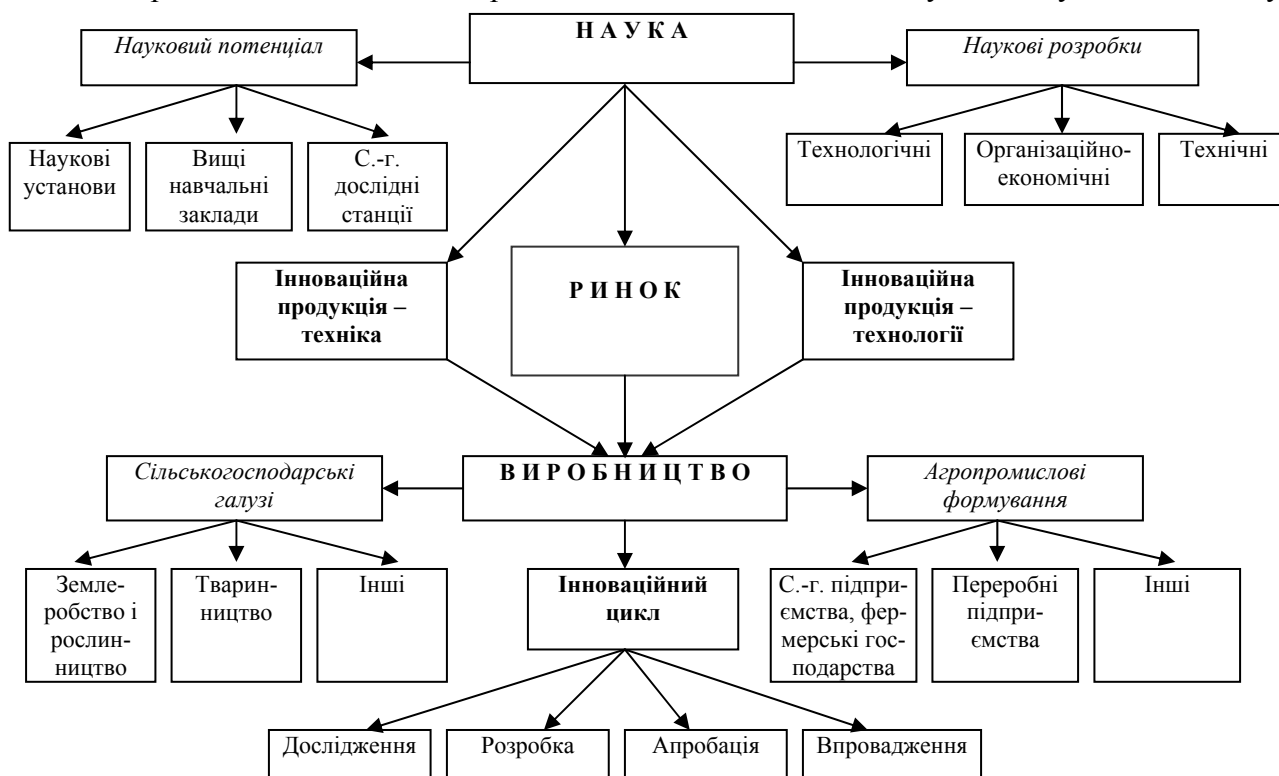

Схема створення й впровадження інновацій в галузях АПК

Джерело: Сформовано авторами.

У науково-методичному виданні “Інноваційний менеджмент сталого розвитку на прикладі агропромислового комплексу” [14] за редакцією академіка Д.І. Мазоренка й професора О.К. Бурової подається таке визначення інноваційної діяльності: «Інноваційна діяльність – вид діяльності, пов’язаний з комплексом мер по трансфор-

мации инновационных идей в новый или усовершенствованный продукт на рынке, в новый усовершенствованный технологический процесс, используемый в практической деятельности, новый подход к социальным услугам... Инновационная деятельность – это деятельность по доведению научно-технических идей, изобретений, разработок

до состояния, пригодного для практического использования. В полном объеме инновационная деятельность включает все виды научной деятельности, проектно-конструкторские, технологические, опытные разработки, деятельность по освоению новшеств в производстве, а у их потребителей – по реализации инноваций». У науковому виданні «Наукові основи розвитку агропромислового виробництва на інноваційних засадах (теорія, методологія, практика)” [11] вченими акцентується увага на удосконаленні системи управління інноваційною діяльністю в АПК, що повинно мати комплексний характер, охоплювати весь спектр сторін цієї роботи у галузях агропродовольчої сфери – від проведення наукових досліджень і створення розробок, експериментальної перевірки наукових результатів до впровадження їх у виробництво й оцінки ефективності.

На основі одержаних результатів маємо створювати інновації, формувати комплекс знань та рекомендацій з їхньої адаптації до конкретних природних і економічних умов для забезпечення прискорення науково-технічного прогресу в агропромисловому виробництві.

У Законі України “Про інноваційну діяльність” [6] визначено, що «Інноваційна діяльність – діяльність, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоспроможних товарів і послуг”.

Слід наголосити, що викладені положення в Законі спрямовано на підтримку розвитку держави інноваційним шляхом. Головною метою державної інноваційної політики є створення соціально-економічних, організаційних і правових умов для ефективного відтворення, розвитку й використання науково-технічного потенціалу країни, забезпечення впровадження сучасних екологічно безпечних енерго- та ресурсозберігаючих технологій, виробництва й реалізації нових видів конкурентоспроможної продукції. Поряд із цим важливо зазначити, що питання стратегії інноваційного розвитку економіки України були предметом обговорення на науково-практичній конференції “Утвердження інно-

ваційної моделі розвитку економіки України” [27], де йшлося про органічне поєднання політичних, гуманітарних, соціально-психологічних, макро- та мікроекономічних чинників й інституційних передумов, які у комплексі можуть дати відчутні імпульси трансформаційним процесам, розвитку суспільства на інноваційній основі.

В інноваційній діяльності особливе місце відводиться створенню інновацій. У Законі України “Про інноваційну діяльність” визначено, що “інновації – це новостворені (застосовані) і (або) вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукція або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і (або) соціальної сфери” [6]. Слід зазначити, що в інформаційних джерелах наводиться багато визначень і розкриття змісту інновації.

На нашу думку, інновація (нововведення) являє собою результат творчої діяльності, спрямованої на розробку, створення й поширення нових видів виробів, технологій, запровадження нових організаційних форм виробництва і методів управління тощо. Це спосіб задоволення суспільних потреб у наукових рішеннях, які забезпечують приріст корисного ефекту та, як правило, засновані на науково-технічних досягненнях [16].

Створення інновацій як досить складний і багатогранний процес має глибокий зміст та найрізноманітніші напрями. Нині особливо-го значення набуває створення ринку інновацій і забезпечення на цій основі ефективного розвитку всіх галузей агропромислового виробництва. Ринок інновацій будується на основі економічних методів регулювання системи організаційно-економічних відносин виробників науково-технічної продукції (науково-дослідні установи) та товаровиробників (агропромислові формування) різних форм власності й господарювання) [16].

Науково-дослідна сфера має орієнтуватися на створення ринку інноваційної продукції, вивчати попит і давати таку продукцію, яка б відповідала критеріям ефективності, була маловитратною, ресурсощадною, конкурентоспроможною й економічно безпечною. Створення наукової продукції в науко-

вих установах має проводитися з урахуванням актуальності тематики, новизни розв'язаних проблем, очікуваного економічного ефекту, можливих масштабів запровадження. Формування і розвиток ринку інноваційної продукції є реальною основою переходу агропромислового виробництва на інноваційну модель. Економічна сутність цієї моделі полягає, насамперед, у виробництві переважної більшості обсягів наукоємної продукції. У складі такої продукції має бути вироблено спочатку більше половини продукції, створеної на основі застосування інноваційних розробок. По мірі освоєння інноваційної моделі структурно така продукція матиме значно вищу питому вагу й буде конкурентоспроможною на внутрішньому та зовнішньому ринках.

Значний внесок у розробку науково-методичних положень і практичну реалізацію інноваційної моделі розвитку зробили Національна академія аграрних наук України, Інститут інноваційного провайдингу, Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки», Державна установа «Інститут економіки та прогнозування НАН України» й інші установи.

У доповіді президента Національної академії аграрних наук України, доктора сільськогосподарських наук, професора, академіка НААН Я.М. Гадзала на Загальних зборах Академії (26 березня 2015 р.) «Підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2014 рік та основні завдання на перспективу» зазначалося [3], що в Академії розроблено та затверджено Модель науково-організаційних перетворень й інноваційно-інвестиційного розвитку, яка передбачає низку заходів щодо утвердження концептуальних засад реформування аграрної науки на інноваційній основі; проведення структурних перетворень науково-організаційної системи; створення Наукового парку на базі зональних науково-інноваційних центрів НААН; формування кластерів. Визначено також першочергові завдання щодо реалізації Моделі.

Заслуговує на увагу наукова праця вченого С.А. Володіна «Інноваційна модель функціонування та розвитку аграрної науки у ринкових умовах» [2], в якій викладено ор-

ганізаційно-економічні засади й передумови створення інноваційної моделі структурної перебудови економіки АПК на базі системи НААН, розкрито основні напрями, орієнтири та стан реалізації структурних змін.

Науковими установами НААН і Мінагрополітики України підготовлено проект Національної доктрини та розвитку агропромислового комплексу держави, відповідні галузеві програми й проект законодавчих і нормативних документів.

Ученими розроблено Концепцію наукового забезпечення установами НААН розвитку галузей агропромислового комплексу України в 2011-2015 роках; Концепцію стратегії розвитку сільських територій до 2030 року та ін.

За даними річного звіту [8] наукові установи НААН у 2014 році оформили та направили 337 заявок на одержання охоронних документів на об'єкти права інтелектуальної власності й одержали 451 охоронний документ. На сортовипробування до Українського інституту експертизи сортів рослин Мінагрополітики України подано 101 новий сорт і гібрид та одержано 227 охоронних документів. Крім того, до основних інноваційних досягнень у 2014 році можна віднести: розробку низки ресурсозберігаючих технологій вирощування зернових, кормових і овочевих культур; нові технології, технологічне обладнання (для харчової та переробної промисловості) й технологічні інструкції; випробування 603 завершених наукових розробок і впровадження наукових розробок у 593 агроформуваннях та укладено 1133 договори на суму 12238,85 тис. грн.

Проте, як зазначалося в Постанові загальних зборів Національної академії аграрних наук України, здобутки аграрної науки далеко не повною мірою використовуються у сільськогосподарському виробництві. В 2013 році за рішенням загальних зборів НААН реформовано її структуру, зокрема створено Відділення наукового забезпечення інноваційного розвитку. В системі функціонує 8 регіональних центрів, працює 152 дослідних господарств.

Станом на 1 січня 2013 року над проблемами створення інновацій в НААН працювало 89 наукових установ, у тому числі 46

науково-дослідних інститутів. Загальна чисельність працюючих становила 9666 осіб, у т.ч. 4635 наукових працівників, із них 341 доктор, 1636 кандидатів наук [7].

У діяльності наукових установ НААН пріоритетне місце належить проведенню фундаментальних досліджень. Це створення таких видів науково-технічної продукції, як: теорії, стратегії, концепції, методики, методи; сорти і гібриди рослин; породи й типи тварин, технології виготовлення засобів захисту тварин та інше.

Щодо прикладних досліджень – це і нова техніка (машини, обладнання, натурний зразок); нові матеріали; засоби захисту рослин; вакцини, діагностичні, лікувально-профілактичні препарати; технології, технологічні прийоми; способи, інше (моделі, проекти, рекомендації, стандарти тощо).

Проведений нами аналіз завершених наукових розробок доводить, що більшість із них можна вважати як інновації, впровадження яких дає змогу одержати значний економічний ефект. Проте певну частину наукових розробок не можна вважати інноваційними, тобто ті, які не апробовані у виробничих умовах і не мають відповідного техніко-економічного обґрунтування, яке б уможливило визначити ефективність розробки та доцільність її впровадження [23].

Впровадження інновацій у виробництво

В інноваційному циклі “Наука – інновації – виробництво” поряд зі створенням інновацій, що об’єднує в собі процес наукового дослідження, розробку й апробацію НДР, не менш важливим є організація їх впровадження у виробництво (див. рис.).

Питання не нове, але в ринкових умовах воно потребує значно кращого організаційно-методичного вирішення в плані обґрунтування та вдосконалення всіх складових елементів функціонуючої системи впровадження.

Щодо тлумачення терміна «впровадження» й застосування його в науково-виробничій діяльності, то воно сприймається неоднозначно серед учених і практиків. На нашу думку, можна погодитися з одним із таких визначень.

Впровадження – поширення нововведень, практичне застосування нових ідей, винахо-

дів, у результаті яких об’єкт розвивається на якісно новій основі [4].

Необхідно зазначити, що впровадження є досить складним, багатогранним, трудомістким процесом, а організація його здійснення потребує всеохоплюючих глибоких наукових знань і певного практичного досвіду. Лише за відповідних передумов можна забезпечити результативне застосування нових ідей (нововведень) у виробництві.

Нині одним із пріоритетних напрямів у діяльності наукових та виробничих структур в аграрній сфері залишається проблема покращення використання наукових напрацювань і передового вітчизняного та зарубіжного досвіду, створення ефективно діючої інформаційної й консультативно-впроваджувальної системи на всіх рівнях управління АПК.

У контексті важливості розв’язання цієї проблеми в ракурсі “Наука – виробництво” варто мати на увазі висловлювання видатного вченого, організатора сільськогосподарської науки академіка О.О. Ніконова: «Наука – мощная производительная сила, она мертва без связи с практикой, без включения в производство. Составная часть реформы в аграрной научной сфере – совершенствование ее связи с отраслями народного хозяйства, улучшение всего механизма освоения научных разработок» [22]. Цим самим слід наголосити на необхідності вжиття кардинальних заходів щодо зміцнення зв’язків освіти й науки з виробництвом, удосконалення організаційно-економічного механізму в інноваційній діяльності стосовно ринкових умов господарювання.

Ці питання постійно порушуються директором Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» Ю.О. Лупенком, д.е.н., професором, академіком НААН у роботі з ученими економістами-аграрниками з вимогою до них “від теорії до практики”, а це означає, що кожна теоретико-методологічна наукова розробка повинна мати практичне застосування. Науковцями постійно проводиться робота щодо налагодження стосунків і зміцнення зв’язків науки з виробництвом, областями, районами, підприємствами. Це стає правилом у роботі науковців інституту.

Ученими Національного наукового центру «Інститут аграрної економіки» П.Т. Саблуком та Л.І. Курило [26] обґрунтовано необхідність створення наукових (економічних) центрів розвитку сільських територій і охоплення ними суб'єктів аграрного виробництва, науково-дослідних та освітніх закладів у територіальному й вертикальному розрізах. Розв'язання проблеми організації запропонованих центрів і заходів впливає з необхідності переведення результатів наукових досліджень у практичну площину, а також створення умов для залучення до цього наявного потенціалу регіональної освіти та науки, посилення їх координації. Вчені доходять такого висновку, що регіональний рівень найбільше наближений до сільгоспвиробника, враховує специфіку, можливості й ресурси, у тому числі фінансові, для впровадження інновацій в аграрне виробництво, його модернізацію. При цьому зміст аграрної освіти і науки повинен органічно відповідати потребам сільськогосподарського виробництва та бути максимально наближеним до нього.

В умовах розвитку ринкових відносин фінансування різноманітних форм господарювання і власності потребують глибшого наукового обґрунтування економічного механізму їх регулювання, оцінки створення та впровадження у виробництво інновацій, формування цін, матеріального стимулювання, збалансованості попиту і пропозицій на інноваційну продукцію.

Як показує досвід, одним із пріоритетних напрямів розвитку науки в ринкових умовах є розробка проектів інноваційної діяльності – важливої складової формування державної програми, спрямованої на найповніше використання у виробничій сфері інновацій.

Практика вимагає переходу від підготовки рекомендацій наукових установ до розробки завершених проектів для впровадження їх у виробництво. Тобто, створена інноваційна продукція в науково-дослідних інститутах на виході має супроводжуватися не рекомендаціями, а відповідними проектами на впровадження. У свій час профільним міністерством підготовлено і схвалено відповідне Положення, якого слід чітко дотримуватись науково-дослідним установам

[24]. Цим же відомством підготовлено Завдання-замовлення на розробку науково-технічної продукції на звітність (проміжну й завершальну) про виконання науково-дослідної роботи та освоєння наукових розробок в агропромисловому виробництві (методичні рекомендації) [5], призначене для використання в роботі.

Практичне впровадження інновацій у виробництво потребує підготовки високопрофесійних фахівців якісно нового рівня, які б володіли глибокими теоретичними знаннями й практичними навиками і були готовими до освоєння досягнень науково-технічного прогресу та передового досвіду.

Проблема впровадження потребує комплексного вирішення низки питань на державному, регіональному, обласному й господарському рівнях. Найбільш важливі з них:

- створення державної системи впровадження інновацій, оскільки нині відсутня цілісна система органів, яка б реалізувала державну науково-технічну політику з питань інноваційного забезпечення агропромислового виробництва споживачів різних формувань сільськогосподарських підприємств, відомств і організацій;

- розробка цільових науково-технічних та економічних програм;

- створення ринку інноваційної продукції й інформаційних послуг;

- зміцнення матеріально-технічної бази наукових установ і організацій;

- підвищення рівня фінансового забезпечення наукових установ, оплати працівників науки.

Невід'ємними складовими в науково-виробничому процесі (інноваційному циклі) особливо важливими є питання оцінки інноваційної діяльності, інновацій, інноваційної продукції, інноваційного продукту; застосування обліку та звітності, які необхідні для обґрунтованого підходу в прийнятті управлінських рішень на окремих етапах, стадіях створення й впровадження нововведень у виробництво. Необхідно зазначити, що науковими установами і відомствами, науковцями спільно з виробничниками напрацьовано чимало нормативних матеріалів (методик, інструкцій, положень, методичних рекомендацій), публікацій, які варто викорис-

товувати при оцінці економічної ефективності виробничої діяльності. Зокрема: Методика определения экономической эффективности использования в сельском хозяйстве результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, новой техники, изобретений и рационализаторских предложений [19]; Методичні рекомендації до оцінки інноваційного продукту аграрної науки [15]; Методичні підходи оцінювання природно-біологічного потенціалу аграрної сфери економіки [25].

Учені О.Д. Витвицька та О.Б. Словінська у статті “Інтегральна оцінка інноваційного потенціалу аграрних підприємств” [1] запропонували методику, яка ґрунтується на використанні системи показників для інтегрованої оцінки інноваційного потенціалу підприємства на основі факторного аналізу.

Науковці О.Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук і С.В. Тивончук у статті “Формування системи оцінювання інноваційної діяльності в аграрній сфері економіки України” [28] зазначають, що в результаті останніх досліджень та публікацій у розв’язанні проблем оцінки ефективності інноваційної діяльності на рівні підприємства, наукової установи й галузі загалом використовується багато систем і наукометричних засобів, які дають змогу оцінити окремі види науково-технічних робіт. Йдеться, насамперед, про кількість одержаних патентів, авторських свідоцтв та публікацій; підприємств, в яких запроваджували інновації; укладених ними договорів тощо. Наголошується про те, що в Україні поки що не створені мотиваційні важелі щодо ефективного позиціонування інтелектуальної власності як економічного об’єкта, необхідності інноваційного процесу, не сформовано досконалу систему аналізу й оцінювання створення та використання різних видів інтелектуальної власності, інноваційної звітності наукових установ, підприємств сільського господарства, яка б враховувала особливості створення інтелектуальної влас-

ності й поєднувала кількісні та якісні методи аналізу.

Необхідно зазначити, що в сукупності складових в інноваційній діяльності важливе значення має налагодження чіткого обліку і звітності в процесі створення НДР та організації їх впровадження як передумови забезпечення обґрунтованого механізму економічних відносин між учасниками науково-виробничого процесу в сучасних ринкових умовах. При цьому варто скористатися Методичними рекомендаціями з бухгалтерського обліку інноваційної діяльності в науково-дослідних установах [20], в яких рекомендовано порядок облікового забезпечення ефективного використання об’єктів інноваційної діяльності в господарській діяльності установ.

Висновки. Інновації є однією з головних передумов забезпечення розвитку агропромислового виробництва, тому питання їх створення та впровадження вважаємо першочерговим завданням як на державному рівні, так і безпосередньо творців інноваційної продукції (науковців та виробників).

Створення інновацій у ринкових умовах характеризується певними особливостями й техніко-економічними вимогами щодо них. Насамперед вони повинні відповідати вимогам високої наукоємності та конкурентоспроможності. Процес створення інновацій охоплює цикл, починаючи від зародження ідеї, гіпотези і безпосередньо до стадії виробництва.

На певній стадії або етапах мають бути обґрунтовані рішення, насамперед, щодо потреби й доцільності створення.

Створення та впровадження інновацій у виробництво тісно пов’язане з питаннями планування, фінансування, оцінкою, обліком і звітністю, які є невід’ємними складовими науково-виробничого процесу. Тому вирішення їх повинно розглядатися комплексно з урахуванням умов ринку й інших регіональних і галузевих особливостей.

Список використаних джерел

1. Витвицька О.Д. Інтегральна оцінка інноваційного потенціалу аграрних підприємств / О.Д. Витвицька, О.Б. Словінська // Економіка АПК. – 2012. – № 12. – С. 109-113.
2. Володін С.А. Інноваційна модель функціонування та розвитку аграрної науки у ринкових умовах / С.А. Володін. – К.: Дія, 2006. – 260 с.
3. Гадзало Я.М. Підсумки діяльності Національної академії аграрних наук України за 2014 рік та основні завдання на перспективу / Я.М. Гадзало // Економіка АПК. – 2015. – № 4. – С. 11.

4. Економічна енциклопедія. У 3-х т. – Т. 1 / С.В. Мочерний (відп. ред.) та ін. – К.: Вид. центр “Академія”, 2000. – С. 254.
5. Завдання-замовлення на розробку науково-технічної продукції на звітність (проміжну і заключну) про виконання науково-дослідної роботи та освоєння наукових розробок в агропромисловому виробництві : методичні рекомендації. – К.: Мінсільгосппрод, 1997. – 48 с.
6. Закон України від 4 липня 2002 року № 40-IV «Про інноваційну діяльність» (Відом. Верхов. Ради України (ВВР), 2002, № 36, ст. 266), (зі змінами, внесеними згідно із Законами № 380-IV (380-15) від 26.12.2002, ВВР, 2003, № 10-11, ст. 86; № 1344-IV (1344-15) від 27.11.2003, ВВР, 2004, № 17-18, ст. 250; № 2285-IV (2285-15) від 23.12.2004, ВВР, 2005, № 7-8, ст. 162; № 2505-IV (2505-15) від 25.03.2005, ВВР, 2005, № 17, № 18-19, ст. 267).
7. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2013 рік. – К.: Аграр. наука, 2014. – С. 344-350.
8. Звіт про діяльність Національної академії аграрних наук України за 2014 рік. – К.: Аграр. наука, 2015. – 524 с.
9. Звіт про науково-дослідну роботу “Розробка системи наукового супроводження інноваційної діяльності галузей АПК в ринкових умовах” ([Крисальний О.В. – керівник НДР, Тивончук С.О., Павлик П.В.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2008. – 98 с. (№ДР 0108U002601)).
10. Звіт про НДР “Розробити теоретико-методологічні засади створення інноваційної продукції в державних наукових установах за 2006-2010 рр.” / [Шпикуляк О.Г. (керівник НДР), Гончаренко І.С., Русан В.М., Курило Л.І., Павлик П.В., Тивончук С.О. та ін.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2011. – 240 с. (№ДР 0111U001014; ІК НТП №0211U001171).
11. *Зубець М.В.* Наукові основи розвитку агропромислового виробництва на інноваційних засадах (теорія, методологія, практика) / М.В. Зубець, С.О. Тивончук. – К.: Аграр. наука, 2006. – 480 с. – С. 122-123.
12. Інноваційна діяльність в аграрній сфері: інституціональний аспект / [Саблук П.Т., Шпикуляк О.Г., Курило Л.І. та ін.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2010. – 706 с.
13. Інноваційне забезпечення розвитку сільського господарства України: проблеми та перспективи / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. та ін.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2014. – 516 с. – С. 23.
14. Інноваційний менеджмент сталого розвитку на прикладі агропромислового комплексу : навч. посіб. / І.Я. Гришин, Д.І. Мазоренко, О.К. Бузова, Л.М. Тіщенко, Т.А. Бутенко та ін.; за ред. акад. Д.І. Мазоренка і проф. О.К. Бузової. – Х., 2005. – С. 349.
15. *Коденська М.Ю.* Методичні рекомендації до оцінки інноваційного продукту аграрної науки / М.Ю. Коденська, Н.М. Перепелиця. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 76 с.
16. *Крисальний О.В.* Ринок інновацій / О.В. Крисальний, П.В. Павлик, Г.М. Лебідь // Агропромисловий комплекс України: стан, тенденції та перспективи розвитку. Інформаційно-аналітичний збірник. – Вип. 5 ; за ред. П.Т. Саблука та ін. – К.: ІАЕ УААН, 2002. – С. 423-438.
17. *Курило Л.І.* Інтелектуальний капітал в аграрній сфері економіки: моногр. / Л.І. Курило. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2012. – 320 с.
18. Менеджмент і маркетинг інновацій та діяльності у сфері інтелектуальної власності (Крисальний О.В. – відп. за вип.). – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2005. – 124 с.
19. Методика определения экономической эффективности использования в сельском хозяйстве результатов научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ, новой техники, изобретений и рационализаторских предложений. – К.: Урожай, 1986. – 118 с.
20. Методичні рекомендації з бухгалтерського обліку інноваційної діяльності в науково-дослідних установах ; за ред. В.М. Жука. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2014. – 88 с.
21. Методичні рекомендації щодо трансформації наукової продукції в об’єкти права інтелектуальної власності та їх капіталізація / [Ситник В.П. – керівн. розробки, Бойко М.Ф., Бойчук А.Ф., Саблук П.Т., Тивончук С.О., Крисальний О.В., Курило Л.І. та ін.]. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2006. – 68 с.
22. *Никонов А.А.* Аграрная наука СССР на переходе к рыночной экономике / А.А. Никонов // Вестник сельскохозяйственной науки. – 1991. – № 2. – С. 5.
23. *Павлик П.В.* Інновації як передумова забезпечення ефективного розвитку агропромислового виробництва / Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів та впровадження стратегії інновативно-інноваційного розвитку в Україні // Матер. міжнар. наук.-практ. конф. (23-24 жовт. 2008 р., м. Київ). У 3-х ч. – К.: РВПС України НАН України, 2008. – Ч. 1. – С. 266-269.
24. Положення про порядок розробки проектів для впровадження у виробництво, затверджене наказом № 303 від 10 липня 1995 р. по Мінсільгосппроду України і зареєстровано Мін’юстом України за № 2011045 від 11 січня 1996 р.
25. *Россоха В.В.* Методичні підходи оцінювання природно-біологічного потенціалу аграрної сфери економіки / В.В. Россоха. – К.: ННЦ “ІАЕ”, 2009. – 94 с.
26. *Саблук П.Т.* Наукові (економічні) центри розвитку сільських територій в управлінні аграрною економікою / П.Т. Саблук, Л.І. Курило // Економіка АПК. – 2014. – № 5. – С. 51-56.
27. Утвердження інноваційної моделі розвитку економіки України: матер. наук.-практ. конф. – К.: НТУУ “КПІ”, 2003. – 434 с.
28. *Шпикуляк О.Г.* Формування системи оцінювання інноваційної діяльності в аграрній сфері економіки України / О.Г. Шпикуляк, С.О. Тивончук, С.В. Тивончук // Економіка АПК. – 2013. – № 12. – С. 79-84.

Стаття надійшла до редакції 7.10.2015 р.

*** * ***

UDS 339.1:631.1(475)

*Piotr SZAJNER, PhD, assistant professor,
Head of Market Research Department
Institute of Agricultural and Food Economics –
National Research Institute*

External markets and the Polish agri-food sector

Global agri-food products market

The market is an economic category describing the process leading to the fact that decisions of purchasers of goods, decisions of enterprises on the production, as well as decisions of employees on how much and for whom to work are mutually agreed through prices [14]. The market is a complex concept, as it may be considered in the following aspects: subjective, objective and spatial [6]. In the economy, the market mechanism performs the basic functions: balancing, income-generating, performance improvement and information. The balancing function is the ability to automatically restore the demand-supply balance by means of prices. Depending on the structure and spatial coverage of the market, the impact on the balance may be made by many stabilising and destabilising factors (e.g. intervention policy). On the basis of the information about the results of market gambling, economic entities make decisions on their activity as well as those on investments which will enable the efficient and competitive operation. The information and efficient reading of market signals is an element of building competitive advantages. The market is treated as an instrument to increase income. Efficient and competitive market entities win the competition and take over the economic surplus. The market competition forces the management efficiency verified by the market mechanism.

In the 20th century, the globalisation processes became stronger in the socio-economic life. The globalisation is a complex process

which covers many areas of life and raises many controversies. The largest range of the globalisation processes is attributed to the economic sphere [22]. The result is the progressive integration between national economies through foreign trade and foreign direct investment [7]. The economic globalisation is a process of elimination of border barriers to the operation of the market and, consequently, there is the process of integration of the world economy. The globalisation processes contribute to the liquidation of administrative border barriers to the market which operates across borders. The free flow of factors of production, goods, services and information creates a new basis for limiting the sovereignty of the economic and social policy and puts market participants to the tough competition [20]. The integration of local markets into the global market changes the spatial aspect of market analysis, including the determination of the geographical boundaries of markets [12]. The regional integration is both a step in reaching the globalisation, and a form of strengthening internal forces so as to deal with the global competition.

The globalisation and regional integration have a huge impact on the development processes of the agri-food sector [2], also in Poland. The national agri-food sector is linked to external markets. The objective of the studies under the subject entitled “Monitoring of agri-food markets under the conditions of the ever-changing economic situation” in the Multi-annual Programme 2011-2014 was to assess the impact of the economic situation in external markets on the situation in the internal market. The studies covered the assessment of the situa-

tion in the national, EU and world market, processes in the national food industry and its international competitiveness.

In the years 2004-2005 the world market of agri-food products saw the rise in prices which for 25 years remained at a low level and showed little variability [3]. In the following years, an upward trend in prices became stronger. High prices of agricultural raw materials resulted in a significant rise in prices of food and, consequently, its availability decreased. The economic barrier to access to food restricts food security of the regions, which are characterised by food shortages and low income of consumers [11]. The comparison of indices of global food prices and buying-in prices of agricultural products indicates that the analysed prices showed similar trends of changes. The economic situation in the world market had a visible impact on the situation in the domestic market, and this was determined by the growing importance of foreign trade in the Polish agri-food sector (see Figure 1).

There is no single reason for high prices in the market for agri-food products. The price rise resulted from a cumulative impact of many factors: demographic, economic and natural. In the market economy, the major price determinants are supply and demand relations. The growing demand under the conditions of the low agricultural production flexibility (in the short term) was a major price rise determinant. The increase in the demand resulted from the dynamically growing population and improving income situation in the economically developing countries. In the years 2000-2013, the world population increased from 6.1 billion people to 7.2 billion people [1]. The population growth occurred in most continents: North America – 27%, Africa – 26%, Oceania – 23%, South America – 18% and Asia – 13%. In the various regions, the population growth resulted from various factors. In North America and Oceania, of key importance was immigration and in Africa and Asia – rate of natural increase. The exceptional situation occurred in Europe, where the population decreased by 0.4%.

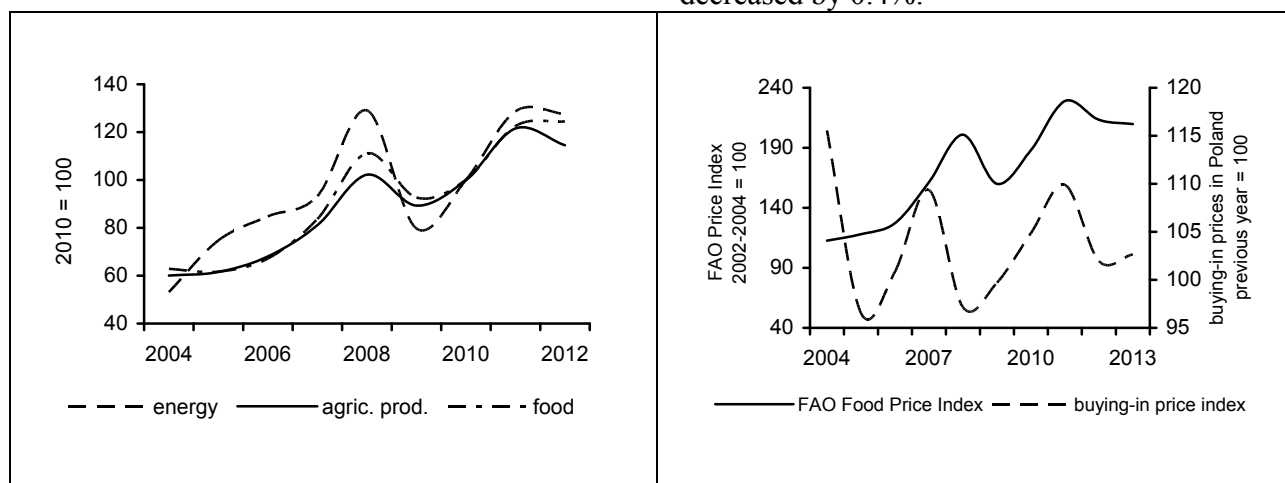

Figure 1. Indices of world prices of agri-food products

Source: own calculations based on the data from CSO, FAO, World Bank.

The population growth was accompanied by the economic development of the developing countries. As a result of the globalisation and foreign direct investment in the developing countries, the development of the industry and urbanisation processes took place. A consequence was an increase in available income, which made it possible to increase and change the structure and pattern of food consumption (westernisation of diets) [13].

The agricultural production is dependent on weather conditions. Global climate change

leads to the more frequent occurrence of weather anomalies (droughts, floods, etc.) which negatively affect the harvest and supply. A large decline in the supply in exporters results in the price rise in the international market.

Energy prices are translated into prices of agricultural products and food by means of inputs (e.g., mineral fertilisers, transportation). In the recent years, the factor strengthening the above-mentioned correlation has been the growing consumption of agricultural raw materials for

the production of biofuels. A stimulus in this process was the energy policy of the United States, Brazil and the European Union (EU).

The progress of information and communication technologies was a reason for which capital became the most mobile productive factor. Capital resources may quickly move among the outermost regions in the world and in search of high rates of return. High food prices were an opportunity for large capital resources to join the game in the international commodity exchanges [5].

Economic situation in the domestic market

The current assessments of the supply-demand situation are carried out in basic industry markets¹, as well as in the market of means of production and in retail. The whole is completed by the assessment of the economic situation, which is illustrated by the synthetic indicator of agricultural situation SIAS².

From the macro-economic studies of the agricultural situation using the synthetic indicator of agricultural situation (SIAS 1) it results that for the situation of agriculture and its development possibilities of fundamental importance are the scissors of prices received and paid by farmers, which are an indicator of production

¹ Market of cereals and concentrated feed, rapeseed and vegetable oils, sugar, potatoes, milk, pork, beef, mutton, poultry, eggs, fish, fruit and vegetables.

² The synthetic indicator of agricultural situation is a quantitative indicator, which synthetically illustrates changes in market conditions of agricultural production. It is calculated as the arithmetic mean of the price scissors index and of the potential demand index. The price scissors index is a relationship between the adjusted index of changes in prices of the buying-in basket of agricultural products and the index of means of production prices. The adjusted potential demand index is the product of indices of changes in food prices against a background of the index of changes in prices and consumer goods as well as the index of changes in salaries in the enterprise sector, index of changes in the food industry sales value and the index of changes in foreign trade in agri-food goods. Monitoring of market changes in the conditions of the operation of agriculture and using the SIAS as a barometer signalling fluctuations in the agricultural situation (SIAS 1) were innovative studies by A. Woś. The SIAS 1 was based on five elements: changes in the GDP of agriculture, agricultural investment rate, price scissors index, *terms of trade* for the export and import of agri-food goods and agricultural income parity. Due to the difficulties in estimating some indices and difficult access to information, the number of indices used in evaluating the SIAS 1 was limited to: changes in the global production of agriculture, price scissors index and agricultural income parity.

profitability. The comparison of the correlation indicators between the SIAS and price scissors and changes in the global production indicates that the impact of fluctuations in the price scissors is much larger ($R = 0.81$) than that of the variability of production ($R = 0.22$).³ Monitoring of market conditions and providing up-to-date information enables the efficient use of the agricultural policy to prevent the effects of these changes.

The comparison of the periodicity of changes (after cleaning the stochastic process of trend, seasonal and random fluctuations) in the SIAS indicator and the general indicator of economic situation (GIES)⁴ shows that the periodical fluctuations of these indicators were synchronised. The SIAS indicator informs about changes in the conditions of agricultural production earlier, as it was ahead of the GIES cycle by one quarter [4].

The period of 2010-2014 was beneficial for agriculture, but the market conditions were subject to periodical fluctuations. From December 2009 till October 2014, the buying-in prices of agricultural products rose by 26.6%, and retail prices of means of production by 14.2%. The price scissors index for that period of 5 years amounted to 110.9 points (Figure 2). In the previous 5 years, the buying-in prices rose by 11.1%, prices of means of production by 30.7%, and the price scissors index amounted to 85.0 points. In the years 2010-2014, the buying-in prices of most basic agricultural products rose, an exception were only potatoes and live calves (Table 1).

Among means of production, the lowest rise of only 8% was recorded for prices of mineral fertilisers, when compared to 81% in previous 5 years. Yield means fell in price in real terms:

³ This is also confirmed by the microeconomic studies conducted at the Agricultural Accountancy Department of IAFE-NRI by dr A. Skarżyńska, from which it results that the profitability of production of basic crops is more dependent on the price change index than on the crop fluctuations.

⁴ Qualitative studies of the agricultural situation using the economic situation test since 1992 have been conducted on a quarterly basis at the Institute of Economic Development of the Warsaw School of Economics, according to the methodology developed by Prof. E. Gorzelak. The results of the studies are published in the bulletins, cf. P. Szajner, K. Walczyk, „Economic situation in agriculture” 2014, IED WSE, Warsaw.

mineral fertilisers by 2.7% and pesticides by 0.8%. Direct energy sources and agricultural

machinery rose in price by 21.8% and 20.3%, and in real terms by 8.5-9.9%.

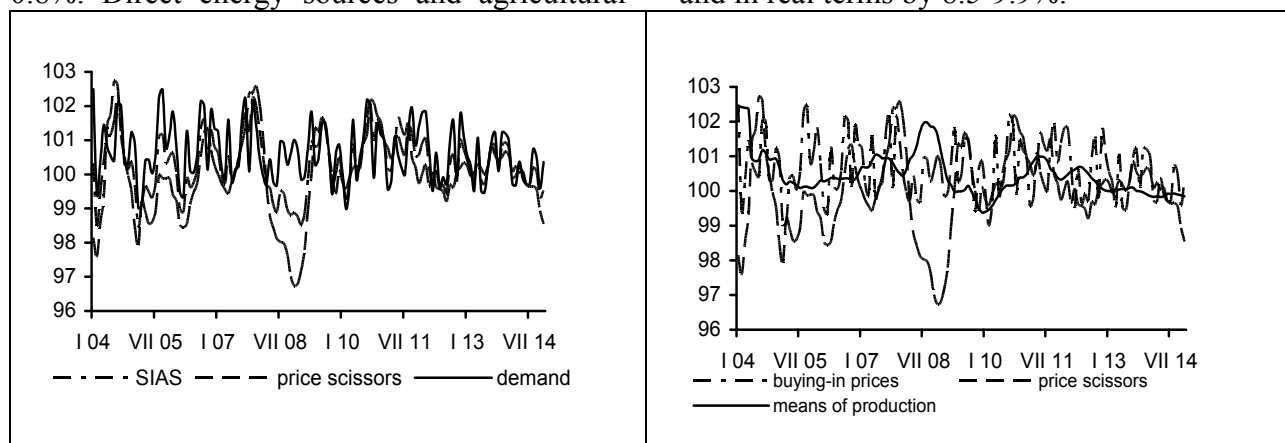

Figure 2. Indices of market changes in the conditions of the operation of agriculture

Source: own calculations based on the data from CSO.

The rise in the buying-in prices of agricultural products was ahead of the nominal rise in food prices (11.1%), which in real terms did not change almost at all (0.2%). The nominal salary growth in the sector of enterprises (by 20%) created the growth conditions for the domestic demand. However, this put food processors in a difficult situation as they had little opportunities to transfer growing raw materials costs to trade.

In the period 2010-2014, there were 7 out of 17 quarters of the business cycle, which started in the 3rd quarter of 2008 with a significant improvement in the price scissors index, after the crisis caused by a rapid decline in world prices of agricultural raw materials and the rapid rise in prices of means of production in the second half of 2007 and in the first half of 2008. Mainly the price scissors index improved. As a consequence, the SIAS exceeded the value of 100 points. The growth rate of the buying-in prices was higher than that of the prices of

means of production, and increasing income of consumers and export stimulated the potential demand, despite the fact that food rose in price relatively faster than consumer goods and services. That cycle ended in the 3rd quarter of 2012, with the further declines in the buying-in prices, but they lasted briefly and were smaller than in 2008. In the 3rd quarter of 2012, another cycle began, which reached its peak in the 1st quarter of 2014, but it was lower than in the years 2010-2011. In the following months, the prices of agricultural products started decreasing and as it may be presumed, the downward trend of the price scissors will continue by the end of 2014. The low prices of means of production mitigate the consequences of the decrease in the buying-in prices. It is worth adding that the impact of changes in the buying-in prices on the price scissors is much larger ($R = 0.92$) than that of changes in the prices of means of production ($R = -0.60$).

Table 1. Price and salary indices in the Polish economy in the years 2010-2014

Specification	2010	2011	2012	2013	I-X 2014	2010 – X 2014	
	December of the previous year = 100					XII 2009 = 100	index of real prices
Salaries	105.4	104.1	102.5	102.7	104.0	120.2	108.3
Consumer goods and services	103.1	104.7	102.4	100.7	99.6	110.9	100.0
Food	103.9	104.6	103.8	101.5	97.0	111.1	100.2
Means of production	103.8	108.4	103.0	99.7	98.8	114.2	102.9
mineral fertilisers	98.0	118.6	104.9	94.6	93.6	108.0	97.3
pesticides	102.8	100.1	103.0	102.2	101.6	110.1	99.2
direct energy sources	111.8	112.0	100.9	98.6	97.8	121.8	109.9
machinery	103.6	105.4	105.0	103.5	101.4	120.3	108.5

Continued Table. 1

construction materials	103.2	106.4	101.3	99.7	99.6	110.5	99.6
Price scissors of buying-in basket	111.5	108.7	96.6	104.8	90.4	110.9	.
Buying-in basket	115.7	117.8	99.5	104.5	89.3	126.6	114.1
wheat	165.4	97.4	133.9	74.8	81.9	132.1	119.2
rye	205.3	129.2	93.5	76.0	90.3	170.2	153.5
barley	167.8	116.7	114.2	88.8	81.0	160.9	145.0
corn	151.5	100.8	118.4	79.2	73.1	104.7	94.4
potatoes	102.8	91.9	122.3	125.6	54.6	79.2	71.4
cattle	111.2	123.1	103.6	92.7	92.1	121.1	109.2
pigs	100.3	143.3	96.1	98.5	87.3	118.8	107.1
poultry	103.7	127.9	93.6	98.3	103.0	125.7	113.3
calves	78.5	132.6	108.5	89.7	97.4	98.7	89.0
milk	112.8	109.3	97.2	122.4	80.8	118.5	106.9

Source: own calculations based on the data from CSO.

In 2014, all indicators characterising the market conditions of agricultural production will fall below 100 points. In December 2014, the price scissors may be below 90 points, although the prices of means of production will be lower than in December 2013 by 1.5%. The indicator of changes in the buying-in prices in this period will be 96.5 points. The potential demand indicator will reach the lowest level since 2004, despite the decline in retail prices. As a result, the SIAS value will decrease below 100 points, but will be higher than in the year 2008 which was the worst in that regard.

Selected changes in the Polish food industry

In the recent years, the food market in Poland has been characterised by a decrease in the domestic demand for food, beverages and tobacco products. In 2013, the value of consumption of food and stimulants at constant prices was by almost 5% lower than the highest level of 2008. It was a big change in one of the major factors for the food economy development, as in the last 15 years, the consumption increased by 2.8% a year.

One of the reasons for the declining domestic demand was a slowdown in the economic development. In 2013, GDP was by 14.4% higher than in 2008, and the average annual growth rate amounted to 2.7%. Income of the population increased (real salaries by 8%), and the individual consumption increased by 10% in total. The decrease in the demand for food-stuffs may be explained by quickly rising food prices and changes in the structure of household expenses. In 2013, the prices of food and non-alcoholic beverages were by 20% higher than in

2008, and those of alcoholic beverages and tobacco by 28%, with inflation of about 16%. The results of the declining domestic demand were compensated by the export, which increased by 12% a year.

In the recent years, the food industry has not encountered any limitations in terms of raw materials, since the commodity production of agriculture (at constant prices) increased by 12.5%, but with the high variability. The import of raw materials (products of agriculture and semi-finished products) increased much faster, in the same period it increased by more than 50%.

The recent years have been a period of high prices of agricultural products and food. World food prices, after a transitional decrease in 2009, returned to the high level of the years 2007-2008. In Poland, agricultural products and food also rose in price. In 2013, the buying-in prices were by 30% higher than in 2008, and the retail prices of food, beverages and tobacco rose by 22%. The lower growth rate was characteristic of the selling prices in the food industry (17%). Food rose in price in the entire marketing chain, but most in agriculture. Processing margins decreased, which was a barrier to generating the economic surplus and the development of food processing.

In the recent years, there has been a slowdown in the development of the food industry. The average growth rate of production amounted to 3.3% a year and was lower than in the years 2003-2007 (5.9%). Another characteristic was the large diversification in the scale of changes in production (1.0-6.2%). A major factor of the production growth was the export, whose share in the increased value of produc-

tion sold amounted to 60%, on average. The fastest development was observed in processing for non-food purposes (6% a year), including mainly the production of biofuels and feed-stuffs. The relatively high growth rate of primary processing of agricultural products (4.4% a year) was maintained. Secondary processing increased by 4% a year when compared to 7.2% a year in the years 2003-2007. The great slowdown took place in the production of stimulants (to 1.8% a year from nearly 6%).

In the years 2008-2013, there was a slow decline in employment and a faster rise in the value of fixed assets. The capital-labour ratio increased by 46%. The increase in assets and resources in total was similar to the increase in production (at current prices) and, therefore, indicators of capital intensity of production and the ratio of resources to production value have not changed. The value of investments in the sector, after a significant decline in 2009, systematically increased, reaching in 2013 the level slightly higher than before the global economic crisis. There was a continuation of the upward trend in the growth of labour productivity, which in 2013 was at constant prices by 27% higher than in 2008. The growth of labour productivity was paid by the growth in average salaries (by 48.6%).

The food industry maintains the ability to generate profits. In 2013, the profit exceeded PLN 8 billion and was by 40% higher than the average of the years 2007-2009, and the sales profitability is about 4% of the value of the net turnover. The return on equity is 12-15%. Profitable companies manufacture about 90% of production. The best financial results are achieved by producers of stimulants (7.6% of the turnover and 18.5% of equity), and the lowest sales profitability is achieved by processors of animal products. The number of food industry enterprises is stabilised and amounts to 15-16 thousand, including about 6 thousand industrial companies (> 9 employees), of which 280 are large (> 249 people), less than 1,200 medium-sized (49-249 persons) and about 14 thousand micro- and small companies.

The Polish food industry has the increasing share in the EU, because it is the sixth manufacturer of food industry products with the share of 9% when compared to 6.8% in 2003.

In 3-4 years, Poland may be the fifth food producer in the EU. The production of the sector *per capita* is now higher than the EU-15 average and similar to the level of France, Germany and Spain, but, on average, by 1/3 lower than in the countries such as the Netherlands, Ireland, Denmark or Belgium.

International competitiveness of the Polish agri-food sector

The recent intensification of the studies on the international competitiveness is related to the integration and globalisation processes in the world. These processes have an impact on the functioning of and prospects for the development of enterprises and sectors they create. Under these conditions, building, strengthening and maintaining the international competitiveness have become a particular challenge. From the OECD definition it results that the competitiveness means both the ability of companies, industries, regions, nations or supranational groupings to meet the international competition and the ability to provide a high rate of return from the factors of production used and the relatively high level of employment on sound bases¹. In most analyses, the international competitiveness at the meso level is assessed in terms of foreign trade of individual sectors [8, 9].

One of the most important manifestations of the evolution of the competitiveness of Polish food producers were the foreign trade results. For the purposes of assessing the competitiveness, the following analyses are regularly carried out: of Polish agri-food trade results, of selected competitiveness indicators and of revealed comparative advantages in exports. In the studies conducted by the IAFE-NRI since 2005 [17] it is stressed that national food producers should be competitive both to companies operating in the international market and to foreign companies in the internal market. Such an approach is consistent with the OECD definition and resulted in adopting, for the purposes of the studies, the definition of the competitiveness, as the ability of national food producers to place their products on foreign markets – both

¹ Industrial Structure Statistics 1994, OECD, Paris 1996 [after: M.J. Stankiewicz, Enterprise competitiveness. Building the enterprise competitiveness under the globalisation conditions, Dom Organizatora, Toruń 2005].

on the EU market and on third country markets – and the ability to develop the export.

After the Polish accession to the EU, there has been the rapid development of foreign trade in agri-food products. In the years 2003-2013, the export value rose fivefold to EUR 20.4 billion, and the positive balance showed the greater growth rate to about EUR 6.1 billion. The EU remained the main trading partner. In 2003, about 65% of the export were sent to the EU market and the import amounted to about 61%. In 2013, the EU's share increased to 78% and in the import – to 69%. The positive trade balance increased by nearly 13 times (approx. EUR 6 billion). The large share of the EU in the geographical structure and the large positive balance evidence that national producers have a strong competitive position in the EU.

The competitive position of Poland in trade in agri-food products in the international market was assessed based on four indices: export specialisation index (SI), trade coverage index (TC), revealed comparative advantage index (RCA) and Lafay index (LFI). The total assessment of the competitive position in the years 2003-2013 shows the diversified situation of the sector in commodity terms. Poland had comparative advantages in trade in: meat and offal, dairy products, vegetables, meat and fish products, cereal products and pastry as well as fruit and vegetable products. The competitive position of the section sugars and confectionery and tobacco and tobacco products was good as well. In many product groups, the values of individual indices improved. Thus, the total agri-food export saw an increase in the share (from 60 to 70%) of products with regard to which Poland had comparative advantages in the world market. Clear progress made in this area results, first of all, from an increase in comparative advantages in the export to the EU.

So far, competitive advantages of food producers in the EU market have been mainly cost and price advantages. In Poland, prices have been for many years lower than in the EU-15. The studies conducted at the IAFE-NRI [18] indicate that these differences increase in the subsequent links of the food chain i.e. the greatest ones apply to retail prices, lower – to selling prices, and the lowest to buying-in prices. From the studies it appears that the price

advantages gradually decrease which results from the progressive convergence of domestic products with prices of products in the EU. This phenomenon evidences the increasing integration of the Polish agri-food market with the EU market.

With every year of the Polish membership in the EU, along with the alignment of food prices in the EU, quality, innovation or information advantages become increasingly significant. The sources of competitiveness of food enterprises include also the factors which are stuck in the areas of activity supporting the production or which result from intellectual resources.

Seeing the opportunities and threats in the dynamically changing external environment, including an analysis of factors of competitiveness, should be used as a basis to develop a strategy of action and method for building the competitive advantage of food sector enterprises. The assessment of the competitiveness of agri-food trade with the EU using the K. Aiginger method², revealed that despite the multidirectional fluctuations in the importance of individual competition strategies in the agri-food export, in the years 2003-2013, there was a clear increase in the importance of the differentiation strategy, based on the successful product quality competition. It manifested itself, *inter alia*, in an increase in the share of the agri-food export resulting from the application of the effective quality competition strategies and the improved positive trade balance [19].

Under the conditions of the European integration and globalisation, we observe the growing competition with non-price factors (e.g. quality). This is a basic condition which domestic food manufacturers should consider in search of determinants of the future competitiveness.

Conclusions

The globalisation processes and regional integration are a reason for which the domestic markets merge into one large and integrated market. The consequence of this process is the fact that the economic situation in the world

² This method consists in examining the characteristics of trade in terms of absolute, not comparative, advantages of the country over foreign countries in various fields of economy, in particular, in the field of the industrial production.

market has a growing impact on the supply-demand situation in the domestic markets. The studies on the situation in the world market of agri-food products and its impact on the Polish agri-food sector confirmed the existence of strong links between the markets in question.

The impact of the economic situation in the world market on the domestic markets was visible in all analysed branches of the Polish agri-food sector. It was particularly visible in the branches which are involved in intense trade with foreign countries. An example is fish processing, which imports large quantities of raw materials and reexports fish products. In the recent years, a similar situation has occurred in the domestic market of pigs, due to the import of large numbers of piglets and weaners which are fattened and slaughtered in Poland. The export was a very important factor determining the development of the dairy and poultry sectors and plays an important role in the beef sector.

The Polish food industry, operating under the conditions of risks resulting from various world crises, was under strong pressure of the decreasing domestic demand for food and of the high and rising prices of agri-food products. In this situation, the major factor for the development of the food industry was the export, which increased at a rate of about 10% a year, which created a possibility of an increase in the production of this industry at a speed close to that of the national economic growth (GDP).

The increase in the sector's production took place under the conditions of gradually declining employment with a relatively high level of investment, which resulted in a fairly rapid increase in the capital-labour ratio and labour

productivity. The high technical standard of the sector's productive potential has been maintained. The diminishing processing margin made it necessary to manage rationally live and objectified labour resources and other means of production. This is evidenced not only by an increase in the labour productivity, but also by the maintenance of the previously achieved level of productivity and efficiency of the pursued activity, especially on a micro-scale, and the fairly stable ability to generate profits and the safe financial status of enterprises. As a result, the Polish food industry has strengthened its position in the European Union, increased links with foreign markets and its competitive position in these markets.

The increase in the international competitive position of Polish food producers resulted primarily from such external conditions such as freedom of Poland's trade with other EU countries and the development of the global market. However, it would not be certainly so significant but for the impact of the EU Common Agricultural Policy and various competitive advantages of Polish food producers. So far, an instrument being a basis for building competitive advantages in the food sector have been lower product prices. Despite the gradual declining of the price advantages, the price factor still remains an important determinant of the international competitiveness of this sector. Also, an extremely important and increasingly significant competition instrument proved to be the improved level of quality and health safety of food produced in our country, determined by the implementation and application in food industry enterprises of mandatory and non-mandatory quality management systems.

References

1. Demographic Overview – World – Total For Selected Region, United States Census Bureau, www.bureau.com, 31.10.2014.
2. *Dybowski G.* Impact of the globalisation process on the development of agriculture in the world, series „Multi-annual Programme 2005-2009”, No 17, IAFE-NRI, Warsaw 2005.
3. *Figiel S., Hamulczuk M., Klimkowski C.* Methodical aspects of the price variability analysis and risk measurement in agricultural commodity market, series „Communications Reports Expert Opinions”, No 559, IAFE-NRI, Warsaw 2012
4. *Grzelak A., Seremak-Bulge J.* Comparison of selected methods of examining the economic situation in agriculture in Poland, „Issues of Agricultural Economics” 2014, No 4, pp. 117-130.
5. Foreign trade and international competitiveness of the Polish agri-food sector, [in:] A. Kowalski (ed.), Analysis of the production and economic situation of agriculture and food economy in 2011, IAFE-NRI, Warsaw 2012, pp. 238-268.
6. *Jasiński A.* Outline of the market analysis, PWN, Warsaw 1997.
7. *Levi D.* International Production and Sourcing: Trends and Issues, „STI Review” 1993, No 13.
8. *Misala J.* International competitive potential and international competitiveness of the national economy. Theoretical grounds, Radom University of Technology, Radom 2007.
9. *Misala J.* International competitiveness of the national economy, PWE, Warsaw 2011.

10. Mynarski S. (ed.), Market analysis. Systems and mechanisms, Cracow University of Economics, Kraków 1993.
11. Parkash A. Safeguarding Food Security in Volatile Global Markets, FAO, Rome 2011.
12. Pietrzak M. Problem of the geographical scope of markets/sectors in the age of globalisation and regionalisation, „Issues of Agricultural Economics” 2014, No 1, pp. 5-21.
13. Pingali P., Westernization of Asian diets and the transformation of food systems: Implications for research and policy, Agricultural and Development Economics Division, FAO, Rome 2007.
14. Rembisz W., Kowalski A. Agricultural market in the functional terms, University of Finance and Management, Warsaw 2007.
15. Stankiewicz M.J. Enterprise competitiveness. Building the enterprise competitiveness under the globalisation conditions, Dom Organizatora, Toruń 2005.
16. Szajner P., Walczyk K. „Economic situation in agriculture” 2014, IED WSE, Warsaw.
17. Szczepaniak I. (ed.), Monitoring and evaluation of the competitiveness of Polish food producers (2), series „Multi-annual Programme 2011-2014”, No 40, IAFE-NRI, Warsaw 2012.
18. Szczepaniak I. (ed.), Monitoring and evaluation of the competitiveness of Polish food producers (3). Competitive potential – selected aspects, series „Multi-annual Programme 2011-2014”, No 73, IAFE-NRI, Warsaw 2013.
19. Szczepaniak I. (ed.), Monitoring and evaluation of the competitiveness of Polish food producers (5). Synthesis, series „Multi-annual Programme 2011-2014”, No 115, IAFE-NRI, Warsaw 2014.
20. Szymański W. Globalisation – challenges and threats, Difin, Warsaw 2002, p. 12.
21. Tokgoz S., Zhang W., Msangi S. Biofuels and the Future of Food: Competition and Complementarities, „Agriculture” 2012, no. 2, pp. 414-435.
22. Zorska A. Towards globalisation? Transformations in transnational corporations and world economy, PWN, Warsaw 2000.

The article has been received 23.11.2015

*

УДК 332.33:332.2.021.8

***А.Д. ЮРЧЕНКО, кандидат економічних наук, професор кафедри
Державна екологічна академія післядипломної освіти та управління***

Державне регулювання аграрної сфери США

Постановка проблеми. Запровадження інновацій у системі державного регулювання аграрної політики у країнах світу здійснюється лише за умови попереднього визначення стратегії та базової моделі реформування, послідовності її реалізації, обґрунтування соціально-економічних результатів. В Україні стратегічні рішення щодо аграрної сфери приймаються зазвичай спонтанно, безсистемно, переважно під впливом кланових інтересів. В Україні навіть не існує відкритих аналітичних даних щодо впливу програм державних субсидій на фінансовий стан товаровиробників. Не запроваджено також статистичної інформації щодо обсягів і питомої ваги субсидій залежно від площ сільськогосподарських угідь у сільськогосподарських підприємствах та обсягів виробництва і собівартості продукції. При цьому в умовах існуючих пріоритетів щодо державних механізмів розподілу між товаровироб-

никами субсидій та їх незначних загальних обсягів, досягнення позитивних змін у фінансовому стані сільськогосподарської галузі вбачається поки що проблематичним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченню питання державного регулювання сільськогосподарського виробництва й організації аграрного землекористування в зарубіжних країнах присвячено праці таких дослідників: Н. Андреевої [3], М.В. Калінчика [4], А.Г. Мартина [5], А.М. Мірошніченка [6], Б.Й. Пасхавера [8], І.В. Прокопи [10], В.М. Русана [12], А.С. Терентьевої [13], Б.А. Чернякова [15,16] та іноземних [1,9]. Проте вирішення даного питання залишається актуальним і нині.

Мета статті – аналіз державного регулювання сільськогосподарського виробництва й організації аграрного землекористування в США із застосуванням організаційних, правових і фінансових механізмів.

Виклад основних результатів дослідження. Вбачається, що досвід здійснення

© А.Д. Юрченко, 2016

державної аграрної політики в США вартий як належного вивчення, так і практичного застосування в Україні.

Аграрний сектор США є пріоритетним та стратегічно важливим напрямом розвитку економіки країни [2, 3]. Сільське господарство США постійно має державне забезпечення в усіх напрямках його роботи, зокрема у питаннях підвищення ефективності державного управління, підтримки належного рівня сільськогосподарської освіти, наукових досліджень і оперативного запровадження їх результатів.

У США базові механізми державного регулювання сільськогосподарського виробництва були сформовані ще у законодавстві 1933 та 1938 років [15]. Першоджерелами регулювання стало законодавство «Нового курсу» Франкліна Д. Рузвельта, в якому були визначені основи формування цільової підтримки виробництва підприємств аграрної сфери [11]. В рамках законодавчого пакета «Про сільське господарство» кожні п'ять років відповідні програми переглядаються.

Із 1966 року на базі чергового п'ятирічного Закону «Про сільськогосподарське удосконалення і реформування» відбувся перехід від прямого державного регулювання до активного впливу на ринкову політику. Виплати товаровиробникам почали проводитися на основі визначення різниці між ринковими й підтримуючими цінами. З часу введення в дію цього Закону аграрна політика США характеризується трьома великими аграрними механізмами, які стосуються:

1) прямих виплат;

2) компенсаційних ринкових та антициклічних виплат, зумовлених низькими цінами, але не прив'язаних до поточного виробництва;

3) компенсаційних виплат по кредитах.

Основним засобом реалізації ефективної аграрної політики є гнучке аграрне законодавство, яке охоплює усі сторони сільськогосподарського розвитку. Гнучкість аграрного законодавства забезпечується введенням поправок до чинних законів, які існують десятки років. Так, програма регулювання

форвардних цін на молоко діє (в модифікованому вигляді) з 1937 року.

У 1985 році в США був прийнятий черговий Закон «Про продовольчу безпеку», відповідно до якого розвивалася й удосконалювалася сучасна аграрна стратегія. Основними напрямками цієї стратегії у Законі було визначено:

оптимізацію аграрної структури;

контроль над сільськогосподарськими угіддями з метою максимального збереження масштабів виробництва, забезпечення високої родючості ґрунтів;

оптимізацію розміщення окремих галузей сільського господарства в регіонах з найбільш сприятливим біокліматичним потенціалом;

спеціалізацію і концентрацію виробництва на основі створення й удосконалення інфраструктури, необхідної для доведення продукції від поля до полиць торговельних закладів;

використання інноваційних технологій для отримання продукції високої якості в максимальних обсягах з мінімальними витратами;

всебічну та заінтересовану участь наукових, освітніх і запроваджувальних відомств та організацій в модернізації аграрного сектору;

широку і різноманітну діяльність держави в контролі, регулюванні й фінансово-економічній підтримці аграрного сектору.

Важливою особливістю та основною умовою конкурентоспроможності аграрного сектору США залишається фермерство. У великих «сімейних фермах» надої молока на одну корову становлять близько 9,3 т. Більшість господарств реалізують молочну продукцію через переробні, торгові й торгово-операційні кооперативи [9]. У свинарстві одержала поширення вертикальна інтеграція між усіма учасниками виробничого циклу свинини. Більшу частину виробництва продукції сільськогосподарської сфери організують і координують інтегратори через контракти з фермерами, які спеціалізуються на окремих стадіях виробничого процесу. Інтегратори утримують переробні підприємства, заводи по виробництву кормів, реалізують поголів'я за готівкові кошти чи на основі

укладених ринкових угод, купують фермерам корми, поставляють молодняк, забезпечують їх необхідними послугами. Провідні інтегратори також укладають контракти з селекційними центрами.

Внутрішній ринок продовольства США захищений високими ставками імпортного мита на сільськогосподарську продукцію.

У результаті цілеспрямованої та сприятливої для фермерів аграрної політики, доходи і якість життя сільського населення з року в рік поліпшуються. Характерно, що середньодушовий прибуток американського фермера значно вище такого показника для середньостатичного жителя країни. У 2008 році він становив 78,8 тис. дол., що на 15 % було вище середнього доходу всіх домашніх господарств [1].

Оперативне управління аграрним сектором США здійснюється на основі реалізації Стратегічних планів, які визначають цілі, завдання і механізми реалізації державного управління в період дії чергового сільськогосподарського закону. Цілі та завдання Стратегічного плану включаються щорічно в бюджет Міністерства сільського господарства США як пріоритетні й стають частиною бюджету країни на поточний рік. При цьому детально визначаються усі заходи, які плануються федеральним урядом, описується структура фінансування усіх федеральних відомств і програм, які вони здійснюють. Щорічно проводиться ревізія аналізу їх виконання та готуються відповідні звіти (Performance and Accountability Report), в яких міністерство надає інформацію конгресу й американському народу про результати виконання роботи з метою досягнення цілей, встановлених на даний рік.

У додаток до Стратегічного плану розробляються детальні програми для регіонів і структурних підрозділів міністерства.

У США здійснюються заходи щодо регулювання ринку в аграрній сфері, виходячи із впевненості в тому, що лише держава може забезпечити раціональний розвиток економіки, оптимальне співвідношення її галузей, виконання соціальних завдань. Так, у 2009 році за активної участі відповідних департаментів Міністерства сільського господарства США із залученням наукових і дослід-

них установ був опрацьований довгостроковий проект (до 2018 року), який містить систему показників розвитку й удосконалення аграрного сектору країни [16]. На основі проекту опрацьовуються своєрідні виробничо-економічні та фінансові плани роботи Міністерства, які визначають:

внутрішні й зовнішні торговельні потреби у сільськогосподарській продукції, можливості використання наявних і закуплених на зовнішніх ринках ресурсів;

умови функціонування ринків продукції; можливості й обсяги різноманітної державної підтримки; застосування реальних інноваційних аграрних технологій і сучасних організаційних форм виробництва;

заходи щодо збереження, примноження та поліпшення якості природних ресурсів, передусім землі;

підтримку в належному стані сільських територій; розв'язання соціальних проблем аграрної сфери.

Загальні щорічні витрати на субсидії фермерам США становлять близько 19 млрд дол. [13]. Американське сільськогосподарське законодавство передбачає розподіл прибутків між власниками й орендарями землі. Оскільки законом не встановлюються ставки оренди землі, землевласники одержують суттєву частину субсидій, які надходять в аграрну сферу. Таким чином, відбувається перерозподіл субсидій через відносини власності на землю. Великі землевласники прямо заінтересовані у тому, щоб лобювати виділення бюджетних коштів на урядові програми підтримки орендарів і наступного вилучення ними значної частки субсидій через орендні платежі, які проходять через фермера транзитом, якщо він сам не є власником землі.

Необхідно звернути увагу на процес підготовки проектів сільськогосподарських законів у США, зокрема, на процедурні складнощі й перепони, які необхідно долати в період їх ретельного та багатоступеневого розгляду численними заінтересованими опонентами. Більшість здійснюваних в аграрній сфері заходів працюють на зміцнення національної економіки, яка уможливорює підвищити роль США у формуванні режимів міжнародної торгівлі продовольством, дер-

жавної підтримки приватного бізнесу на ринках інших країн.

Висновки. 1. Держава в особі виконавчих і законодавчих органів влади США останніми 75 роками не тільки не відстороняється від розв'язання проблем продовольчого забезпечення країни, але й вважає це своїм пріоритетним стратегічним завданням. При цьому держава не просто декларує його, а постійно здійснює систему субсидій, підтримки доходів фермерів, розробку та запровадження різних виробничих, економічних і соціальних програм, виділяє необхідні бюджетні кошти на період 5-10 років.

2. Оскільки аграрний сектор є особливим видом економіки США, для його державного регулювання застосовуються специфічні підходи та механізми реалізації. Зокрема, у сільськогосподарські закони постійно включаються спеціальні програми, пов'язані зі збереженням земельних угідь, водного і повітряного середовища. Державне регулювання здійснюється з використанням дуже серйозної бюджетної підтримки. Щорічно значні кошти виділяються на сільський розвиток, зокрема на будівництво місцевих доріг, об'єктів аграрної інфраструктури, на підтримку молодих фермерів.

3. Для управління такою великою економікою, якою є АПК США, в XX ст. вже недостатньо існуючих традиційних форм управління. Тому й з'явилася й організаційно постійно удосконалюється програма створення і запровадження стратегічних планів, що дає змогу державі оперативніше впливати на аграрну політику, своєчасно змінювати аграрну стратегію залежно від зміни економічних, соціальних та політичних умов.

4. Американська ферма у XX ст., як і фермерські господарства інших аграрно розвинутих країн світу, залишається найбільш важливою й поширеною організаційною формою сільськогосподарського виробництва. Одночасно ферма у США втілює специфічний спосіб життя людей, які проживають у сільській місцевості та є оберегом багатовікових традицій народів, що у свій час переселились у США, особливої культури, фізичного й морального здоров'я нації.

5. Однією із найважливіших функцій держави в США визначено підтримку дрібних і середніх ферм із метою не лише забезпечення їхнього існування, але й для стимулювання одержання доходів за позафермерську діяльність, збільшення розмірів і зростання кількості ферм. Адміністрація країни сприяє розвитку процесу горизонтальної й вертикальної інтеграції в аграрному секторі економіки, що уможливорює розв'язання багатьох проблем фермерів без значних державних впливів. Наприклад, із метою поглиблення інтеграції дрібних ферм із великими не застосовуються антимонопольні заходи у випадках, якщо великі ферми мають договори із сусідніми дрібними, які займаються забезпеченням їх кормами та вирощують ремонтний молодняк.

6. Усталену практику організаційно-правових і фінансових механізмів державного регулювання сільськогосподарського виробництва й аграрного землекористування в США доцільно всебічно дослідити та організувати її запровадження в Україні.

До цього нас спонукають невтішні результати вітчизняної земельної реформи й трансформації аграрного ладу в країні [4, 10, 12].

Список використаних джерел

1. *Agricultural income and Finance Outlook – AIS – 88. December 2009. ERS/USDA.*
2. Американское фермерство: XXI век. – М., 2002. – 400 с.
3. Андреева Н. Сельское хозяйство США: факторы, определяющие высокую эффективность отрасли / Н. Андреева // Человек и труд. – 2008. – №8. – С.43-48.
4. Калинчик Н. В. Функционирование фермерских хозяйств и перспективы их развития: моногр. / Н. В. Калинчик, В. В. Липчук, В. Н. Лебедь, Е. А. Лысенко. – К. : ННЦ ИАЭ, 2014. – 228 с.
5. Мартин А. Г. Порівняльний аналіз системи управління сільськогосподарськими землями державної власності у країнах ЄС / Мартин А. Г., Копайгора Б. М. // Землеустрій, кадастр і моніторинг земель. – 2015. – № 1. – С. 14-19.
6. Мірошниченко А. М. Європейський шлях до належного управління: наук.-практ. конф. 31 жовт. 2012 р. / А.М. Мірошниченко. – К., 2012.
7. Організаційно-економічна модернізація аграрної сфери : наук. доп.; за заг. ред. акад. НААН П. Т. Саблука. – К. : ННЦ ІАЕ, 2011. – 342 с.
8. Пасхавер Б. Й. Ринок землі: світовий досвід та національна стратегія / Б. Й. Пасхавер // Економіка АПК. – 2009. – № 5. – С. 73-79.

9. Public Law 110-234 – Food, Conservation, and Energy Act of 2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gpo.gov/fdys/pkg/PLAW-110publ234/content-detail.html>.
10. Прокопа І. В. Інтеграція товарних селянських господарств у ринкову систему функціонування аграрного сектору: загальні засади та першочергові кроки / І. В. Прокопа // Економіка АПК. – 2013. – № 10. – С. 12-23.
11. Реформи президента Франкліна Делано Рузвельта в період «Великої депресії». – М.: Фонд профобразовання і інвестиційної діяльності ТПП РФ, 2009.
12. Русан В. М. Щодо підвищення ефективності використання інструментів регулювання аграрного ринку : аналіт. зап. / В. М. Русан [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1520>
13. Терентьева А. С. США на мировом рынке мяса / А. С. Терентьева // США и Канада – 2010. – № 11. – 96 с.
14. Третьак А. М. Землепорядне проектування: організація території сільськогосподарських підприємств методом еколого-ландшафтного землеустрою / А. М. Третьак, В. М. Другак, Л. А. Гунько, І. П. Гетьманчик – Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2014 – 236 с.
15. Черняков Б. А. Аграрный сектор США в начале XXI века / Б. А. Черняков. – М., 2007. – 396 с.
16. Черняков Б. А. Оперативное управление аграрным сектором США (на основе разработки и использования Стратегического плана) / Б. А. Черняков // США. Канада: Экономика. Политика. Культура. – 2010. – № 9. – С. 103-118.

Стаття надійшла до редакції 09.12.2015 р.

* * *

Новини АПК

Китай є одним із стратегічних торгових партнерів України

У Міністерстві аграрної політики та продовольства України відбулося засідання круглого столу з питань розвитку україно-китайських відносин в сфері тваринництва. Захід відбувся під головуванням заступника Міністра з питань євроінтеграції Владислави Рутіцької та Надзвичайного і Повноважного Посла Китайської Народної Республіки в Україні Чжан Сіюня. Найбільші українські виробники, представники Китайської Торгової Асоціації, керівництво Мінагрополітики обговорили можливість експорту м'ясної продукції та ковбасних виробів до КНР.

«Китай – один із ключових стратегічних торгових партнерів України. У 2015 році КНР був імпортером номер один української аграрної та продовольчої продукції. За 10 місяців 2015 року ми експортували до КНР продукції на 1,1 млрд дол. США, що в 2,3 рази більше ніж за аналогічний період попереднього року. Ми маємо «зелений прапор» від КНР на поставки продовольчої продукції – кондитерських виробів, цукру, іншої продукції. У цьому році Китай відкрив для нас ринок молочної продукції, сподіваємося на відкриття ринку соняшникового шроту, ягід, працюємо з відповідними службами КНР щодо можливості відкриття ринку по м'ясу», – наголосила заступник Міністра.

Надзвичайний і Повноважний Посол Китайської Народної Республіки в Україні Чжан Сіюнь наголосив на перспективі співпраці двох країн. «Уряд Китаю підтримує розвиток України у всіх галузях. Дуже важливою для нас є підтримка сільського господарства та ріст товарообігу між КНР та вашою країною. Зараз треба зробити акцент на виконанні тих домовленостей, які вже існують, та активізувати нові напрямки роботи», – додав він.

«У складних умовах, коли Україна веде пошук та диверсифікацію ринків збуту для своєї сільськогосподарської продукції, Китай та його компанії «підставили своє плече» й активно надають їй сприяння у цьому. Лише за останній рік Китай увійшов у трійку найбільших експортних ринків для збуту української харчової та сільськогосподарської продукції», – зазначив Руслан Осипенко, виконавчий директор Китайської Торгової Асоціації.

Крім того, сторони обговорили успішне проведення засідання Підкомісії з питань аграрного співробітництва з КНР у серпні 2015 року, де порушувалося питання інвестиційних можливостей, долучення України до програми розвитку Нового Шовкового Шляху, агрологістичних проєктів.

«Для нас дуже важливо, щоб наша співпраця з офіційним Пекіном та китайським бізнесом була побудована на довгострокових засадах, і дуже важлива побудова значного рівня довіри між країнами та їх представниками. Ми готові підтримувати будь-які починання, що ведуть до покращення взаємодії між бізнесом обох країн та принесуть користь у довгостроковій перспективі», – додала заступник Міністра Владислава Рутіцька.

Прес-служба Мінагрополітики України

*T. I. SHUTKO, post-graduate student**
Dnepropetrovsk State University of Agrarian and Economics

Economic content of the «costs» category

Scientific problem. The main problem of modern economic development is low competitiveness of Ukrainian products due to high expenses for its manufacture. Such situation is explained by the fact that directors and experts of most enterprises do not pay proper attention to costs management, although the environment of fierce competition requires not only to plan its accounting, but also to analyse and control costs permanently, to search minimization ways. Maximization of income is the main task of activity of any enterprise and in order to get it, economic entities have to pay considerable attention to the costs, as at the same time, they are the main limiter of profit and specifically influence the volume of products supply. But it is not possible to get high profit while the major problem is to define the concept content of the “costs” economic category. The “costs” concept has a centuries-old development history. During this period of time enormous amount of definitions of this economic category, from the point of view of different criterion of classification, were given by both home and foreign scientists.

Analysis of recent researches and publications. The question of essence of the “costs” economic category was investigated by the leading home and foreign scientists. In particular, this question was investigated by such scientists as P. Y. Atamas, I. A. Blank [1], F.F. Butynets [2], S. F. Holov, R. Anthony, L. Napadovska, Y. P. Pasternak [7], A.M. Turylo [10] and J. Foster. Despite the large amount of researches that have been carried out previously by scientists, the economic literature still shows ambiguous definitions of

the costs concept. Also, analysis of the literature sources has shown that in the works of scientists two categories, that are called “costs” and “expenses”, are usually investigated. Absence of unity in understanding of the content on this concept considerably reduces the objectivity of its understanding.

The objective of the article is to study and generalize points of view of the economic theory representatives in domestic and foreign sources concerning economic essence of the costs as an economic category, taking into account scientific achievements of scientists-predecessors.

Statement of the main results of the study. Any enterprise in the process of economic activity has to make sure of its profitability. However, achievement of the desirable results is impossible without costs incurring. Costs management organization has to be based on efficiency, accuracy and the correspondence principle.

Economic essence of the costs management process is determined by such categories as costs, expenses and self-costs. Difference between these economic categories, as characteristics of the productive function of the enterprise, consists in the following. J. Schumpeter marked that the costs - are “all costs of the entrepreneur that are related to production. They include compensation to the entrepreneur for his work, lease of his patch of land and the risk premium...” [12].

Marshall A. calls “costs of different types of labour that are directly or indirectly involved in the production process, along with ... expectations, that are necessary for accumulation of its capital used in the production, in other words, all these efforts and sacrifices together ...” as production costs, and he calls “amounts of

* Scientific supervisor – O.I. Datsii, doctor of economic sciences, professor.

© T.I. Shutko, 2016

money that have to be paid for these efforts and sacrifices ... they make the price that have to be paid for the proposal of effort and sacrifices necessary to produce this product ...” [5] as production expenses.

Modern economic encyclopaedia defines costs as the use of material, labour, financial, natural, information and other types of re-

sources in monetary terms to provide the process of expanded reproduction. In addition to the above, it is obvious that the self-cost is a monetary value of the current production costs and sales. The monetary values of price of economic resources spent by the economic entity in performance of any action form the concept of costs (Figure 1).

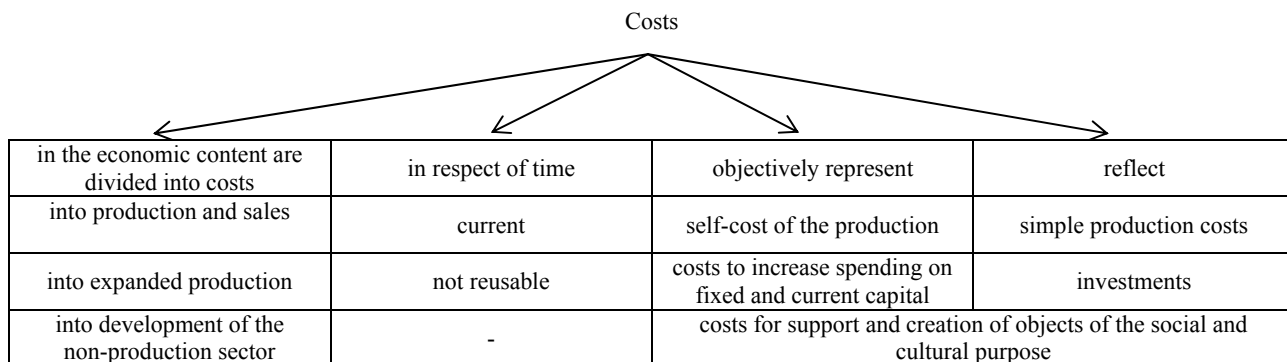

Figure 1. Formation of the «costs» category

Source: developed by author.

The concept of economic resources as a source, production tools and sales of products is a fundamental concept of the economic theory. There are the following types of economic resources: natural (raw, geophysical), labour (human capital), capital (physical capital), operating assets (materials), information, financial (monetary capital). In opinion of the team of authors, “... costs are the financial costs to get profits during certain period of time” [11]. Costs are formed at the expense of elements that are related to the production self-cost and payments from profit of the enterprise. Costs are associated with providing of production with resources, acquisition of materials, equipment, remuneration of labour, repair of equipment, payment of interests on loans, rental payment, taxes payment and etc.

From the point of view of F. Drucker, analysis of the cost changes dynamics lies in the basis of an effective business management: “...We have to see the relationship and interaction between resources and results, efforts and achievements, incomes and expenses” [4].

Osipov Y. M. investigates costs from the point of view of trade and money management as an economic environment of the enterprise functioning [6]. Enterprise organizes economic process through production management of the economic goods (economic function), and car-

ries out the direct productive process (productive function). The enterprise appears as a unity of two organizational systems: managerial and productive. According to the “Theory of economy” of Y. M. Osipov, “all components of the production process – are its factors, as they are involved in the production process through an exchange as products” [6].

Economic activity of the enterprise is based on cash flows. Money form a starting and stopping points of every economic cycle. Enterprise starts the economic cycle with prepayment of costs - it invests money, that in a result have to grow, to produce new money, to return with the increase of income (Figure 2). Monetary funds advance money for the purchase of production factors that have the use value and have the capacity for productive interaction that provides production of additional cost. Factors are involved in the production process as the use value. Its use is not only consumption of value, but at the same time, it is a creation of a new value, a new benefit, that embodies the new use value. New economic benefit is created and implemented as the use value. The new benefit is related to all the other benefits, it can be exchanged for any other benefit at certain amount of the monetary units, at that, displaying its monetary nature and reproductive function.

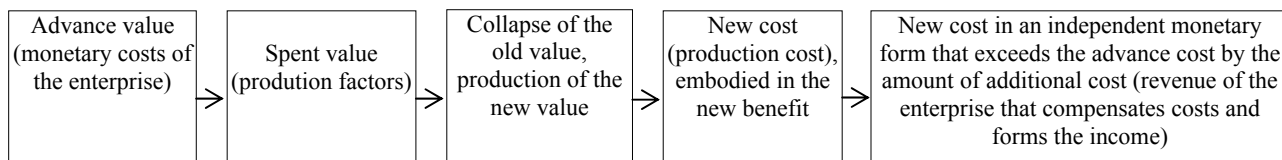

Figure 2. Process of the value self-expansion by Y. O. Osipov [6]

All economic activity of the enterprise is subordinate to costs and its self-expansion. The economic cycle begins with the costs and it ends with the costs as well. The enterprise focuses on the costs all the time. It is, so to say, a “slave” of costs, its flow and change. The enterprise carries out its activity together with costs and to form costs.

Such scientists as F. F. Butynets, V.Y. Plesa, and Z. P. Ril suggest considering reduction of economic benefits as a result of assets disposal or increase of liabilities that are related to reduction of property assets (except for decrease of the capital by means of contributions from owners) as costs. This definition almost completely corresponds to the Generally Accepted Accounting Principles (Standards) 1 “Financial Accounting General Requirements”. The term “costs” is given here in the meaning of: decrease of economic benefits in the form of assets disposal or increase of liabilities, that lead to decrease of property assets (except for decrease of the capital by means of its removal or distribution by the owners)” [8]. But S.F. Holov does not agree with such interpretation of the concept. He presumes that the costs by no means relate to property asset, production costs lead to appearance (increase) of assets, in particular – WIP (work in progress).

R. Anthony and J. Rhys determine costs as expression of the monetary value of the resources used to reach certain goals and identify them with the “self-cost” notion. In other words - the costs are determined by usage of resources that have to be shown in the money measurement for a specific purpose. We disagree with the proposed identification because the self-cost is expressed only in the monetary form, and production costs are expressed both in the monetary and in natural forms[2].

The large economic encyclopaedia defines: “costs are production payments in the cash or cashless form that are related to the production of goods, implementation and grant of services with its further sales”. We presume that the concept is defined not fully, because such types

of costs as financial costs, operational costs, costs from participating in the capital and etc. are not mentioned.

According to I. A. Blank, costs (operational costs) – are expressed in the value form of costs of material, labour, not material and financial resources to carry out operational activity of the enterprise [1]. Y. P. Pasternak, in his turn, considers costs only as expenditure of the monetary resources to buy resources to provide the production process [7]. In our opinion, the above mentioned statements reveal the economic essence of costs not to the full extent.

Considerably much attention is paid to the costs by the academic economists that investigate management problems. First of all, they are interested in management of costs of the enterprise. In particular, M. H. Hreshchak and O. S. Kotsiuba interpret costs of the enterprise as “volume of used resources of the enterprise in the monetary measure for achievement of a certain goal...As far as is known, costs can be of two types: investment costs (one-time) and current costs” [3]. M. I. Trubochkina, studying problems of the enterprise expenses management, judges from the axiom of identification of “costs” and “expenses” concept. To her opinion, “costs of material, labour, financial, natural, information and other types of resources in the value expression are expenses of the enterprise” [9]. A. A. Turylo and Y.B. Kravchuk affirm that costs are “the value expression of absolute amount of applied-consumable resources that are necessary to carry out production and economic activity of the enterprise and to achieve the desired goal by the enterprise” [10].

Determination of “costs” concept becomes complicated with parallel existence of the “expenses” concept in Ukrainian language, and of separate “expenses” (entry losses), “charges” (production costs) and “spending” (period expenses) concepts in Russian language. L.V. Napadovska thinks that charges are connected directly to formation of the production self-cost (works, services) in the process of

economic activity, and costs, as decrease of economic benefits during the reporting period are connected to increase of liabilities of the enterprise that leads to capital decrease.

Conclusions. The analysis of economic literature sources allows to make a conclusion that quite often authors, lighting up the problems of costs, use “costs”, “expenses” and “self-costs” concepts either in identical, or in different interpretation. As costs are expressed as self-costs, a number of economists make these concepts equal. Others disagree with this opinion and are sure in the opposite idea.

Summarizing the indicated definitions of the costs concept, we can make a conclusion that there is no single approach to define essence of the costs concept in the economic literature, it is ambiguous, sometimes controversial and has certain disadvantages.

In our opinion, it is rational to call stocks, fixed assets, labour and intellectual resources and also reductions (payments) of obligations of the enterprise to the budget, creditors and other legal and natural persons fully or partly used in the process of economic and financial activity of the enterprise, as costs.

References

1. Blank, I.A. (2007), *Upravlenie pribyl'ju* [Management profit], 3rd ed, Nika-Centr, Moscow, Russia.
2. Butynets', F.F. and Maliuha, N.M. (2002), *Bukhhalters'kyj oblik v torhivli* [Accounting trade], Ruta, Zhitomir, Ukraine.
3. Hreschak, M.H. (2002), *Upravlinnia vytratamy* [Cost management], KNEU, Kyiv, Ukraine.
4. Druker, P. (2001), *Jeffectivnoe upravlenie. Jekonomicheskie zadachi i optimal'nye reshenija* [Effective management. Economic problems and optimal solutions], FAIR-PRESS, Moscow, Russia.
5. Marshall, A. (1993), *Principy jekonomicheskoy nauki* [Principles of economics], Progress,
6. Osipov, Ju.M. (1997), *Teorija hozjajstva* [The theory of farms], Izdatel'stvo MGU, Moscow, Russia.
7. Pasternak, Ya.P. (2010), “Accounting and cost analysis of the basic: organization and method”, Ph.D. Thesis, Accounting, Analysis and Audit, Zhitomir, Ukraine.
8. Ministry of Finance of Ukraine (2013), National Accounting Standard 1 «General financial reporting requirements», available at: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0336-13> (Accessed 18 March 2014).
9. Trubochkina, M.I. (2006), *Upravlenie zatratami predprijatija* [Enterprise cost management], Infra – M, Moscow, Russia.
10. Turylo, A.M. Kravchuk, Yu.B. and Turylo, A.A. (2006), *Upravlinnia vytratamy pidpriemstva* [Cost management enterprise], Tsentr navchal'noi literatury, Kyiv, Ukraine.
11. Lebedev, V.G. (2000), *Upravlenie zatratami na predprijatii* [Cost management in the enterprise], Biznes-pressa, Moscow, Russia.
12. Shumpeter, J. (1982), *Teorija jekonomicheskogo razvitija* [Theory of economic development], Progress, Moscow, Russia.

The article has been received 6.11.2015

* * *

Новини АПК

Мінагрополітики поглиблюватиме міжнародну співпрацю у 2016 році

«Розширення міжнародного співробітництва – один з пріоритетів діяльності Мінагрополітики України в 2016 році. Зокрема, планується активізувати діяльність щодо укладення угод про зону вільної торгівлі з державами-партнерами України – Ізраїлем, Туреччиною та В'єтнамом», – наголосив Міністр аграрної політики та продовольства України Олексій Павленко.

За його словами, у планах Міністерства на наступний рік – підписання Угод та Меморандумів про співробітництво в галузі сільського господарства з Індонезією, Індією, Китаєм та Іспанією. Продовжаться переговори з міжнародними та регіональними фінансовими інституціями з метою залучення фінансових ресурсів, зокрема з Міжнародною фінансовою корпорацією, Міжнародним банком, Європейським банком реконструкції та розвитку та Європейським інвестиційним банком.

Також передбачається проведення двосторонніх переговорів з керівниками відповідних міністерств та відомств іноземних держав з метою популяризації виробничого потенціалу агропромислового комплексу України і поглиблення співробітництва з ключовими партнерами.

Міністр зазначив, що для розширення міжнародної співпраці буде проведено ряд двосторонніх зустрічей з представниками Європейської Комісії, а також проведено чергові засідання міжурядових комісій з Арабською Республікою Єгипет, Королівством Саудівська Аравія та Китайською Народною Республікою.

Прес-служба Мінагрополітики України